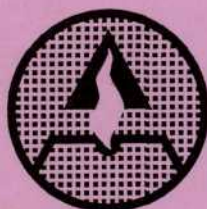

AKADEEMIA

8. AASTAKÄIK

1996

NUMBER 10

Taas uurali asjust	Ago Künnap
Rahvuslus ning rahvusidentiteet	Tanel Mätlik
Loogika aine ja ajalugu	Tanel Tammet
Episteemiline autoriteetsus	Bruno Mölder
Mis tunne on olla nahkhiir?	Thomas Nagel
Luulet	Jens Peter Jacobsen
Matemaatika ja ajalugu	William Anglin
Eluasemepoliitika Eestis 1918–1995	Jüri Kõre jt
Hilda Taba õppekava projekt	Jack R. Fraenkel
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialialia Jaan Isotamm
naturalialia Toomas Kiho
keeletöimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi
raamatupidaja Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1996

OÜ GREIF trüükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 1587.

Trüükiaarv 2600.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

8. AASTAKÄIK 1996 NUMBER 10 (91)

- Maakaart maskis: Taas uurali asjust
Ago Künnap 2019
- Rahvuslus ning rahvusidentiteet
Tanel Mätlik 2030
- Loogika aine ja ajalugu. I
Tanel Tammet 2043
- Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes
Bruno Mölder 2060
- Mis tunne on olla nahkhiir?
Thomas Nagel 2090
Tõlkinud Tiit Hallap
- Luulet
Jens Peter Jacobsen 2109
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Matemaatika ja ajalugu
William Anglin 2117
Tõlkinud Jaan-Olle Andressoo
- Eluasemepoliitika Eestis 1918–1995
Jüri Kõre, Mare Ainsaar, Margus Hendrikson 2133

Hilda Taba õppekava projekti arengulugu	
<i>Jack R. Fraenkel</i>	2165
<i>Tõlkinud Edgar Krull</i>	
<i>Arvustus: Vabanemine</i> Lauri Vahtre vaatevinklist. Lauri Vahtre. <i>Vabanemine: Eesti 1987–1992</i> . Tallinn: IM Meedia, 1996.	
<i>Viktor Niitsoo</i>	2196
Editorial note. Summaries	2201
Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. II	
<i>Arvo Mägi</i>	2209

MAAKAART MASKIS

Taas uurali asjust

Ago Künnap

Kui ma varem kirjutasin *Akadeemia* lugejaile traditsioonilise uurali keelepuu ja meie idasträndemüüdi kriitikast VIII rahvusvahelisel fennougristide kongressil 1995. aasta augustis Jyväskylä (Künnap 1995), polnud veel ilmunud kõik kaheksa selle kongressi ettekannete köidet (ja ise jõuab ju sellisel suurüritusel kuulata vaid murdosa sind huvitavatest ettekannetest, liiatigi kui mitmeid neist esitatakse samaaegselt). Olles nüüd tutvunud kõigi kaheksa ettekandeköitega, on mu mulje nimetatud kriitikast kongressil veelgi tugevam. Luban endale seetõttu vabaduse tulla kongressi juurde veel kord tagasi.

Oulu lapoloogiaprofessor Pekka Sammallahti, kes esines kongressil ülihuvitava uuendusliku plenaarettekandega “Keel ja juured”, toetas oma ettekandes siiski uurali (soome-ugri ja samojeedi) keelepuud (ettekande kohta vt lähemalt Künnap 1995: 2084–2085). Kommentaaris Sammallahti ettekandele imestas Uppsala soome-ugri keelte professor Lars-Gunnar Larsson, et möödunud sajandi keelepuumall on ikka veel säilitanud oma domineeriva positsiooni uralistikas. Larsson pidas üheks selle väga tõenäoliseks põhjuseks seisukohta, mille järgi eri uurali rahvaste tänapäevased asualad kajastavad adekvaatselt nende vahelisi geneetilisi suhteid ehk teiste sõnadega, uurali keelepuu on “maakaart maskis” (Larsson 1996: 35). *Maakaart maskis* — tabavamalt on raske öelda!

Täna Kalevi Wiiki ja Richard Villemsit võimaluse eest tutvuda käsikirjaliste või meil muidu raskesti kättesaadavate allikatega.

Lingvistikaprofessor Pauli Saukkonen Helsingist nentis, et viimase ajal ja eriti Jyväskylä kongressil on esitatud radikaalselt uusi seisukohti ja teooriaid lingvistide, arheoloogide ja rassiuurijate poolt, kes on ühel meelel selles, et soomeugrilased on elanud veel kaugemal läänes ja lõunas, kogu Läänemere areaalis (Saukkonen 1996: 47).

Soome keele esiajalugu uusimate andmete ja teooriate valgusel vaatles arheoloog Eero Muurimäki Jyväskyläst (Muurimäki 1996). Muuseas osutas ta sellele, et algkeele ontoloogiline staatus on ebaselge. Lingvistilist assimileerumist pidas Muurimäki sama võimalikuks kui diferentseerumist. 1950. aastate algusest peale on toimunud kaks revolutsiooni arheoloogias. Esimene oli leidude dateerimine radioaktiivse süsiniku meetodiga ja teine sel meetodil saadud andmete kalibreerimine. Kalibreerimine on näidanud, et varem kalduti kõike liiga uueks dateerima. Õnnetuseks on lingvistid kasutanud Muurimäki teada vananenud, kalibreerimata dateeringuid. Nüüdseks on levinud hüpotees, mille järgi enne riiklikke formatsioone ja impeeriume oli keelekaart kaetud erinevate keelte, keeleperede ja isolaatidega. Muurimäki arvates ei tarvitse näiteks soome sõna *pata* (eesti *pada*) olla indoiraani laen soome-ugri algkeelde, nagu üldiselt on arvatud. Eri soome-ugri keeled võisid selle sõna saada oma sõnavarasse koos vastava astja valmistamisoskusega indoiraanlastest naabritelt igaüks omaette, ilma mingi soome-ugri algkeele vahendusest. Lapi keeles *pada*-sõna vaste puudub, kuid laplased hakkasid vastavaid astjaid valmistama ka palju hiljem — alles ligikaudu 300 aastat enne meie ajaarvamist. Keelepuu järgi eelnesid soomelapi keeleperioodile soomevolga ja soomepermi keeleperiood. Nii ei tarvitsenud see tegelikult olla, vastavatele perioodidele omistatavaid ühisjooni võib seletada ka idapoolsete soome-ugri keelte mõjuga — nagu seda on teinud Erik von Herten juba 1973. aastal —, sest kontaktid Soome ja Kesk-Venemaa asukate vahel kestsid peaaegu kogu esiajaloo jooksul. Sellist teavet jagades arutles siis Muurimäki kongressil. Ja pole laita.

Kuid vahelduseks Jyväskylä kongressist selle külje pealt, mis on mind ammuilma häirinud: eestlaste väidetav eriline soome-ugriline mõtteviis, nii muistne kui praegune, noh, teate, see: nagu läänest, meel idast, ja muu selletaoline. Kui see idane meel ei

väljendu eelkõige meie rahvaluules ja vanas usundis, siis kus veel?

Kõnealuse problemaatika seisukohast on kahtlemata eriti huvi pakkuv ülevaateettekanne soome-ugri rahvaste rahvaluule ja usundi uurimise kohta, mille pidas rahvusvahelise mainega Turu folkloristikaprofessor Lauri Honko (Honko 1995). Ta püstitab küsimuse: kelle jaoks uuritakse soome-ugri rahvaluulet ja usundit? Kas rahvusvahelise teadusüldsuse või teatud väiksemate või suuremate kultuuriliste rühmade jaoks? Ideaaljuhul peaks sõnum mõlema kategooria jaoks olema sama. Honko osutab, et varaseid fennougriste inspireeris soome-ugri keelesugulus laiendama seda sugulust ajastu entsüklopeedilises vaimus ka kultuurisfääri-le. Kuid metodoloogiliselt osutus soome-ugri sugulus aja jooksul problemaatiliseks. Isegi lingvistid tunnistavad, et soome ja handi keele vahel ei ole suuremat seost kui näiteks rootsi ja sanskriti keele vahel. Oma keelte vaheliste seoste avastamine sai aga draamatiliseks juurteleidmiseks soome-ugri rahvastele ja nende teadlastele — indoeuropistikas poleks see sel kujul mõeldav olnud.

Tänaseni püsib soomeugrilaste ja indoeurooplaste vahel erinevus nende asjade tajumisel. Honko toob näite inglise ajaloo-professori eitavast suhtumisest, kelle väljenduse kohaselt me ei saa nimetada vendadeks kõigi nende alade asukaid, kus kasutatakse meie oma keelega sarnaseid sõnu. Üks saksa juhtiv folkloristika-professor peab soome-ugri võrdlusi kunstlikeks. Nende arusaamine keelesuguluse seosest kultuurilise identiteediga lähtub nende omast kultuurist ning on täiesti erinev meie arusaamisest. Nad ei suuda mõista, et meie ajalootu minevik võõra ülevõimu all ja sage-li ka vähemuslikkus tõukavad meid kinni haarama keelesuguluse õlekõrrest. Kui uhked me võime selle üle olla ajaloolises perspektiivis, on vaieldamatult avaliku diskussiooni objektiks. Kindlasti on see parem kui mitte midagi, arvab Honko. Kohatusse imperialismi langemata võime Honko meelest uskuda, et **meie keeleli-sed esivanemad moodustasid alge elanikkonna valdavas osas Põhja- ja Kirde-Euroopast.**

Honko viitab oma enam kui kahe aastakümne tagusele artiklile *Encyclopaedia Britannica*'s, kus ta eitas soome-ugri "algse usundi" hüpoteetilise rekonstrueerimise võimalust võrdleva meetodiga. Ka praegu peab ta võimatuks sellise ühe usundi rekon-

strueerimist, mis oleks soome-ugri rahvaste hilisemate usundite lähtepunktiks. See eitus pole ometi kõik, mida võib öelda kõnealuste religioonitraditsioonide kohta. Soome-ugri kultuurivõrdluste selgrooks saab olla asjaolu, et alati on olemas vertikaalne kultuuripäränd, mille võib sedastada soome-ugri keelte kõneleja-tele ühiste keele- ja kultuurivormide abil. Kas need vormid on tõesti vanad, tõesti ühised või tõesti soomeugrilised, seda on olemasolevate teaduslike vahenditega võimalik uurida. Soome-ugri kultuuriuuringute ülesandeks on vertikaalse pärändi uurimine horisontaalse adaptatsiooni kaudu, ütleb Honko. Selles uurimistöös on naaberkultuurid, mittesugulaskeeled ja võõraste kultuurimõjude ilmingud Honko järgi võrdväärteteks partneriteks soomeugri-liste. Selle uurimistöo teadusliku väärtuse garantiiks on folkloristika, võrdleva usunditeaduse, etnoloogia ja antropoloogia rahvusvahelised standardid, mitte tulemuste lokaalne või rahvuslik kasulikkus. Honko tutvustab oma arusaamu religiooni fenomenoloogilistest tüüpidest. Neid ideaaltüüpe leidub soomeugrilaste asualal neli:

RELIGIOONITÜÜP	TUNNUSED
I. Arktiliste ja subarktiliste kütide religioon	Maailma teke Šamaan Loomade/Ulukite valitseja Hõimu hoidja Mobiilsed ikoonid/pühapaigad
II. Porokasvatajatest nomaadide ja segamajanduse religioon	Reviiri teke Peremees-/Perenaine-vaimud Perekonnakultus Ilmastikujumal Stabiilsed ikoonid/pühapaigad
III. Aletajate ja karjakasvatajate religioon	Looduse elemendid Targad/Parandajad Maja-/Kohavaimud Esivanemate kummardamise kohad

IV. Lõunapoolsete teravilja-
kasvatajate religioon

Dualistlik kontseptsioon

Taevajumal, maaema
Viljavaimumud
Külapähapaidad, preestrid

Esimest religioonitüüpi võib leida laplaste, idasoomlaste, põhjakarjalaste, põhjakomide ja obiugrilaste juures segatuna teiste religioonitüüpide elementidega. Kohati leidub esimese tüübi elemente ka lõuna pool — läänesoomlastel, eestlastel, vepslastel ja mordvalastel. Teine tüüp esineb ulatuslikult esimese tüübi tuumikrahvastel, olles esimese tüübi edasiarenduseks. Teine tüüp on tavaliselt kontaktis esimese ja kolmanda tüübiga, seisnedes ungari “nomaadidel” teise, kolmanda ja neljanda tüübi eriarengus. Kolmas tüüp esindab paikset põllundust, kuid ikka veel seoses ülejäänud tüüpidega. Varasem esivanemate kummardamine muutub keskseks ilminguks. Neljas tüüp esineb kirde pool. Mordvalastel, maridel ja udmurtidel on palju neljanda tüübi tunnuseid, mis on sageli ühised pigem turgi (türgi-tatari) naaberrahvastega kui läänepoolsete soome-ugri keelesugulastega. Neljanda tüübi elemente leidub ka Läänemere regiooni põlduritel. Ükski neljast ideaaltüübist pole “protoreligioon” selle otseses ajaloolises tähenduses. Honko rõhutab, et nad on üksnes fenomenoloogilised töövahendid esmaseks orienteerumiseks olemasolevas materjalis.

Rahvaluule ja usundi võrdlev esitus jääb Honko arvates fenno-ugristidele endiselt metodoloogiliseks väljakutseks. Soome-ugri rahvastele on ta väärtuseks võitluses kultuuriidentiteedi ja etnilise edasikestmise eest. Teadlased võivad osaleda mõlemas protsessis, kuid rahvusvahelise huvi ja toetuse vältimatuks tagatiseks peab Honko baasuuringuid ja tulemuste esitlemist parimal võimalikul tasemel mitte ainult soomeugrilaste endi seas, vaid ka väljapoole. Ma arvan, et Honko ettekandes on meile selles suhtes mitu äärmiselt tõsiselt võetavat hoiatust. Ja meel on ikka sõltuvuses sellest, kus elatakse ja mida tehakse.

Tänavuses *Keele ja Kirjanduse* augustinumbris ilmus minu ülevaateartikkel pealkirjaga “*Mea culpa*, aga omaakeelsed Eesti põlisisukad oleme olnud ehk juba 12 000 aastat” (Künnap 1996). Ma ei tahaks käesolevas kirjutises korrata seal öeldavat, kuid ülevaatlikkuse huvides markeeriksin mõnd peamist mõtet siiski.

Kartes saada süüdistatud eurokonjunkturismis, osutan ma sellele, et lõviosa kõnealustest tulemustest on indoeurooplastest indoeuroopistide globaalse uurimistöo tulemus ning vaevalt on põhjust neid teadlasi kahtlustada konjunktuurses soovis teha eestlastest endataolisi. (Pean silmas eelkõige oma järgmisi kirjutisi: Künnap 1992a, 1992b, 1994a, 1994b, 1995.)

“*Mea culpa*’s” tsiteerin ma üsna pikalt arheoloog Priit Ligi artiklit, mille autor kritiseerib Eestis üha elavat rahvusromantilise ajalookäsituse traditsiooni. Võrdlemisel tänapäeva rahvusvahelise teaduse saavutustega lööb selle traditsiooni piiratus kohe välja. (Ligi 1995: 183–187.) Eesti rahvusromantilise ajalookäsituse juured on möödunud sajandis, kus rahvusliku ärkamisega kaasnes soov leida muukeelsetele isandatele allutatud ja praktiliselt kirjaliku ajaloota soomlastele ja eestlastele väärikas ajalugu koos suurte sugulastega, kelleks said siis põhiliselt altai rahvad kaugel idas. Meie väidetava idastrände teed markeerisid seega meie idapoolsed, “teel maha jäänud” keelesugulased. Idastrände ideele sekundeeris uurali keelepuu väljamõtlemine, mille tüvi oli muidugi idas.

Olen “*Mea culpa*’s” katsunud visandada mõnda joont viimase aja suurest pöördest inimesega tegelevate teaduste mitmes lõigus. Ma pean silmas uuemat seisukohta, et levida võivad ka üksnes esemed ja tegevusmallid, ilma et see eeldaks tingimata uute elanike ulatuslikumat migratsiooni. Nii võis see olla ka kammkeraamika levimisel 5000 aasta eest ja põllunduse levimisel 3000–4000 aasta eest Eestisse. Keelte muutumise põhiteguriks kaldutakse nüüd pidama keeltevahelisi kontakte, mitte aga keelte iseeneslikku muutumist, mis muidugi samuti toimib. On hakatud kritiseerima koguni keelesuguluse mõistet ja taandama ka seda keelekontaktidele. Vastavalt on Turu foneetikaprofessor Kalevi Wiik ja Szombathely uralistika õppetooli juhataja János Pusztaý oletanud, et uurali keelte ühisjooned tekkisid kontaktide tõttu mitmesuguste erinevate keelte vahel, kusjuures vahendajaks võis olla *lingua franca* tüüpi keel (Wiik 1995a, 1995b; Pusztaý 1995; viimase trükise kohta vt Künnap 1995). Seega võis ka eesti keel olla alati erinev teistest soome-ugri keeltest, säilitades osalt oma meile tundmatu(te)st lähtekeel(t)est põlvneva eripära. Samas võis ta hiljem veelgi sarnastuda teiste soome-ugri keeltega kontaktide

tõttu nendega, teiselt poolt aga muutuda neist erinevaks kontaktide tõttu mittesoome-ugri keeltega. Eesti keel — nagu mis tahes muu keel — on minu meelest alati olnud ja on teatud mõttes keeltesegu ning pole mingit võimalust teda tagasi viia ainuüksi oletatavale ühtsele soome-ugri algkeelele. Isegi mitte oletatavale ühtsele läänemeresoome algkeelele, s.t uskuda, et eesti keel oli kunagi identne näiteks kunagise soome keelega. Veel rõhutatakse praegu keele prestiižikuse rolli keelevahetuse korral läbi ajaloo: teisele keelele võidi siirduda juba ainuüksi selle teise keele suurema prestiiži pärast. Eesti (ja Soome) puhul võib see tähendada, et kui siia saabuski kunagi arvukamalt indoeuroopakeelseid põldureid, edenes nende tollal veel küllaltki primitiivne põllupidamine meie karmis kliimas esialgu nii kehvalt, et siinsete põliste küttidekalurite elatusala oli hakatuseks prestiižikam ja põldurid võtsid omaks eesti (ja soome) keele kui prestiižika.

Ma ei tahaks küll olla liiga söakas teadusaladel, milles minu kompetents on — pehmelt öeldes — äärmiselt tagasihoidlik. Kuid neid alasid põgusaltki puudutamata ei saa ma lugeja silme ette manada vähegi ülevaatlikku pilti uurali asjade praegusest teaduslikust seisust. Nii vaatlen ma "*Mea culpa's*" ka eestlaste ja teiste soome-ugri keelte kõnelejate geneetikat. Olen varem rõhutanud, et eestlaste esivanemad, nihkudes taganeva mannerjää alt paljastuvatele aladele, võisid saabuda Eesti alale umbkaudu 10 000 aasta eest (vt eriti Künnap 1994a). Inimtegevuse vanimad jäljed siin on dateeritud eesti teadlaste poolt radioaktiivse süsiniku meetodil peaaegu niisama vanaks. Arheoloog Heiki Valgu suulise teate põhjal on Eestis äsja Põhjamaade teadlastelt õpitud sel meetodil saadud tulemusi varasemast täpsemalt kalibreerima, mis võib kõnealuste jälgede iga veel 1000–2000 aasta võrra suurendada.

Richard Villemsi suusõnalisel kinnitusel võiks nüüdiseestlastele tüüpilise geenipärandi vanuseks olla 18 000 või ka märksa enam aastat. Sel juhul formeerus eestlaste populatsioon geneetiliselt juba enne Eestisse saabumist, mis toimus 10 000–12 000 aastat tagasi. Ühtlasi ei pea ma mõeldavaks maaleasumisejärgseid tugevaid võõraid geenivoole, mis kaasnenuksid näiteks kammkeraamikakultuuri esindajate massilise sisserändega 5000 aasta eest või indoeuroopakeelsete põldurite arvuka immigratsiooniga

3000–4000 aastat tagasi. Richard Villems on juhtinud mu tähelepanu sellele, et geenidest nähtuv inimese esmane levik Euroopas toimus palju varem — 30 000–40 000 aastat tagasi — kui põllunduse levik, mis algas 10 000 aasta eest. Praegu on Villemsi arvates selgesti kuju võtnud seisukoht, mille järgi see esmane levik ongi väga suures osas määratud ära Euroopa praeguse genofondi, mitte aga võimalik hilisem põldurite või mõni muu ränne.

Kalevi Wiik on osutanud sellele (Wiik 1995a), et geneetikute poolt tuumamarkerite põhjal koostatud 26 Euroopa populatsiooni omavaheliste geneetiliste kauguste tabelis (Cavalli-Sforza, Piazza 1993) on soomlastele (ja järelikult ka tabelist puudevatele eestlastele) kõige lähemateks populatsioonideks (kahanevas järjestuses) belglased, sakslased, austerlased, rootslased, norralased, itaallased, taanlased, prantslased, šveitslased, inglased ja ungarlased, seega valdavalt germaanikeelsed populatsioonid. Wiik on koonandanud ka Euroopa elanike füüsilise antropoloogia andmed, mis osutavad, et pikimad, heledaimad, ovaalseima ja suurima peaga on Loode-Euroopa asukad, seega germaani-keldi, balti ja läänemeresoome keelte kõnelejad (niisiis ka eestlased) (Wiik 1995b). Teatud vastavus “loodeinimeste” geenimarkerite ja välimuse vahel on siin minu meelest olemas.

Ühes uuemas artiklis leidub võrdlevaid geneetilisi andmeid ka eestlaste kohta (Sajantila jt 1995). Mitokondriaalse DNA põhjal on eestlaste geneetilised kaugused eri populatsioonidest tingimõõtühikutes näiteks järgmised: soomlastest ja sardiinlastest — 1, šveitslastest, inglased ja islandlastest — 2,5, karjalastest ja mordvalastest — 3, baskidest — 5, laplastest — 54(!). Vananenuks tuleb ilmselt pidada soome geneetikute kunagist üldistust, et soomlaste geenipärandist põlvneb 75% läänest ja 25% idast. (Uuemal ajal vilksatanud pakkumine — vastavalt 90% ja 10% — pole ka kindlasti midagi muud kui väga tugevasti lihtsustatud üldistus.)

Niipalju siis markeeringuks “*Mea culpa*’s” esitatavale.

R. Villems on kommenteerinud mulle äsja veelgi värskemaid publikatsioone geneetika alalt (nt Richards jt 1996). Laplaste eksklusiivsust alla kriipsutatav nn lapi motiiv mitokondri DNAs, s.o emaliinis, on selgesti vaid ühe mutatsioonilise sammu kaugusel ühest üsna tirsest (lausa paleoliitilisest) Euroopa esiemade

mitokondri DNA põhiliinist. Villemsi andmeil osutas Hamburgi matemaatikaprofessor Hans-Jürgen Bandelt samuti käesoleva aasta juulis Budapestis toimunud Ungari populatsioonide päritolu kohta peetud nõupidamisel, et laplaste emaliinis on parimal juhul vaid 11% variante, mis ei pärine ürgsest Euroopast. Seda näitab ka Tartu geneetikute nüüdne uus suur mediaanvõrgustiku kaart: laplastel — nagu ka eestlastel — on näha vaid üks mitokondri DNA emaliin, mis viib “Aasia geneetilisse südamesse”. (Tartu geneetikud on hakanud äsja kasutama andmete analüüsiks uusimat, nn hüperkuupide matemaatikale toetuvat mediaanvõrgustikku.)

Muu hulgas on Villems veendunud Eestit asustavate eesti keelt kõnelevate inimeste, nagu ka soomlaste, karjalaste, mokšade, maride ja olulisel määral laplastegi emaliinide geneetilises järjepidevuses alates sügavast paleoliitikumist vanusega kümneid tuhandeid aastaid, vastandades seda maaviljeluse tulekuga kaasnenud Lähis-Idast/Anatooliast alguse saanud neoliitilise deemilise difusiooni (ning ka suure “hilise” Uuralite tagant lähtunud rahvarände) hüpoteesile.

Villemsil on andmeid õhus rippuvast uuest ja suurest üllatusest geneetika valdkonnas. Üks Oxfordi uurimisgrupp on andnud trüki esimese artikli oma Y-kromosoomi alaste tööde uuest seeriast. Nimelt on nad leidnud maailma isaliinide analüüsimisel mutatsioonivariandi, mis Lääne-Euroopas puudub, esineb aga meestel Norras 4%, laplastel umbes 20% ja soomlastel umbes 50%. Siberis on see liin olemas (näiteks burjaatide meestel ligikaudu 60%). Artikli autorid loodavad edaspidi tõestada, et tegemist pole mitte mutatsiooni mitmekordse sõltumatu tekkega, vaid ühe ja sama ürgse liiniga. (Mul on kiusatus kasutada siinkohal Fennoskandia osas piltlikku nimetust “soome-ugri ürgliin”!)

Mineviku suurte entusiastide poolt kokku kutsutud ja juba kaua kestnud uurali maskiball hakkab lõppema, maskid langevad üksteise järel. Keelepuu maski asemel vaatab meile vastu maakaart. Meile vaatavad vastu uurali keeli kõnelevad rahvad kogu oma mitmekesisuses, loomulikkuses ja ilus. Kellelgi pole enam tarvis olla midagi muud, kui ta on. Põhjust tunda uhkust oma iseolemise üle on meil kõigil rohkem kui küllaga. Mitte ainult veresugulus ei seo inimesi. Armastus ja sõprus ühendavad neid sageli palju tugevamini. Eriti veel tänapäeva tsiviliseeritud

maailmas. Kestku ja tugevnegu meie uurali keeli, ma ütleksin siingi meelsamini: tugeva uurali värvinguga keeli (et mitte öelda: uurali dominandiga keeltesegusid, vt Künnap 1994b) kõnelevate rahvaste sõpruskond. Sest armastus ja sõprus on head asjad alati ja kõikjal.

Kirjandus

- Cavalli-Sforza, L. L., A. Piazza 1993. Human genomic diversity in Europe: A summary of recent research and prospects for the future. — *European Journal for Human Genetics*, no. 1, pp. 3–18
- Honko, L. 1995. Vertical heritage in horizontal adaptation. — *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars I: Orationes plenariae et conspectus quinquennales*. Jyväskylä, pp. 159–168
- Künnap, A. 1992a. Soomeugrilane olla on... — *Postimees*, 1.–2. VII 1992
- Künnap, A. 1992b. Eesti keel, sugulaskeeled ja naaberkeeled. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 556–557
- Künnap, A. 1994a. Juba 10 000 aasta eest võisid Eestis elada meie soomeugrilised esivanemad. — *Postimees*, 8. III 1994
- Künnap, A. 1994b. Kust on pärit eesti keel? — *Akadeemia*, nr 11, lk 2262–2271
- Künnap, A. 1995. Veel vana keelepüü varjus, kuid juba idasträndemüüdit. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2079–2085
- Künnap, A. 1996. *Mea culpa*, aga omakeelsed Eesti põliskasukad oleme olnud ehk juba 12 000 aastat. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 505–513
- Larsson, L.-G. 1996. Comments on Pekka Sammallahti's paper "Language and Roots". — *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VIII: Oratio plenaria et commentarii & Symposia & Orationes officiales*. Jyväskylä, pp. 34–36
- Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. — *Muinasaja teadus 3: Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*. Tallinn, lk 182–253
- Muurimäki, E. 1996. The prehistory of Finnish language: A new appraisal. — *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VII: Litteratura. Archaeologia & Anthropologia*. Jyväskylä, pp. 353–357

- Pusztay, J. 1995. Diskussionsbeiträge zum Grundsprachforschung. (Beispiel: das Protouralische). Wiesbaden
- Richards, M., H. Côrte-Real, P. Forster, V. Maculay, H. Wilkinson-Herbots, A. Demaine, S. Papiha, R. Hedges, H.-J. Bandelt, B. Sykes 1996. Palaeolithic and Neolithic Lineages in the European Mitochondrial Gene Pool. — *American Journal of Human Genetics*, pp. 001–0019
- Sajantila, A., P. Lahermo, T. Anttinen, M. Lukka, P. Sistonen, M.-L. Savontaus, P. Aula, L. Beckman, L. Tranebjaerg, T. Gedde-Dahl, L. Issel-Tarver, A. Di Rienzo, S. Paabo 1995. Genes and Languages in Europe: An Analysis of Mitochondrial Lineages. — *Genome Research*, pp. 42–52
- Saukkonen, P. 1996. Zwei Aufgaben der Fennougristik. — *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VII: Litteratura. Archaeologia & Anthropologia. Jyväskylä*, S. 47–49
- Wiik, K. 1995a. Itämerensuomalaisten kansojen ja kielten syntykysymyksiä B: Uusia kontaktiteoriaan perustuvia ratkaisuja. Keskenräinen, Turku. (Käsikiri)
- Wiik, K. 1995b. Itämerensuomalaisten kansojen ja kielten syntykysymyksiä C: Antropologinen ja geneettinen näkökulma. Keskenräinen, Turku. (Käsikiri)

AGO KÜNNAP (sünd. 1941), lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1965, aspirantuuri samas 1968, filoloogiakandidaat (Tartu ülikool 1969), filosoofiadoktor (Helsingi ülikool 1971), filoloogiadoktor (Tartu ülikool 1974). Aastail 1968–1971 Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri õpetaja, 1971–1972 vanemõpetaja, 1972–1974 nooremteadur, 1974–1976 vanemõpetaja, a-st 1976 professor, a-st 1977 soomeugri keelte kateedri juhataja, a-st 1992 uurali keelte korraline professor. Aastail 1968–1969 Soomes Oulu ülikoolis, 1969–1971, 1973–1974, 1985–1989, 1990–1991 Helsingi ülikoolis lektor. Ungari Vabariigi aukonsul Tartus ja Lõuna-Eestis (1994–). Uurinud põhiliselt uurali keelte ajaloolist grammatikat ja samojeedi keeli, avaldanud üle 170 teaduspublikatsiooni (sh kaks monograafiat). *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Kust on pärit eesti keel?” (nr 11, 1994, lk 2262–2271) ja “Veel vana keelepüü varjus, kuid juba idasträndemüüdita” (nr 10, 1995, lk 2079–2085).

RAHVUSLUSEST NING RAHVUSIDENTITEEDIST

Tanel Mätlik

Arutlused rahvosluse ning rahvuste üle võivad keskenduda eri probleemidele, nagu näiteks nn Ida ja Lääne tüüpi rahvuste eristamine, rahvuste olemasolu antiik- ja keskajal jne. Vaidlusi on olnud näiteks ajaloolaste seas, kaasajal sageli ka ajaloolises sotsioloogias ning teistes sotsiaalteadustes. Samas võib tekkida ka veel eraldi küsimus: kuivõrd põhjendatud on rääkimine rahvusriigist? On kõneldud sellest, et riigi ning rahvuse mõiste ei tohiks kattuda: niisamuti nagu pole adekvaatne eestikeelne tõlge Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni ingliskeelsest nimest *United Nations Organization*, pole tegelikult õige ka kõnelda rahvustest riikide asemel: tegelikult ainult 12 riiki maailmas on pelgalt ühe rahvuse riigid (Connor 1994: 39).

Legitimeeritud moodsat riiki võib vaadelda kui poliitilist korda, mis arendab ja garanteerib kodanlikku eraõigust, rahasüsteemi, teatud infrastruktuuri ning on ühtlasi tunnustatud teiste samasuguste riikide poolt (vt Habermas 1991: 276–278). Rahvuslikes ideoloogiates on riiki sageli mõistetud ka kui rahvusidentiteeti kaitsvat poliitilist korda. Sellisel juhul saab aga esitada küsimuse rahvusidentiteedi enda loomusest. Vaidlustes kommunitarismi ja liberalismi põhimõtte pooldajate vahel on esitatud argumente rahvoslusest kui eeskätt kommunitaristlikke ideid kandvast fenomenist. Kas aga rahvuslus, mis rõhutab indiviidi tugevat sõltuvust teatud ühisusest ja traditsioonist, päriselt ka nii toimib? On juhitud tähelepanu asjaolule, et niihästi rahvuslus kui liberalism on modernsed liikumised (Tamir 1993: 16), olles seotud moodsa individualismi ja demokraatliku ühiskonnaga (Calhoun 1993). Siinkohal tuleks tähelepanu pöörata argumentidele, mida kasutavad kummagi seisukoha esitajad. Üheks võimaluseks on näha rahvuslust sajanditepikkuse etnilise ühisuse kogemuse jätkumisena

uuel kujul uusajast alates. Sellisel juhul saaks kommunitaristlik vaade olla ühildatav rahvusluse põhimõtetega, kus indiviidi nähakse tuginevat ühisusele, selle traditsioonidele, keelele jne. Teine võimalus on aga juhtida tähelepanu ajaloo moonutamisele rahvuslike ideoloogiate poolt, s.t väita, et sellisel minevikunägemisel pole eriti palju ühist **tegelikult** ajalookäiguga. Veelgi enam, on võimalus väita, et rahvuste teke on olnud peamine vahend traditsioonide ning eelmodernsete ühisuste lõhkumiseks ja moodsa autonoomse "mina" tekkimiseks uusajal. J. O'Neill teeb sellele tuginedes järelduse, et kommunitarism ei peaks avaldama toetust rahvuslusele — kui ei väärtustata mitte valesid uskumusi toetavat, vaid **reaalsetel** faktidel põhinevat ühisust, mis vastandab end moodsa bürookraatliku ühiskonna impersonaalsusele (O'Neill 1994: 141). Argumentatsioon toetub siin oluliselt ajaloolises sotsioloogias ja teistes sotsiaalteadustes tehtud uurimuste ühiskonna arengu kohta alates uusajast. Kontrast nende tööde ning rahvuslike ideoloogiate väidete vahel on sedavõrd terav, et annab alust kõnelda "moodsa illusoorse ühisuse" tekkimisest (O'Neill 1994: 138). Seega saab sotsiaal- ja poliitikafilosoofias kui normatiivsetes distsipliinides ära kasutada sotsiaalteaduslikke seletusi, mille normatiivsus ise on kahtlane. Ühest küljest võib küll väita, et sotsiaalteadlane jätab oma isiklikud seisukohad väljapoole uurimistööd, esitamata negatiivseid või positiivseid hinnanguid. Teiselt poolt aga ei näi see siiski nii lihtne olevat. Sotsiaalteadused, mis tegelevad inimühiskonnaga, ei saa mööda vaadata ka selle moraalsest poolest. Kasutatavad mõisted "ratsionaalne", "primitiivne" jne ei ole ilmselt väärtusvabad (Rosenberg 1988: 188). Eri küsimused on siinkohal, (1) kas sotsiaalteaduses uuritakse fakte ja/või väärtusi ning (2) kas sotsiaalteadlane peaks jätma (ning jätab ka tegelikult) uurimistöös enda väärtushinnangud kõrvalle. Süvenemata sellesse vaidlusse, tundub otstarbekas vaadata, kuidas see probleem peegeldub rahvusteorias. Võiks esitada väite, et nendes esitatud seletusi saab kasutada vähemalt kaudselt ka näiteks rahvusidentiteedil rajaneva ühisuse (ning riigigi) õigustamiseks või mitteõigustamiseks. Et õigustamine oleks korrektne, võib olla vajalik kasutada ka seletust (Loone 1995: 28). Loomulikult tekib küsimus, mida tähendab mõiste "õigustamine". Kui pidada silmas asjaolu, et õigustamine on võimalik ainult **valikusituatsiooni** olemasolu korral (Loone 1995: 31), siis osa

rahvusluse ning rahvuste kohta esitatud seletustest sellist kaudset võimalust õigustamiseks ei anna.

Seda kõike silmas pidades tulevadki siin vaatluse alla mõned olulisemad ning kaasaegsemad rahvuslusteooriad. Suurest hulgast rahvuslusteooriaist ülevaate saamiseks võib neid jaotada mitmeti. Võib vaadelda neid lähtudes näiteks nn rahvuse-ehitamise (*Nation-Building*) protsessi eri laadidest (vt Berg 1994). John Hutchinson on lähtudes rahvuste tekkimise aja probleemist ja nende suhtest riigiga ning samuti rahvuse uudsuse *contra* eelmodernsuse teeside vastasseisust pidanud võimalikuks eristada primordialiste, moderniste ja etnitsiste (Hutchinson 1994: 2–3). Nagu Hutchinsonilgi, on siin vaatluse all eri kontseptsioonid rahvusidentiteedi “konstrueerituse” või “leiutatuse” paljувaieldud küsimusest, kuid lisaks on arvestatud autorite arusaamu sotsiaalmajanduslike protsesside, ühiskonnas tegutsevate inimeste ning ideede omavahelisest seotusest. Vaatlemata on jäänud küll rahvusluse sotsiobioloogiline tõlgendus. Samuti tuleb märkida, et esitatud liigitusel on oma puudused, sest sarnastel teooriatel võib siiski olla erinevaid rõhuasetusi. Põhimõtteliselt aga võib täheldada kolme erinevat lähenemist rahvuslusele ja rahvustele.

- 1) Kõigepealt **ideeajalooline**, n-ö ideoloogiline lähenemisviis (Elie Kedourie, Liah Greenfeld), mis käsitleb rahvuslust “välja mõeldud” (*invented*) või konstrueeritud ideoloogiana; rahvusluse tekkimise ning levimise seletamisel uuritakse esmajoones konkreetseid inimesi ja ideid konkreetsetes ajaloolistes situatsioonides.
- 2) **Modernistlik** vaade (Benedict Anderson, Ernest Gellner), mille järgi natsionalismi teket ajaloo ja olemasolu tänapäeval tuleb näha sõltuvana tugevatest sotsiaalsetest ning majanduslikest muudatustest uusajal, rahvusideoloogia sisule pööratakse seletuses seetõttu vähe tähelepanu.
- 3) **Etnitsistlik** lähenemisviis (John A. Armstrong, Anthony D. Smith), mis eristab küll eelmodernseid etnosi ning modernseid rahvusi, ent rõhutab etnilisuse järjepidevust nii enne kui pärast moodsa ühiskonna teket.

Ideeajalooliselt natsionalismile lähenedes käsitlevad E. Kedourie ning L. Greenfeld seda nähtust “leiutatud” **ideoloogiana**, poliitilise doktriinina, mida kasutatakse ära ühiskonnas mingite gruppide poolt oma huvide kaitseks või võimu kindlustamiseks. Kõige radikaalsemalt esindab seda seisukohta E. Kedourie, kes

oma 1960. aastal ilmunud raamatus *Nationalism* leiab, et natsionalism on doktriin, mis mõeldi välja Euroopas XIX sajandi alguses (Kedourie 1985: 9). Ta osutab Immanuel Kanti esitatud indiviidi enesemääramise idee hilisemale muutumisele rahvusliku enesemääramise ideeks ning süüdistab sellega seoses **lite-raate** väljamõeldud maailma loomises, mis järsult erineb tegelikust reaalsusest, kus pole võimalik ellu viia keelelisel ühtsusel põhinevat natsionalistlikku doktriini, mis seetõttu viib konfliktideni erinevate huvide vahel (Kedourie 1985: 70, 71). Natsionalism pole etnilise identiteedi vorm ega marksistliku seletuse järgi kodanluse huvide väljendus majandusliku arengu ühel etapil, samuti pole ta seostatav mobiilse kirjaoskava industriaalse ühiskonna tekkega. Võib siiski öelda, et Kedourie ühest küljest tunnistas rahvuslust uusajal filosoofias, majanduses, ühiskonnastruktuurides, poliitikas jm toimunud muudatuste tagajärjena (Kedourie 1985: 95), teisest küljest aga keeldub nägemast nende lahutamatu seost; kõnelemine rahvustest enne XIX sajandit, teooriad näiteks XVII sajandil tekkinud rahvustest on vaid rahvuse mõiste vägivaldne ülekandmine mineviku rahvastele ja riikidele (Kedourie 1985: 77–78). Tähtsamad on tema jaoks **teatud** ideed, mida “leiutavad” ja/või kasutavad ära inimesed **konkreetses** situatsioonis **konkreetses** ühiskonnas (Kedourie 1985: 141–149), Poola rahvusriigi tekkimisel näiteks poliitilises situatsioonis Euroopas I maailmasõja ajal. Samasuguse vaate n-ö sotsioloogilisemas vormis võib leida L. Greenfeldi 1992. aastal ilmunud raamatust *Nationalism: Five Roads to Modernity*. See sarnaneb E. Kedourie teooriaga oma rõhuasetuse poolest konkreetsetele inimestele ja olukordadele. Samas Greenfeld ise distantseerub nii Kedourie’st kui ka Gellnerist, keeldudes nägemast ainult ideedes või sotsiaalsetes struktuurides toimuvates muutustes natsionalismi peamist liikumapanevat jõudu (Greenfeld 1993: 19). Greenfeldi jaoks on olulised **inimesed**, kes tegutsevad struktuuriliste kitsenduste (*structural constraints*) ja ideede maailmas ning interpreteerivad-ratsionaliseerivad nende tekitatud meeleseisundeid (*states of mind*), kusjuures loodud interpretatsioonid mõjustavad omakorda struktuuriliseid tingimusi (Greenfeld 1993: 20). Sellega pööratakse pea peale modernistide, näiteks Gellneri skeem modernisatsioonist kui rahvuste tekkimise peapõhjusest; rahvusidentiteet — **väärrikuse kehas** — on demokraatia ilmumise põhjustaja uusajal, uue poliitika määratleja ja majandust

mõjutava eetika looja. Rahvuslus kui poliitiline ideoloogia on tekkinud vaid juhuslikult kättesaadava *natio* idee rakendusena uues tõlgenduses, reageerides ihale või soovile (*desire*) omada sotsiaalset **staatust** (Greenfeld 1993: 487–488). Küsimuses rahvusluse etnilisest päritolust on nii Kedourie kui Greenfeld aga näiteks Gellneriga ühel meelel: rahvuste “ajaloolised” piirid **ei kattu** tegelike territoriaalsete piiridega eri rahvaste vahel, nagu ka ei saa kõnelda ühtsest ajaloolisest rahvuskeelest (Kedourie 1985: 119–121); rahvusidentiteedi ühtsus ja päritolu iidsus on “etniliste” karakteristikute **valiku** või ka **kunstliku konstrueerimise** tulemus (Greenfeld 1993: 13). Kriitika kõrval, mis on tehtud ajaloolise materjali kasutamisel Greenfeldi poolt (vt näiteks Armstrong 1994a), tekib aga üks küsimus. Väites, et rahvusidentiteet **pole** psühholoogiline paratamatus, ei täpsusta Greenfeld alternatiive rahvusidentiteedile alates XVI sajandi Inglismaast (Armstrong 1994a: 79). Religioon ja sotsiaalne staatus eelnesid identiteeditüüpidele natsionalismile ning samas mõjutasid ka rahvusidentiteedi teket; pole selge, missugune kollektiivne identiteet oleks võinud asendada eelnevaid peale natsionalismi, sest teatavasti Greenfeldi enda arvates ei rahuldanud eelnevad identiteeditüübid enam kõiki ühiskonna osi (Greenfeld 1994: 169).

Modernistlikus vaates on natsionalismi ideeline külg rahvuste tekkimisel pigem **sekundaarse** tähtsusega. Põhiline tunnusjoon neile teooriatele on, et leitakse paljude uusajaga kaasnenud nähtuste hulgast üks või mitu faktorit, mida hakatakse pidama otsustavaks natsionalismi loomisel. Sealjuures jääb tähelepanuta konkreetne **sõnum** massidele suunatud ideoloogias, sest selle vastuvõtmist peetakse endastmõistetavaks. Leitakse nimelt, et rahvuslust ei seleta mitte rahvusideoloogia ise, vaid selle otsene seotus ühiskonna **moderniseerumisega**. Olulisem on rahvuslike ideede uurimise asemel pigem informatsiooni liikumise mehhanism või kommunikatsioonivõrkude areng uusajal. Sellist lähenemist, kus kommunikatsioonivõrkude teabe sisule piisavat tähelepanu ei pöörata, on ka kritiseeritud (Bloom 1993). B. Andersoni 1983. aastal ilmunud raamat *Imagined Communities* (“Kujuteldud ühised”) seletab natsionalismi tekkimist kolme faktori — kapitalismi, trükikunsti ning inimkeelte mitmekesisuse — **fataalselt** üheaegse vastastiku mõjuga uusaja algul (Anderson 1989: 49). Neile võivad (aga ei tarvitse) liituda eri rahvuste tekkimisel muud faktorid, nagu näiteks ladina keele esoteriseerumine, reformatsioon ning kohalike

administratiivkeelte areng (Anderson 1989: 46). Võib aru saada, et Anderson peab keele all silmas ühtlasi ka kultuuri. Seega kohalike keelte transformeerumine trükikeeleks, niisiis rahvuskeeleks, tähendab ka kohalike kultuuride ümberkujunemist rahvuskultuuriks. Siiski Anderson eitab otsese kausaalse ühenduse olemasolu trükikeele, rahvusteadvuse ja rahvusriigi vahel, näiteks hispaaniakeelsete Ladina-Ameerika riikide ning “anglosaksi perekonna” olemasolu arvestades (Anderson 1989: 49). Kuigi ka Anderson rõhutab olulist erinevust keskaegse religioosse ühisuse ning uusaegse sekulaarse ühisuse maailmavaates (näiteks mõiste “aeg” tähenduses, vt Anderson 1989: 28–31), on Ernest Gellneri arvates toimunud pööre fundamentaalsem. Uusajal toimunud industrialiseerumine ning urbaniseerumine tähendavad ka teineteisega olemuslikult seotud uut tüüpi ratsionaalse mõlemisviisi ja mobiilse-homogeense industriaalühiskonna teket (Gellner 1994–1995). Viimane tekitab pingeid senises **kultuuriliselt heterogeenses** ühiskonnas, kus võim ja haridus on jaotunud eri gruppide vahel, ning põhjustab **kultuuriliselt ühtse** rahvusluse tekkimist industriaalühiskonnas. Kui Kedourie seletas rahvusriigi nõuet rahvusideoloogiates rahvusluse ambitsioonikusega (Kedourie 1985: 116–117), siis Gellneri skeemis on see paratamatu, sest üksnes rahvusriik suudab tagada industriaalühiskonnas hädavajaliku ühtse, kõigile kättesaadava **rahvusliku** hariduse ja kultuuri, kaitseb majandust jne. Võiks öelda, et poliitilise printsibiina mõistetud rahvusideoloogial on teatavas mõttes seega lihtsalt oma funktsioon (kuigi Gellner ise sõna “funktsioon” rahvusluse puhul ei tarvita). On olemas ka teatud sarnasus Kedourie teooriaga: Gellneri skeemis on vältimatu rahvuslus, kuid mitte konkreetsete rahvuste teke senise kultuurilise mitmekesisuse asemel; pole mingeid kriteeriume ennustamaks konkreetse rahvuse teket, mis sõltub mitmesugustest ettenägematutest ajaloolistest seikadest (Gellner 1994–1995: 2461). Anderson ei erine selles mõttes Gellneri kontseptsioonist, et kui tunnistada trükikeele **valik** (mildest saab siis rahvuskeel) uusaja algul juhuslik-pragmaatiliseks tegevuseks (Anderson 1989: 48), pole tema skeemis seega kaudselt **teadlik** valik ka mitte rahvuste teke, vähemalt mitte enne XIX sajandit. On olemas küll ka oluline erinevus Andersoni ning Gellneri arusaamades. Gellner leiab, et sekulariseerunud, ratsionaalse industriaalühiskonna rahvuskultuur on sageli rahvusluse enda poolt välja mõeldud, sest viimane kasutab tegelikult valikuliselt

ära eelmodernse kultuurilise mitmekesisuse (Gellner 1994–1995: 2661–2663). Erinevalt Gellnerist väldib Anderson rahvusidentiteedi “leiutatuse” küsimust, leides, et ühtegi **massiühisust** ei saa pida “valedel” ehk “leiutatud” põhimõtetel püsivaks, sest need ühisused on igal juhul “kujuteldud” (*imagined*). See tähendab, et massiühisuses puudub n-ö näost-näku kontakt inimeste vahel, mistõttu tekkinud rahvuslikku ühisust eristab muudest ühisustest vaid kujutlemise **stiil** (Anderson 1989: 15). Andersoni teooriast saab välja lugeda seisukoha, et ühisuse valdava enamuse liikmete poolt jagatud ühisust **konstitueerivate uskude** kujutlemine tähendab alati iseenesest juba “leiutamist” reaalse ühisuse loomise mõttes. Tõeste/väärade konstitutiivsete uskude ning vastavalt ka reaalsete/illusoorsete ühisuste vahelist erinevust on püütud siiski näidata (O’Neill 1994: 138–140).

Kõik eelnimetatud autorid peavad eri põhjustel rahvuslust peamiselt poliitiliseks liikumiseks. Kolmas, s.o **etnitsistlik** lähenemisviis vastandab end nii sellele arusaamale kui rahvuste n-ö kunstliku päritolu teesile. Nii J. Armstrongi kui A. D. Smithi jaoks toimus rahvuste formeerumine pikema ajajärgu jooksul kui ainult XVI–XVIII sajandil toimuvast pöördest alates. Kuigi nad eitavad teesi natsioonide primordiaalsusest, mida võib leida XIX ning XX sajandi rahvusideoloogiates, ning samuti ka kaasaegset natsionalismi sotsiobioloogilist tõlgendust (vt näiteks Berghe 1994; 1981) hõimluse valiku ja nepotismi ekstensioonina moodsas maailmas, on etnitsistid asetanud rõhu “**etnose**” **järjepidevusele** ajaloos. J. Armstrongi 1982. a ilmunud teose pealkiri *Nations Before Nationalism* (“Rahvused enne rahvuslust”) on iseenesest kõnekas selles suhtes. Armstrong leiab, et väide, nagu oleksid moodsad rahvused midagi seninägematut või pretsenditud ajaloos, on vale, sest need on vaid korduva etnilise taastuleku-esiletõusu ning languse pika tsükli tulemused ning moodne natsionalism on seega vaid osa etnilise teadvuse tsüklist. Võrdlemisi sarnaselt peavad nii Armstrong kui Smith rahvusluse tekke põhjuseks teatavat reaktsiooni valgustusajastu mõjudele ühiskonnas. Nii A. D. Smithile kui J. Armstrongile on oluline näidata etnilise identiteedi kestmist läbi ajaloo ilma riikluseta, lükka maks ümber arusaama rahvuslusest kui eeskätt poliitilisest ideoloogiast; etniline identiteet pole alati olnud riigikorra legitimeerija (Armstrong 1994b: 141). Seda seetõttu, et Armstrongi teooria kohaselt etnilisel identiteedil kui sajandeid kestnud grupiteadvu-

sel puudus poliitiline sisu ning alles XVIII sajandi lõpust peale lisandus sellele poliitiline doktriin. Oma 1991. a ilmunud raamatus *National Identity* ("Rahvusidentiteet") leiab A. D. Smith, et natsionalism, mis peale poliitilise ideoloogia on eelkõige siiski **kultuurivorm** ja sotsiaalne liikumine (Smith 1991: 91), on küll vaieldamatult XVII–XVIII sajandi uute filosoofiliste, ajalooliste ning antropoloogiliste diskursuste järeltulija, kuid tema sihid autonoomia, ühtsuse ja identsuse saavutamiseks **ei tähenda** traditsioonide katkestust uusajal, nagu see oli väljendatud Gellneri mudelis. Paradoksaalsel kombel lükkavad etnitsistid sellega ümber mitme rahvuse "leiutatuse" ideed pooldavate autorite (eeskätt Gellneri) teooria, et natsionalismi pretensioon mineviku rahvatradsioonide jätkamisele on võrdlemisi alusetu. Gellneri jaoks oli see tähtis, et näidata natsionalismi ideelist nõrkust ning samas suhtelist **tugevust ainult** uusaegse riigiga ja ühiskonnaga kaasneva nähtusena. Etnitsistid annavad aga oma teooriaga kaudselt aluse rahvusideoloogia väidetele järjepidevusest läbi ajaloo rahvast rahvuseks arenemise kaudu. Probleemaatiline on siin just see, mida keegi mõistab "rahva" või "rahvuse" all. Armstrong ning Smith väldivad vastandamast preindustriaalset rahvast või etnost ning industriaalajastu rahvast, esitades hoopis kolmandana mõiste "etnilisus" (*ethnicity*). See on n-ö voolav mõiste, Armstrongi enda sõnul on etnilisus "vahelduvate interaktsioonide kimp" (Armstrong 1994b: 142), mis vahetult seotuna klassi- ning religioossete karakteristikutega ei lase end kergesti määratlada. Etnilised sümbolid ja müüdid moodustavad läbi sajandite püsiva etnilise identifikatsiooni etniliste piiride alusena, isegi siis, kui aja jooksul on muutunud nii materiaalne eluviis kui ka geograafilised piirid ja n-ö kommuniqueeritakse surnutelt elavatele (Armstrong 1994b: 144–145). Etnilisust ei saa sellega eristada teistest identiteeditüüpidest lihtsa definitsiooniga, samas võiks jääda seetõttu arusaamatuks, milles seisneb siiski põhiline erinevus natsiooni ning etnose vahel ning nende mõlema erinevus teistest gruppide identiteetidest. Et selle etnilisuse sisu on nõnda muutlik, siis võib tekkida kahtlus, kas on tegu siiski **ühe ning sama** etnilisusega kogu ajaloo jooksul. Smith eristab ajaloos vähese eneseteadlikkusega **etnilisi kategooriaid** ja selgelt eneseteadlikke **etnilisi ühisusi** ehk *ethnie*'sid; viimased saavad aluseks hilisematele rahvustele (Smith 1991: 20–21). Mille poolest eristuvad siis *ethnie*'dest rahvused? Analooiselt näiteks Jossif Stalini määratlusega (Stalin

1953: 24) rõhutab Smith, et kui *ethnie* ühendatus territooriumiga võib olla ainult ajalooline ning sümboolne, siis rahvuse puhul on see **füüsiline** ja **aktuaalne** (Smith 1991: 40). Kuigi rahvused tekivad sageli (s.t mitte alati!) etniliste tuumade (*ethnic cores*) baasil, ei saa me kõnelda neist kui rahvustest, sest Smithi definitsiooni kohaselt rahvus omab erinevalt *ethnie*'st lisaks ühiselt jagatud müütidele ja mälestustele ka massilist avalikku (*public*) kultuuri, ühist majandust ja ühiseid legaalseid õigusi ning kohustusi kõigi oma liikmete jaoks (Smith 1991: 14; 1993: 130/1996: 484). Seega on üleminek *ethnie* identiteedilt rahvusidentiteedile n-õ astme küsimus. Oma näites, kus ta räägib kaasaegsete kreeklaste põhjendatusest esitada end antiikkreeklaste järeltulijadena, väidab Smith, et oluline pole mitte füüsiline põlvnemine, vaid n-õ vaimse pärandiga, s.o müütides, mälestustes, sümbolites ja väärtustes säilivaga identifitseerumine (Smith 1991: 29). Samas ta tunnustab küll 2000 aasta jooksul toimunud muudatusi selle "kreekalikkuse" sisus, kuid leiab, et see pole iidset kreeka identiteeti hävitanud. Siiski võib kahelda, kuivõrd saab näiteks antiikses Ateena polises elanud kreeka kodanikku võrrelda kaasaegses Kreeka riigis elava subjektivistlik-ratsionalistliku ateenlasega, isegi kui jätta kõrvale vahepeal toimunud demograafilised muudatused. Arvestades näiteks Aafrika nn sub-Sahaara postkoloniaalsete riikide etnilist mitmekesisust, on Smith nõus, et antud juhul on siiski tegu uue etnilise identiteedi ja teadvuse **loomisega** Lääne väärtushinnanguid omava koloniaalintelligentsi huvides, juhtimisel ning toetusel (Smith 1991: 41, 116–122). Etnitsistide esitatud etnilisuse mõiste on oma ebaselguse tõttu tõenäoliselt ka edaspidi vaidlusalune teema.

Ühiseks jooneks on nii ideeajaloolisele, modernistlikule kui ka etnitsistlikule vaatele see, et hoolimata erinevatest rahvuste tekkimise dateeringutest, mis ulatuvad XVII sajandist (Greenfeld) XIX sajandini (Kedourie), on kõik siintoodud uurijad käsitlenud rahvuslust massifenomeni mõttes alles uusaja tingimustes tekkinuna. See aga ongi kogu sarnasus. Rahvusluse ning rahvuse definitsioon sõltub siin sellest, mida peetakse olulisimaks põhjuseks rahvusluse ning rahvuste tekkimisel: kas inimeste tegevust ideede väljamõtlemisel ja interpreteerimisel, sotsiaalmajanduslike protsesse või hoopis eelmodernsete etnoste olemasolu. Ollakse küll hästi teadlikud ka teistest teguritest, kuid ei nõustuta neile otsustava osa andmisega. Näib nii, et rahvusluse ning rahvuse

definiitsioone on niisama palju kui on ka teooriaid rahvuste kohta. Tavakeele sõnadena on need mõisted üsna ähmased ning pole võimalik tuua välja objektiiivseid kriteeriume kõigi olemasolevate ning potentsiaalsete rahvuste *a priori* määratlemiseks (Hobsbawm 1992: 5). Mitu autorit on kasutanud ka rahvuse n-ö subjektiivset määratlust, mille kohaselt iga end rahvusena määratlenud inimgrupp ongi rahvus (näiteks Bloom 1993: 173; Connor 1994: 45). Siiski on siin olemas oht mõista rahvust liialt voluntaristlikult ning võimaldab ka ainult aposterioorselt määratleda, mis on rahvus (Hobsbawm 1992: 8). Pidades silmas E. Gellneri paljusiteeritud ütlust, et rahvuslus leiutab rahvused seal, kus neid ei eksisteeri (Gellner 1964: 168), võiks öelda, et ideeajaloolises ning modernistlikus seletuses esmajoones just rahvusluse tekkimise põhjustele tähelepanu pööramine teeb neist rohkem **rahvuslusteooriaid**, etnitsistlikus seletuses *ethnie* ning rahvuse vahelise seotuse rõhutamine muudab selle aga pigem **rahvusteooriaks**.

Pakkudes välja liberaalse rahvusluse idee, on Yael Tamir väitnud, et arvestades küll indiviidi sõltuvust kultuurilisest kontekstist, on indiviidil kui **reflekteerival** olendil siiski võimalus valida erinevate (rahvus)identiteetide vahel; ka ühisuse identiteedi kõige konstitutiivsemad elemendid on valitavad (Tamir 1993: 22–25). Sellisel juhul võiks tekkida küsimus ka valiku õigustatusest. Kas on see valik aga olemas olnud üldse **minevikus** ning kas ja kui võrd suurel määral on seda praegu? Mingi nähtuse püsimiseks võivad olla vajalikud peale **tekkimise** põhjuste veel teatud lisapõhjused, seega nähtuse tekkimise põhjused ja selle püsimise põhjused ei tarvitse olla samad (Loone 1995: 25). Gellneri skeemi järgides, kus rahvuslus on industrialiseerumise tagajärg, seda valikut minevikus ei olnud: liikumine eelindustriaalselt industriaalsele ühiskonnale on ainult ühesuunaline ning alternatiivi pole (Gellner 1964: 68). Siin on olemas teatav sarnasus etnitsistliku lähene-misviisiga: hoolimata eri seisukohtadest rahvusidentiteedi “konstrueerituse” suhtes peavad nii Gellner kui Smith seda moodsas ühiskonnas teatud mõttes **paratamatuks** nähtuseks. Ideeajaloolise vaatekoha järgi on pigem just **rahvusidentiteedi** teke juhuslik sündmus ajaloo (näiteks Greenfeld 1994: 171).

N-ö preskriptiivne rahvuslusteooria, näiteks Tamiril, sõltub seega sellest, kuidas nähakse sageli sotsiaalteadustes uuritud nähtusi; Tamir kasutab Andersoni arusaama rahvuslusest kui imaginaarsest ühisusest, et rõhutada **individuaalse** valiku tähtsust

kujuteldud kultuurilises kontekstis, kus inividid omal valikul võivad kas nõustuda või mitte nõustuda antud ühisuse eesmärkidega (Lorberbaum 1994: 237). Et aga Anderson ise on toonitanud ka rahvusliku ühisuse "sügavat, horisontaalset seltsimehelikkust" (*comradeship*) (Anderson 1989: 16), ei tarvitse see olla siiski ainus rahvusluse käsitluse võimalus.

Kirjandus

- Anderson, Benedict 1989. *Imagined Communities*. New York: Verso
- Armstrong, John A. 1994a. Review Essay. Nationalism: Five Roads to Modernity. By Liah Greenfeld. — *History and Theory*, vol. 33, no. 1, pp. 79–95
- Armstrong, John A. 1994b. Nations before nationalism. — *Nationalism*. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.) Oxford: Oxford University Press
- Berg, Eiki 1994. Etnosotsiaalsed protsessid. — *Akadeemia*, nr 1, lk 162–179
- Berghe, Pierre van den 1981. *The Ethnic Phenomenon*. New York, Oxford: Elsevier
- Berghe, Pierre van den 1994. Race and ethnicity: A sociological perspective. — *Nationalism*. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.). Oxford: Oxford University Press
- Bloom, William 1993. *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press
- Calhoun, Craig 1993. Nationalism and civil society: Democracy, diversity and self-determination. — *International Sociology*, vol. 8, no. 4, pp. 387–411
- Connor, Walter 1994. A Nation is a nation. — *Nationalism*. J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.) Oxford: Oxford University Press
- Gellner, Ernest 1964. *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicholson
- Gellner, Ernest 1994–1995. Rahvused ja rahvuslus. — *Akadeemia*, nr 10–12, 1–3, lk 2207–2238, 2429–2462, 2653–2686, 197–222, 419–446, 643–670
- Greenfeld, Liah 1993. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Greenfeld, Liah 1994. *Nationalism: Five Roads to Modernity*.

- H a b e r m a s, Jürgen 1991. Legitimationprobleme im modernen Staat. — *Philosophische Arbeitsbücher I. Diskurs: Politik*. Paderborn: Oelmlüller, S. 266–282
- H o b s b a w m, Eric 1992. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press
- H u t c h i n s o n, John 1994. *Modern Nationalism*. London: Fontana Press
- K e d o u r i e, Elie 1985. *Nationalism*. London: Hutchinson
- L o o n e, Eero 1995. Sõnamine, väitmine, õigustamine. — *Mõistlikute valikute õigustamise filosoofilised eeldused*. Koost. E. Loone. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond, lk 23–35
- L o r b e r b a u m, Menachem 1994. Book Review. Liberal Nationalism. By Yael Tamir. — *Mind*, vol. 103 (April), no. 410, pp. 236–239
- O ' N e i l l, John 1994. Should Communitarians be Nationalists? — *Journal of Applied Philosophy*, vol. 11, no. 2, pp. 135–143
- R o s e n b e r g, Alexander 1988. *Philosophy of Social Science*. Oxford: Clarendon Press
- S m i t h, Anthony D. 1991. *National Identity*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin
- S m i t h, Anthony D. 1993. A Europe of Nations — or the Nation of Europe? — *Journal of Peace Research*, vol. 30, no. 2, pp. 129–135
- S m i t h, Anthony D. 1996. Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa. — *Akadeemia*, nr 3, lk 482–493
- S t a l i n, Jossif 1953. *Marksism ja rahvusküsimus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- T a m i r, Yael 1993. *Liberal Nationalism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press

TANEL MÄTLIK (sünd. 1969. a), lõpetas 1995. a TÜ filosoofia osakonna, praegu sama osakonna magistrand. *Akadeemias* on ilmunud tema tõlkes Anthony D. Smithi artikkel "Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa" (1996, nr 3, lk 482–493).

Elku Meringt

LEMBIT LEPP

LOOGIKA AINE JA AJALUGU. I

Loogika aine

Tanel Tammet

Puhta loogika eesmärk on kehtida kõigis võimalikes maailmades (Leibnizi terminoloogia), mitte ainult selles veidersegases vaevarikas maailmas, kuhu juhus meid on heitnud. Loogik peab eneses alal hoidma teatud annuse jumalikkust: ta ei tohi alanduda järelduste tegemiseni selle põhjal, mida näeb enda ümber.

Bertrand Russell, *Sissejuhatus matemaatilisse filosoofiasse.*

Kui loogika oleks olemas isegi juhul, kui maailma ei oleks, siis kuidas saab loogika olemas olla olukorras, kus maailm on olemas?

Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*

Esimene oluline küsimus, mis meil esitada tuleb, on küsimus loogika ainst. Mis asi on *loogika* ja mida *loogikateadus* uurib? Sageli jaotatakse loogika aine mitmesse eraldiseisvasse gruppi — matemaatiline loogika, filosoofiline loogika, dialektiline loogika jne. Siin käsitleme peamiselt *matemaatilist* ehk formaalset loogikat, mis on kaasaja loogikateaduse tuum ja enim arenenud osa. Seejuures on filosoofiline loogika matemaatilise loogikaga väga tihedas suhtes ning üks ei saa olemas olla ilma teiseta: matemaatiline loogika on alati ka filosoofiline loogika ning n-ö mitte-matemaatiline filosoofiline loogika on samas oluline matemaatilise loogika jaoks.

Lühidalt ja robustselt öeldes uurib loogika *mõtlemise* kõige fundamentaalsemaid aspekte. Mis asi see mõtlemine siis õieti on ja mis on tema fundamentaalsed aspektid? Mõtlemist uurivad

Sissejuhatus Tõnu Tamme, Tanel Tammeti ja Rein Prangi valmivale loogikaõpikule.

ju paljud distsipliinid, näiteks psühholoogia ning miks mitte ka ajalugu ja kirjandusteadus. Loogika eripäraks on uurida, *mida üldse saab mõelda* ja mida mõelda ei saa — võiksime öelda, et loogika uurib puhast ehk täielikult abstraheeritud mõtlemist.

Loogika, mõtlemise ja maailma suhete skaalal on mitu vastaspoolust: ühel pool seisab loogika kui jumaliku, paratamatu ning maailmast sõltumatu tõe uurimine, teiselt poolt aga ei pääse loogika asjaolust, et loogikud on konkreetsed inimesed reaalses maailmas ning neile omased fundamentaalsed mõtlemisprintsipiidid ei pruugi olla needsamad mis kujutletavatel kosmoses hõljuvatel ülিমõtlejatel.

MÕTLEMINE

Vaimne tegevus ehk ajutegevus ei koosne kunagi ainult sihipärasest mõtlemisest: suurem osa inimajust on ametis igasuguste muude, samuti väga oluliste asjadega nagu silmanärvidest saabunud kujutise analüüs, kõne süntees, assotsiatsioonide otsimine mälust, instinktimehhanismide järgimine jne. Isegi juhul, kui seda kõike peaks koordineerima meile tundmatu mittemateriaalne jumalik vaim, jääb nimetatud vaim ikkagi ainult üheks vaimse tegevuse komponendiks. Tegelik mõtlemisprotsess, nagu me seda enda peal kogeme, koosneb tuhandetest protsessidest, mida mõtleja ei teadvusta — teadvus on vaimse tegevuse jäämäe pisike veepinnale väljaulatuv nurk.

Igasugune vaimne tegevus ei ole kindlasti mitte alati mõtlemisprotsess. Poolunes lebamist, toidu ja veini nautimist ning mälestustes uitamist ei saa nimetada mõtlemiseks selle sõna üldkasutatavas tähenduses. Sõnaga “mõtlemine” tähistatakse enamasti sihipärast vaimset tegevust mingi kuigivõrd selgelt kirjeldatava probleemi lahendamiseks.

Ei ole võimalik öelda, mis asi on mõte, või defineerida selgelt mõtlemist kui niisugust. Meie võimuses on vaid tuua näiteid nii mõtlemisest kui ka sellisest vaimsest tegevusest, mida mõtlemiseks nimetada ei saa. Ma võin näiteks mõelda, et “praegu sajab siinsamas õues vihma”, “ma kaalun vähem kui sada kilogrammi” või et “kaks pluss kaks on neli”. Ma võin mõelda, et “kui kõik inimesed on surelikud ja kui mina olen inimene, siis ma olen su-

relik". Aga ma ei saa mõelda, et "kui kõik inimesed on surelikud ja kui mina olen inimene, siis ma ei ole surelik". Samamoodi ei saa mõelda, et "sellest, et ma olen, järeldeb, et ma ei ole" või et "praegu sajab siinsamas õues vihma ja ei saja vihma". Viimased kolm väidet on mõeldamatud ehk absurdsed. Need väited on kahtlemata olemas kui laused, mida saab lugeda ja *mille üle* saab mõelda, aga neid endid mõelda ei saa: selliste lausete ütlemine või uskumine on küll vaimne tegevus, aga mitte mõtlemine selle sõna tavatähenduses. Ma ei saa tunnetada, et need laused võiksid olla tõesed.

Mõtlemist laiemalt mõistes võib rääkida "õigest" ja "valest" mõtlemisest, kuid selle hinnaks on sõna tähenduse hägustumine: kui ma saan n-õ mõelda "A on ja A ei ole" ning "neli on seesama mis viis", miks mitte siis juba igasugust vaimset tegevust mõtlemiseks nimetada? Et aga loogika seisukohast pole see terminoloogiline probleem kriitiline, jätame siinkohal keelefilosoofilise arutelu katki.

INDUKTSIOON JA DEDUKTSIOON

Laias laastus saab mõtlemismehhanisme jagada kahte põhirühma: üldistuste ja järelduste tegemine.

Õppimine ehk üldistuste tegemine ehk induktsioon

Märgates, et paljud asjad, millega me kokku puutume, esinevad kas enamasti või alati koos, üldistame selle kokkusattumuse sageli *reeglis*. Laps jätab kiiresti meelde, et küünlaleegi puudutamisele järgneb valuastung: paarist kokkusattumusest on ta moodustanud enda jaoks reegli, s.t ära õppinud, et leegi puudutamine teeb haiget. Keeleõppimine käib enam-vähem samamoodi: kui ema ja isa ütlevad "söök" enamasti sellises olukorras, kus parajasti süüa pakutakse, või kui nad "söök" öeldes toidule osutavad, jätab laps mõne aja pärast meelde seose söögi enda ja sõna "söök" vahel.

Enamikul igapäevaselt õpitud reeglitest on paraku omadus erandlikes olukordades mitte kehtida: reeglitel on reeglina *erandid*. Vanemas eas õpib laps oma üllatuseks, et leegi puudutamine ei olegi alati valus: kui sõrm leegist hästi kiiresti läbi vuhistada (eriti veel siis, kui ta eelnevalt märjaks teha), ei saa üldsegi

haiget. Igaüks teab, et lindudel on omadus lennata, aga mitte alati: pingviinid ja jaanalinnud reeglina ei lenda, samuti ei lenda surnud linnud. Erandina erandist lendab jäämerest kõrgele kaldale väljahüppav pingviin ikkagi paar sekundit. Ja nii edasi ja nii edasi: reeglitel on erandid, eranditel on erandid ning viimastel omakorda erandid, kuni lõpmatuseni.

Üldistuste tegemine ehk induksioon on seega mõtlemisprotsess, mis ei anna mingeid kindlaid teadmisi. Üldistuste edukus on *statistiline*: mida sagedamini selliselt leitud reegel kehtib, seda parem, aga ei maksa loota, et ta *alati* kehtib. Sellele vaatamata on õppimine ja üldistamine inimese ja muu eluslooduse jaoks ilmselt kõige suurema tähtsusega mõtlemisprotsess üldse. Linnas ning metsas on kiire reageerimine olulisem kui pikk aeganõudev mõtisklemine.

Kokkuvõtteks: induksioon kui statistilisi ning paratamatult ebakindlaid tulemusi andev mõtlemismehhanism ei kuulu formaalse loogika uurimissfääri. Tasub aga meelde jätta, et sõnal "induksioon" on olemas ka teine tähendus, nimelt matemaatiline induksioon. Viimane on täpne mõiste, mis annab alati õigeid resultate; sellisena kuulub ta loogika olulisemate uurimisobjektide hulka.

Reeglite rakendamine ehk järelduste tegemine ehk deduksioon

Järeldamise mõistel ja järelduste tegemisel on loogikas fundamentaalne koht: loogikat huvitav mõtlemisprotsess on tavaliselt suunatud lihtsatest faktidest või väidetest keerulisemate järeldamisele. Seetõttu on suur osa loogikas sagedamini kasutatavatest reeglitest ka esitatud järelduse vormis: ühe või mitme väite tõesusest järeldub uus väide. Loogikareeglite kasutamist uute väidete järeldamiseks nimetatakse sageli nende väidete *tuletamiseks* ehk *tõestamiseks*.

Inimene ja muu elusloodus on keeruliste järelduste tegemise jaoks palju halvemini kohastunud kui uute ebamääraste reeglite õppimisele. Järelduste tegemine võtab palju aega, sest enamasti on meil kasutada suur hulk erinevaid reegleid ning neid reegleid saab kombineerida väga mitmel viisil. Tulemuseni püüdlemine sarnaneb labürindis ekslemisega: mida sügavamalt ja keerulisemat

järeldust teha püüame, seda rohkem on teel võimalikke eksiradu, mis tulemuseni ei vii, aga aega raiskavad küll.

Erinevalt induktsioonist garanteerib õigete reeglite rakendamine õigetele faktidele alati ka õige tulemuse. Takistuseks on ainult eelnevalt mainitud suur ajakulu ning küsimus, kas meie reeglid ja faktid ise õiged on, samuti, kas neid reegleid ja fakte on piisavalt palju. Valede faktide põhjal ning ekslike reeglite abil ei ole võimalik teha õigeid järeldusi. Suur osa loogikast ongi seetõttu pühendatud *kindlasti õigete reeglite* otsimisele.

MÕTLEMISE PARATAMATUD ASPEKTID

Loogika uurib mõtlemise *paratamatuid* aspekte ehk seda, mis üldse teeb mõtlemisest mõtlemise ehk õige mõtlemise. Enamik meie vaimsest tegevusest ilmselt ei ole paratamatu, vaid sõltub tujust, ilmast, haridusest jms pooljuhuslikest teguritest. Sestap on oluline leida kasvõi väga väike hulk mõtlemise komponente, ilma milleta me kuidagi läbi ei saa ja mis on kindlasti, alati ja igal juhul õiged. Kui me niisugused algkomponendid oleme kord kätte saanud, saame neid loodetavasti kasutada üha suuremate paratamatult õige mõtlemise konstruktsioonide ehitamiseks.

Mõtlemise fundamentaalsete aspektide otsimise ja piiritlemisega tegi teatavasti algust vanakreeka filosoof Archimedes. Raamatus *Loogika* loetleb ta hulga kaheldamatult õiged mõtlemisreegleid, mida kasutades saab veenduda üsnagi keeruliste mõtlemiskonstruktsioonide õigsuses.

Millised võiksid olla need need õige mõtlemise baaskomponendid? Loogika kui teadus tegeleb mõtlemise selliste meetoditega, mida saab kirja panna *väidetena*. Niisiis — uurides mõtlemise fundamentaalseid aspekte, ei jõuaks me kuigi kaugemale, kui tüht-teist vahel selgelt kirja ei saaks panna.

Väited, mis on paratamatult õiged, on seda sageli oma ehituse tõttu. Näiteks on väide “kui praegu sajab vihma, siis praegu sajab vihma” õige sõltumata sellest, kas praegu ka tegelikult vihma sajab või mitte. “Praegu sajab vihma” asemele võiksime uuritavas väites samahästi kirjutada “kaks pluss kaks on neli” või “kaks pluss kaks on viis”, uuritav väide jääks ikka tõeseks. Et meid huvitab esmajoones väidete üldine ehitus, siis kasutame nüüdsest

kokkulepet, et need väite osad, mida võib suvaliselt asendada, tähistatakse suurte tähtedega, mida nimetatakse *lausemuutujateks*.

Niisiis on alati ehk tautoloogiliselt õige järgmine:

“kui väide A on õige, siis on väide A õige”

ehk lühemalt ja peaaegu ekvivalentselt

“ A -st järeldub A ”.

Nagu öeldud, tähistab lausemuutuja A siin suvalist väidet: A sisust või õigsusest meie suurema väite õigsus ei sõltu. Viimane on õige oma ehituse ehk vormi ehk struktuuri tõttu.

Samamoodi on oma ehituse tõttu õiged

“kui A ja B , siis A ”

“ei ole tõsi, et A ja mitte A ”

juba vanas Kreekas tuntud järeldusreegel *modus ponens*: “kui A -st järeldub B , ning A on tõsi, siis ka B on tõsi”.

Muutujad A ja B tähistavad siin jällegi suvalisi väiteid.

Toodud näidetes moodustasime väiteid sidesõnade “ja”, “ei”, ning “järeldub” ehk “kui ... siis” abil. Sellised sidesõnad vastavad ilmselt mõtlemise tõeliselt fundamentaalsetele kategooriatele, ilma milleta me mõtlemist ette kujutada ei oska. Lisaks sidesõnade-ga märgitud kategooriatele sisaldab mõtlemine ilmselt veel hulga teisigi keeles väljendatavaid kategooriaid. Eriti olulised paistavad olevat konstruktsioonid, mida saab moodustada “kõigi”, “olemas-olemise” ja “omaduse” abil. Näide triviaalsest tõest (eeldusel, et mingid asjad on üldse olemas):

“Kui kõigil asjadel on omadus P , siis on olemas asi, millel on omadus P .”

Viimane väide on õige konstruktsiooni tõttu, P sisust sõltumata: P võib olla omadus “olla punane kala” või omadus “kas mitte olla arv või olla viiest suurem arv”, see asja ei muuda. Samas ilmselt *ei ole tõsi* väide:

“Kui on olemas asi, millel on omadus P , siis on kõigil asjadel omadus P .”

Vaatame järeldust kahest eeldusest:

1. eeldus: iga koer on imetaja.

2. eeldus: mõned neljajalgsed on koerad.

järeldus: mõned neljajalgsed on imetajad.

See tuletus on õige oma konstruktsiooni tõttu, sõltumata sõnade “neljajalgne”, “koer” ja “imetaja” sisust. Viimased võib välja vahetada:

1. eeldus: iga anarhist on vabaabieli pooldaja.
 2. eeldus: mõned valitseva partei liikmed on anarhistid.
- järeldus: mõned valitseva partei liikmed on vabaabieli pooldajad.

Tuletuse struktuuri võib seega esitada muutujate x, y ja z abil ning tuletus on õige sõltumata fraasidest, millega neid muutujaid asendada:

1. eeldus: iga x on y .
 2. eeldus: mõni z on x .
- järeldus: mõni z on y .

VÄIDETE FORMAALNE ESITUS

Loogikas uuritavad tuletused ei koosne enamasti mitte ühe reegli ühekordsest rakendamisest, vaid mitmete reeglite mitmekordsest rakendamisest: tuletus ehk tõestus koosneb lihtsatest osadest, kuid moodustab tervikuna omaette keerulise struktuuri.

Keerulise tuletusstruktuuri esitamine inimkeelsete lausetena muudab tuletuse väga suureks, kohmakaks ja raskesti mõistetavaks. Loogikas on seetõttu kasutusel spetsiaalsed *formaalsed keeled*, mis on harilike keeltega võrreldes lühemalt kirjapandavad. Mis kõige tähtsam: formaalsed keeled väldivad harilikus keeles esinevat mitmetähenduslikkust. Üks näide: 6. sajandil eKr elanud Lüüdia kuningas Kröösus uuris Delfi oraaklilt, kas tasub minna sõjakäigule Pärsia vastu. Oraakel ütles: “Kui alustad sõda Pärsiaga, hävitad võimsa kuningriigi.” Oraaklilt julgustust saanud Kröösus ründaski Pärsiat, kuid kaotas. Hävis nimelt tema enda kuningriik!

Lihtsustatuse tõttu on formaalsed keeled harilikest keeltest palju vaesemad ning võimaldavad edasi anda ainult väga piiratud amplituud väiteid. Üks lihtsamaid formaalseid keeli on nn lausearvutuse keel. Viimases saab väiteid moodustada lihtväiteid tähistavate tähtede ning loogilise tähendusega sidesõnu (ja, või, ei, kui ... siis) tähistavate sümbolite ($\&$, \vee , \neg , \Rightarrow) abil.

Mainitud olulistel sidesõnadegi ei ole harilikus keeles täpset tähendust. "Või" esineb sageli tähenduses "kas see või teine". Lause "ta on punapäine või meessoost" on harilikus keelekasutuses kohatu. Klassikalise loogika jaoks on formaalne väide $A \vee B$ õige siis ja ainult siis, kui vähemalt üks väidetest A ja B on õige; seejuures võivad ka mõlemad korraga õiged olla.

Loomuliku keele järeldussuhe erineb samuti formaalselt. Lause "kuu peal on lehmi, järelikult olen ma kolm meetrit pikk" on loomuliku keele mõttes väär, sest sõna "järelikult" ei sobi panna asjade vahele, mis ilmselt pole omavahel põhjuslikus seoses. Klassikalise loogika järeldussuhe $A \Rightarrow B$ on aga õige siis ja ainult siis, kui kas B on õige või A on vale: teiste sõnadega, $B \vee \neg A$. Kui kuu peal lehmi pole, siis on lause "kuu peal on lehmi" \Rightarrow "ma olen kolm meetrit pikk" formaalselt õige, A ja B põhjuslik suhe pole seejuures oluline.

Lisaks mainitud klassikalisele loogikale on olemas hulk erinevaid mitteklassikalisi loogikaid, kus väidete tõesus ja loogikatehete nagu \vee ja \Rightarrow täpne tähendus on defineeritud hoopis teisiti. Mitmed mitteklassikalised loogikad püüavad tabada elementaarsete loogikatehete n-ö igapäevast tähendust nagu näiteks järeldussuhte põhjuslikku iseloomu.

Näiteid: Lause "kui A ja B , siis A " pannakse kirja kujul $(A \& B) \Rightarrow A$. Ülalmainitud järeldusreegli saab kirja panna kui $((A \Rightarrow B) \& A) \Rightarrow B$. Vaatame järgmisena olukorda, kus meil on teada, et kehtivad järgmised kolm lausearvutuse keeles esitatud väidet:

- 1) A
- 2) $A \Rightarrow B$
- 3) $B \Rightarrow C$

Esimesest kahest saab järeldusreegli abil formaalselt tuletada väite B , ning B ja väide (3) annavad järeldusreegli abil lõpuks väite C .

Enamik loogikaharusid kasutab lausearvutuse keele rikastatud variante, mis lubavad kirja panna märksa keerulisemaid väiteid kui puhas lausearvutus. Olulisem neist rikkamatest formaalsetest keeltest on *predikaatarvutuse keel*, milles saab rääkida ka objektidest, nende omadustest ja omavahelistest suhetest.

Keerulisemad formaalsed keeled võimaldavad väljendada liiksaks samasust, paratamatust, võimalikkust, teadmist ja aega, suhtuda väidetesse kui objektidesse, kasutada vaikimisi-reegleid jne. Põhimõtteliselt on võimalik konstrueerida kui tahes keerulisi ja väljendusrikkaid formaalseid keeli, kuid fikseerimata ning pidevalt areneva loomuliku keelega võrreldes jääb mis tahes formaalne keel alati piiratuks.

Kuivõrd loogika uurib mõtlemise fundamentaalseid ja abstrakteid omadusi, siis on formaalse keele piiratus loogika seisukohast kasulik. Formaalses keeles moodustatud tuletus ehk tõetus on selgepiiriline matemaatika vahendite abil uuritav objekt ning põhiosa formaalsest loogikast nimetatakse uurimismeetodi järgi sageli matemaatiliseks loogikaks.

TÕESTE LAUSETE TULETAMISALGORITM

Formaalsete keelte kasutamisel loogikas pole motivatsiooniks mitte ainult nende keelte lihtsus ja tuletuste selge ning ühemõtteline struktuur. Formaalseid keeli kasutatakse ju laialdaselt ka loogikast väljaspool, näiteks arvutite programmeerimisel: kõik programmeerimiskeeled on formaalsed keeled.

Loogikas kasutatakse selliseid formaalseid keeli, mille jaoks on võimalik konstrueerida *algoritmi* (s.o selged, ühemõttelised, mehaaniliselt järgitavad juhised) õigete lausete konstrueerimiseks. S.t iga niisuguse keele K jaoks konstrueeritakse algoritm M , mille abil saab kontrollida, kas suvaline antud keeles K kirjutatud väide on õige või mitte. Algoritm esitatakse enamasti loogikareeglite koguna.

Keerulises formaalses keeles kirjutatud keerulised väited võivad väljendada ka olulisi ning üpris keerulisi probleeme. Mehaanilise, arvuti abil teostatava kontrolli võimalus võib tunduda väga ahvatlev, kuid tuleb arvestada, et keeruliste lausete õigsuse kontroll on väga töömahukas ülesanne ning et tõeliselt huvitavate väidete (kasvõi enamiku senilahendamata matemaatikaprobleemide) õigsuse automaatne kontrollimine ei ole tänapäevastele arvutitele jõukohane. Põhimõtteliselt on automaatne kontroll küll võimalik, kuid ta võib võtta arvutil aega sadu miljardeid aastaid, s.t sageli pole mingit lootust seda tegelikult kasutada. See ei tä-

henda muidugi, et lootust üldse poleks: teatud sorti suhteliselt lihtsamate väidete saab arvuti mõistliku aja jooksul hakkama.

Väidete õigsuse automaatselt kontrollimisest rääkides tuleb vahet teha *õigete* väidete õigsuse tõestamisel ja *valede* väidete mitteõigsuse tõestamisel. Esimene probleem (õigete väidete õigsuse tõestamine) on algoritmi abil reeglina mehhaniseeritav, teine probleem (valede väidete mitteõigsuse tõestamine) aga pole keerulisemate formaalsete keelte, näiteks predikaatarvutuse keele jaoks mehhaniseeritav. Viimasel juhul suudavad algoritmid teatud hulga väidete puhul näidata, et need pole õiged, kuid nad ei suuda näidata seda *kõigi* valede väidete puhul, vaid jäävad halvemal juhul igavesti tööle, mingitki resultaati andmata.

Niisuguse asümmeetria põhjuseks on asjaolu, et keerulisemate formaalsete keelte jaoks saab kirjutada algoritmi *kõigi tõeste väidete* tuletamiseks, mitte aga *kõigi valede väidete* tuletamiseks. Tõeste väidete tuletamise algoritmi skeem on järgmine: alustatakse lõplikust hulgast elementaarsetest baastõdedest ehk aksioomidest. Aksioomidele rakendatakse tuletusreegleid, mis kasutavad teadaolevaid ehk juba tuletatud tõeseid väiteid. Sel viisil saadakse uued tõesed väited, mida saab nüüd omakorda kasutada tuletustes eeldustena. Kui meid huvitav väide V on tõene, siis tähendab see, et nimetatud väide selle protsessi käigus ka ükskord tuletatakse. Kui V aga pole tõene, siis teda muidugi ei tuletata, ning meil oleks vaja mingil viisil *tõestada*, et väidet V antud tuletusalgoritmi tuletada ei saa. Üldjuhul pole aga võimalik esitada algoritmi, mis sellise tõestuse iga V jaoks alati leida suudaks.

Kokkuvõtteks: loogika uurib selliseid formaalseid keeli, mille jaoks suudetakse kirja panna selles keeles kirjutatud õigete väidete tuletamise algoritm. Loogika poolt kasutatav keel käib alati paaris nn mehaanilise mõtlemise mehhanismiga; keelest ja tuletamismehhanismist koosnevat paari nimetatakse *teooriaks* ehk *arvutuseks*. Arvutust, mille iga lause jaoks saab algoritmiselt lahendada, kas ta on tõene või väär, nimetatakse *lahenduvaks* (näide: lausearvutus), ülejäänuid nimetatakse *mittelahenduvaks* (näide: predikaatarvutus).

LIHTSATEST VÄIDETEST E HITATAKSE KEERULISI

Meie näited olid siamaani triviaalsed ja lugejal võib tekkida kahtlus, et kas selliste triviaalsuste uurimine saab öelda midagi olulist mõtlemise või üldse millegi kohta. Vastuseks ütleme, et loogika alustab teadlikult triviaalsustest ning mida triviaalsematest, seda parem: nende õigsuse suhtes ei teki kellelgi mingeid kahtlusi. Oluline on, et loogika ei jää triviaalsuste juurde pidama, vaid näitab, kuidas neist konstrueerida üha keerulisemaid ja sisukamaid väiteid, mille õigsus on sageli kõike muud kui triviaalne (tegu võib olla näiteks keeruliste teoreemidega matemaatikas), aga iga üksik samm tema konstruktsioonis on triviaalselt arusaadav ja õige.

Sugulussidemed

Võtame esimeseks näitevaldkonnaks sugulussidemete kontrollimise ülesande. Et midagi kontrollida, peab meil kõigepealt olema kuskilt võtta andmebaas, kus on hulga inimeste kohta kirjas, kes on kellegi ema ja kes on isa. Sellise andmebaasi saab kirja panna kui suure väite stiilis "Leena Tammik on Jaan Tammiku ema ja Mihkel Tammik on Jaan Tammiku isa ja Jaan Tammik on Mart Tammiku isa ja Maia Kask on Ants Kase ema ja Mihkel Tammik on Ants Kase isa ja...". Predikaatarvutuse formaalses keeles märgitakse asjaolu, et objektidel x ja y on suhe P , järgmiselt: $P(x, y)$. Sugulaste andmebaas näeb predikaatarvutuse keeles välja niimoodi:

ema(Leena_Tammik, Jaan_Tammik) &

isa(Mihkel_Tammik, Jaan_Tammik) &

isa(Jaan_Tammik, Mart_Tammik) &

ema(Maia_Kask, Ants_Kask) &

isa(Mihkel_Tammik, Ants_Kask) &

...

Vanaisaks ja vendadeks olemise saab defineerida järgmiste väidete abil:

" x on y -i vanaisa siis ja ainult siis, kui on olemas selline z , et x on z -i isa ja z on y -i isa või z on y -i ema".

Predikaatarvutuse keeles: $\forall x \forall y (vanaisa(x, y) \Leftrightarrow \exists z isa(x, z) \& (isa(z, y) \vee ema(z, y)))$. Fraas $\forall x$ tähendab "iga x -i jaoks kehtib", $\exists x$ tähendab "on olemas selline x , et...".

" x on y -i vend siis ja ainult siis, kui kas on olemas selline z , et z on x -i isa ja y -i isa, või on olemas selline u , et u on x -i ema ja y -i ema".

Predikaatarvutuse keeles: $\forall x \forall y (vend(x, y) \Leftrightarrow \exists z (isa(z, x) \& isa(z, y)) \vee \exists u (ema(u, x) \& ema(u, y)))$.

Äsjatoodud definitsioonides tähistavad väikesed tähed x , y , z ja u suvalisi inimesi.

Nüüd saame leida kindlasti õigeid vastuseid küsimustele sugulussidemete kohta, mis tulenevad meie andmebaasist. Küsimusele "kas Mihkel Tammik on Mart Tammiku vanaisa?" jaatava vastuse andmiseks tuletame väite "Mihkel Tammik on Mart Tammiku vanaisa" ehk predikaatarvutuse keeles $vanaisa(Mihkel_Tammik, Mart_Tammik)$. Tuletamise juures kasutame mehaaniliselt, ilma omapoolsete lisaarutlusteta meile etteantud andmebaasi ning loogika elementaarselt tõeseid väiteid. Selleks asendame vanaisa-suhet defineerivas väites muutuja x nimega $Mihkel_Tammik$, muutuja y nimega $Mart_Tammik$ ja muutuja z nimega $Jaan_Tammik$. Vanaisa definitsiooni kahepoolsest järeldussuhtest \Leftrightarrow läheb meil tarvis ainult vasakpoolset \Leftarrow . Seega saame vanaisa-reegli meie jaoks vajaliku erikuju $vanaisa(Mihkel_Tammik, Mart_Tammik) \Leftarrow isa(Mihkel_Tammik, Jaan_Tammik) \& (isa(Jaan_Tammik, Mart_Tammik) \vee ema(Jaan_Tammik, Mart_Tammik))$. Lauseosa $(isa(Jaan_Tammik, Mart_Tammik) \vee ema(Jaan_Tammik, Mart_Tammik))$ tuletamiseks piisab sellest, kui tõestada $(isa(Jaan_Tammik, Mart_Tammik))$. Reegli lõpliku erikujuna kasutame järgmist: $vanaisa(Mihkel_Tammik, Mart_Tammik) \Leftarrow isa(Mihkel_Tammik, Jaan_Tammik) \& isa(Jaan_Tammik, Mart_Tammik)$. Viimased kaks väidet on meie sugulussidemete andmebaasis olemas, ning järeldusreegli abil saame seetõttu tuletada $vanaisa(Mihkel_Tammik, Mart_Tammik)$. Võib muidugi küsida, kust näiteks peaksime teadma, et z -ks sobib nimelt Jaan Tammik. Seesugustele küsimustele vastuse leidmine on nimelt see, mis tegeliku tõestamise väga tömahukaks muudab. Üldiselt ei ole olemas muud töökindlat varianti kui kõigi võimaluste

mehaaniline järeleproovimine, s.t kuni tulemust käes pole, tuleb katseliselt asendada z -i nii Mihkel, Mart, Jaan, Leena, Maia Tammiku kui ka Ants Kasega.

Tuumajaama kontrollsüsteem

Võtame teiseks näitevaldkonnaks praktilise probleemi tuumaelektrijaamadega. Sellistes suurtes jaamades on ülikeerukad mitmekordselt dubleeritud juhtimis- ja kaitsesüsteemid, mis peavad garanteerima, et kunagi õnnetusi ei juhtuks. Iga niisuguse süsteemi saab kirja panna kui suure hulga elementaarseid väiteid. Küsimuse kaitsesüsteemide enda korrektsuse kohta saab püstitada küsimusena, et kas õnnetus on töökorras kaitsesüsteemi korral välistatud. Sellisele küsimusele kindlasti õige vastuse leidmine on väga oluline ja samas väga keeruline ning siin kasutataksegi sageli arvutite abi. Arvuti abil püütakse tuletada väide "juhtimissüsteemi korrektsust kinnitav väide järeldeb juhtimissüsteemi kirjeldavate väidete hulgast", kasutades selle juures abivahenditena ainult elementaarseid, kindlasti tõeseid väiteid.

Mõistagi ei garanteeri kaitsesüsteemide korrektsuse tõestamine, et kaitsesüsteemi hoopiski välja ei lülitata, misjärel õnnetus võib juhtuda kõigele vaatamata. Selle vältimiseks oleks vaja kirjeldada detailselt kõigi inimeste ja ehk koguni kogu maailma olekut ja võimalikku käitumist. Kuigi teoreetiliselt võiks niisugune kirjeldus ehk isegi võimalik olla, on seda praktiliselt võimatu konstrueerida, kasutamisest rääkimata: kirjeldus oleks lootusetult suur.

Täisarvudega tegelev matemaatika

Võtame kolmandaks näitevaldkonnaks harilike täisarvudega tegeleva matemaatika — aritmeetika. Aritmeetika valdkonnas defineeritakse liitmis- ja korrutamistehted ning hakatakse seejärel teoreeme tõestama. Lihtsaimad teoreemid on harilikud arvutusülesanded nagu

"kas $2 \times 15 = 25$?"

"kas $(3 + 4) \times 7 = 85$?",

keerulisemad aga pärivad arvude ja tehete üldiste omaduste järele, nagu

“kas iga arvu x ja arvu y jaoks kehtib $x + y = y + x$?”

“kas algarve on lõpmatu hulk?”

“kas iga 2-st suurema n jaoks kehtib, et mitte ühegi arvukolmiku x, y, z korral ei saa kehtida võrrand $x^n + y^n = z^n$?” (selle väite esitas 1637. aastal Pierre de Fermat ning seda väidet pole siiani keegi ei tõestada ega ümber lükata suutnud)

jne. Aritmeetika on piiramatult keeruline: arvude kohta saab esitada lõpmatult palju küsimusi ehk tõestust ootavaid teoreeme, ja lahendatud on sellest lõpmatust hulgast vaid mõned tuhanded.

Aritmeetika alused, näiteks liitmis- ja korrutamistehted, saab selgete väidetena suhteliselt kergesti kirja panna. Samuti saab kirja panna iga huvipakkuva aritmeetikateoreemi. Teoreemi tõestamiseks tuleb teda kirjeldav väide tuletada aritmeetika aluseid kajastavate väidete hulgast, kasutades selle juures lisaks vaid elementaarselt tõeseid väiteid. Kui me niisuguse tuletuse oleme leidnud, on teoreem ilma igasuguse kahtlusevarjuta õige.

AKSIOOMID, REEGLID JA MITTETÄIELIKKUS

Niisiis on loogikute üks ülesanne teha kindlaks mõtlemise kirjapandavaid baaskomponente — oma struktuuri tõttu paratamatult tõeseid väiteid ehk *aksioome* — ning teadaolevalt tõestest väidetest uute väidete moodustamise elementaarseid *reegleid*.

Kõigi selliste mõtlemise baaskomponentide olulisim omadus on, et nende tõesust *ei saa tõestada*: me lihtsalt teame ehk usume, et nad on tõesed. Enamasti usume seda sellepärast, et need baaskomponendid on niivõrd lihtsad ja nende tõesus näib olevat paratamatu. Ei saa ju kahelda väites “kui A , siis A ”, samas ei saa seda väidet ka kuidagi tõestada: tõestus peaks kusagilt pih-ta hakkama, aga kust? Tõestuste alguspunktid ning uute väidete tuletamise reeglid ongi meie ainus kindel pind, mõtlemise alus, milles kahelda ei saa.

Küsime nüüd, kui palju selliseid uskumist nõudvaid baaskomponente üldse olemas on ehk kui palju neid mõtlemise juures vaja läheb?

Vastus sõltub sellest, mis sorti valdkonnast me mõelda soovime. Võib muidugi öelda, et soovime mõelda kõigest, aga vaatame esialgu kolme ülaltoodud konkreetset näidet: sugulussidemete andmebaas, tuumajaama kaitsesüsteem ja aritmeetika.

Esimese kahe oluliseks omaduseks on nende *lõplikkus*. Tõepoolest, olgu sugulaste andmebaasis või mitu miljonit nime, nende hulk on ikkagi lõplik. Samamoodi on tuumajaamaga: kui tahes keeruline kaitsesüsteem ka oleks, sellegipoolest on tegu lõpliku hulga torude, juhtmete, andurite ja muude komponentidega, mis on teatud konkreetset viisil kokku pandud. Niisuguste lõplike andmebaaside või süsteemide üle arutlemise jaoks on loogika *täielik*: põhimõtteliselt on võimalik kogu süsteem hulga väidete abil ära kirjeldada ning seejärel saab väikese hulga standardsete loogikareeglite abil tuletada iga õige väite nimetatud süsteemi kohta.

Erinevalt esimesest kahest on meie kolmanda näite, aritmeetika puhul tegemist lõpmatu süsteemiga: täisarve on ju lõpmatu palju. Kas lõpmatu süsteemi saab üldse kirjeldada lõpliku hulga väidete abil? Teatud piirini saab. Defineerime näiteks täisarvude hulga:

“0 on täisarv”

“kui x on täisarv, siis $x + 1$ on täisarv”.

Definitsioonis kasutasime sümboleid 0 ja +1, millele me mingit aprioortset tähendust ei omista. Oluline on võimalus konstrueerida definitsiooni abil lõpmatu hulk objekte: $\{0, 0 + 1, 0 + 1 + 1, 0 + 1 + 1 + 1, \dots\}$.

Aritmeetika jaoks tuleb meil defineerida täisarvude hulga järgmine fundamentaalne omadus (matemaatilise induktsiooni reegel): “kui arvul 0 on omadus P ja kui väitest, et arvul x on omadus P , järeldub alati, et ka arvul $x + 1$ on omadus P , siis on kõigil arvuadel omadus P ”. Induktsioonireeglit ei saa tuletada loogika baasväidetest: me võtame induktsioonireegli enda uueks täisarvude kohta kehtivaks baasväiteks. Tähendab, me *usume*, et induktsioonireegel on matemaatiliselt õige. Miks me sellise reegli tõesust uskuma peaksime? Sellepärast, et kui tema üle mõnda aega mõelda, siis saame aru, et see reegel on paratamatult õige, samamoodi nagu me saame aru, et väide “kui A , siis A ” on paratamatult õige. Erinevalt viimasest on induktsioonireegel aga

keerulisem ning tema paratamatu õigsus ei tundugi enam elementaarne. Mis juhtub, kui meil tekib vajadus samamoodi baasreeglitena uskuma hakata induktsioonireeglist veel palju keerulisemaid matemaatilisi väiteid?

Vaatame esialgu aritmeetika piiratud varianti — nn Presburgeri aritmeetikat. Viimases defineeritakse üksainus tehe — liitmine — ja kirja on võimalik panna mitmesuguseid teoreeme liitmise kohta. Saab näidata, et niisugune ainult liitmist sisaldav aritmeetika on lõpliku hulga väidete Θ abil täielikult aksiomatiseeritav, s.t iga matemaatilisel õige teoreem selles aritmeetikas on loogiliselt tuletatav Θ -s sisalduvatest baasväidetest, olgugi et täisarve on lõpmatult palju.

Liigume nüüd edasi piiranguteta aritmeetika juurde. Piirangu te kaotamiseks piisab korrutamise lubamisest: nimelt saab liitmise ja korrutamise abil defineerida ka teised tuntud aritmeetikatehted.

Olgu meil hulk aritmeetika aluseid kirjeldavaid baasväiteid Γ . Kas iga aritmeetikateoreemi, mis on tegelikult tõene, saab loogikareeglite abil tuletada Γ -st? Kui jah, siis on Γ aritmeetika jaoks täielik aksiomide kogu. Kui ei, siis ilmselt on Γ -st midagi vajaliku puudu.

Kolmekümnendatel aastatel tõestas Kurt Gödel enamikule selleaegsetele loogikutele ootamatult ühe praeguseks kuulsaima loogikateoreemi üldse: teoreemi mittetäielikkusest. Nimetatud teoreem näitab, et aritmeetikat ei saa taandada loogikale. Konkreetset: ei ole olemas lõplikku baasväidete kogu Γ , millest saaks tuletada kõiki aritmeetikateoreeme. Ükskõik kui palju baasväiteid aritmeetika kohta me ka Γ -sse ei võtaks, alati leidub matemaatiliselt õigeid aritmeetikateoreeme, mida sellest Γ -st tuletada ei saa: nende jaoks tuleb hulk uusi tõeseid baasväiteid Σ lihtsalt juurde võtta. Seda saab muidugi teha: võtame uue baasväidete hulga Σ lisaks ning nüüd saame vajaliku teoreemi tuletada. Paraku aga leidub seejärel ikkagi aritmeetikateoreeme, mille jaoks ei piisa ka uuest täiendatud baasväidete hulgast. Ja nii edasi: baasväidete hulk ei saa kunagi kõigi õigete aritmeetikateoreemide tuletamiseks piisavalt suureks.

Kui juba aritmeetikat ei saa lõpliku hulga baasväidete abil aksiomatiseerida, siis mõistagi ei saa seda teha ka enamiku teiste matemaatikaharudega. Samuti ei saa aksiomatiseerida paljusid

muid, matemaatikast täiesti erinevaid mõtlemisvaldkondi, mis tegelevad lõpmatute struktuuridega.

Samas ei tähenda see, et loogikavahendid oleksid aritmeetika või muude keerulisemate valdkondade juures kasutatud: harilikult piisab meile huvipakkuvate väidete tõestamiseks siiski suhteliselt väikesest hulgast harilikest elementaaraksioomidest. Juhud, kus neist ei piisa, on küll olemas, kuid tegelikult tuleb neid ette üliharva.

Loogikateaduse uurimisvaldkonnaks ei ole mitte niivõrd keeruliste loogiliste tuletuste mehaaniline sooritamine kui mõtlemise fundamentaalsete meetodite ja piiride uurimine. Gödeli teoreem mittetäielikkusest on üks loogikateaduse resultaate ilusamaid näiteid.

Mida mittetäielikkus ehk aksiomatiseerimise võimatus meile ütleb? Ilmselt seda, et enamikku tõesid (me mõtleme siinjuures ka absoluutseid, paratamatuid, matemaatilisi tõesid) ei saa tuletada ühestki väikesest konkreetsest baasväidete hulgast. Mõtlemise jaoks ei ole olemas kindlat lõplikku alust, millest kõik muu loogiliselt tuleneb. Mida keerulisemaid väiteid me tõestada tahame, seda suurema hulga ja seda keerulisemate baasväidete tõesust peame uskuma. Maailm on tõepoolest väga ebakindel: mõtlemise aluseks on tõestusteta uskumine.

(Järgneb)

TANEL TAMMET (sünd. 1965) lõpetas 1988. aastal Tartu ülikooli matemaatikateaduskonna rakendusmatemaatikuna, sai 1992. aastal *Ph. D.* kraadi arvutiteaduse erialal Göteborgi ülikoolist. Kitsamaks erialaks on loogika arvutiteaduses, masinmõtlemine ja automaatne teoreemitõestamine. Praegu töötab alalise lektorina Göteborgi ülikoolis ja *Eesti Päevalehe Interneti*-väljaande toimetajana, on Eesti koolide arvutitega varustamise kava *Tiigrihüpe* peakomitee liige. *Akadeemias* avaldanud artikli "Radikaalne skeptitsism kui antroopsusprintsip mikrokosmoses" (1990, nr 8, lk 1694–1703) ning John Leslie artikli "Väited ja antroopsusprintsip" tõlke (1992, nr 9, lk 1861–1869).

EPISTEMILINE AUTORITEETSUS OMA VAIMUSEISUNDITE SUHTES

Bruno Mölder

Käesoleva sajandi teise poole vaimufilosoofia^{1*} on seadnud kahtluse alla suurema osa kartesiaanlikest arusaamadest inimese kohta. Nende seas on rünnatud ka veendumust, et meil on omaenda vaimuseisundite suhtes eriline epistemiline autoriteet, veendumust, mis on intuiitiivselt nii võrd kütkestav, et temast ei saa möö-

Artikli aluseks on 25. juunil 1996. a Analüütilise filosoofia seminaris peetud ettekanne. Autor tänab Jüri Allikut ja Madis Kõivu väärtuslike nõuannete ja märkuste eest.

¹Ingliskeelse sõna *mind* vastena kasutan eesti keeles sõna *vaim*. Eesti kultuuris on sellel sõnal mitmeid ebameeldivaid kõrvaltähendusi, mis toovad enesega kaasa intuitsioone*, mida inglise *mind* eneses ei hõlma. Nii viib termin *vaimufilosoofia* mõnede mõtted Hegelile ja tema järgijatele; teistel assotsieerub see sõna spiritualismi, automaatkirjutamise ja ehk isegi Vaim Emanueli enesega; kolmandatel jällegi muistsete eestlaste uskumustega. Aga erisuguste assotsiatsioonide tugevus sõltub sellest, kui suurel määral konkreetne isik vastavas keelemängus kodenud on. Mis takistaks meid loomast uut keelemängu, kus sõna *vaim* mainimine ei too meelde mitte *Paradoks B-d* või Absoluutset Vaimu, vaid hoopis Davidsoni, Fodori, Dennetti jt nimed? Argument, mille võib esitada *mind*'i just *vaimuks* tõlkimise kasuks, on järgmine: *mind* võiks eesti keeles kõlada küll *mõistusena* kui ka *teadvusena*, ent nende sõnade tagasitõlge inglise keelde annaks vasteid, mis erinevad *mind*'ist. Oletagem, et raamatupealkirjas on need vasted kõik koos: *Consciousness, Mind and Reason*. Kuidas seda veel eesti keelde ümber panna, kui mitte *Teadvus, vaim ja mõistus*.

* Autor kasutab mõistet *intuitsioon* analoogiliselt inglise keelega — vaistliku tunnetuse tulemuse, mitte selle tunnetuse enda tähenduses. *Toim.*

da minna keegi, kes tahab tõsiselt süveneda filosoofia ja psühholoogia probleemidesse. Antud töös vaatlen lähemalt, milles see autoriteet seisneb, ning käsitlen mõningaid argumente selle autoriteedi eri vormide poolt ning vastu. Jõuan järeldusele, et teatud mõttes on võimalik pooldada episteemilist autoriteeti oma vaimuseisundite suhtes, ilma et samas pooldataks kartesiaanlikku mudelit inimese vaimu kohta. Episteemilise autoriteedi käsitlemine tervemõistusliku rahvapsühholoogilise teooria ja interpretatiivse praktika tarviliku komponendina ja mitte metafüüsilise faktina väldib probleeme, millesse satub kartesiaanlik käsitlus, kuid mitte tervemõistuslikest intuitsioonidest loobumise hinnaga.

Artikkel on teoreetiline, kuid see ei tähenda, et antud probleemi oleks võimatu uurida empiiriliselt. Ent ma olen seisukohal, et enne empiirilist uurimistööd tuleks probleem võimalikult lahti analüüsida ja selgeks mõelda. Kuna eksperimendi tulemuste analüüs sõltub suuresti teoreetiliste eelduste võrgustikust, mis eksperimenteerimisel aluseks võeti, tuleks enne empiirilisi uuringuid kindlaks teha, kas seda probleemi on võimalik ja mõttekaski uurida. Tegemist võib olla segadusega mõtlemises, mille selgitamiseks ei tule teha mitte hulgaliselt katseid, vaid filosoofilist analüüsi. Katse lahendada seda empiiriliselt viiks näiteks pseudoempiiriliste uurimistööde produtseerimisele, mille puhul "empiiriline" järeldus kinnitab vaid seda, mis peitub juba hüpoteesis sisalduvate mõistete omavahelistes paratamatutes seostes (vt Smedslund 1995).

EPISTEEMILISE AUTORITEETSUSE SEOS FILOSOOFILISTE PROBLEEMIDEGA

Milles seisneb siin analüüsitava probleemi olulisus? Nagu juba märgitud, kohtame episteemilise autoriteedi teesi variante ja nendest tehtud järeldusi peaaegu kõikides filosoofia põhilistes valdkondades. Algselt kuulus see probleem vaimufilosoofiasse ja epistemoloogiasse, kus sellest kui faktist tehti järeldusi filosoofiliste teooriate kehtivuse kohta. Rõhutamaks probleemi tähtsust, toon ära olulisemad vastuolud, millest enamikku mainin siinkohal vaid selleks, et neid edasises töös mitte käsitleda. Asi on selles, et käesolevas artiklis on mu põhitähelepanu suunatud epis-

teemilise autoriteetsuse kui fakti ja mitte temast tuletatud järelduste analüüsile. Seetõttu ei pea ma väiteid *à la* "Episteemilise autoriteedi olemasolu on vastuolus identsusteoreetilise materialismiga ja kuna viimane on õige, siis järelikult puudub meil episteemiline autoriteet oma vaimuseisundite suhtes" argumentideks, mis vajaksid analüüsi.

Milliseid probleeme tekitab episteemiline autoriteet oma vaimuseisundite suhtes? Ta on otseses vastuolus biheiviorismiga vaimufilosoofias, mille järgi mitte kellelgi pole mingit autoriteeti mitte kellelgi vaimuseisundite suhtes, enamgi veel — pole üldse olemas vaimuseisundeidki. Enda vaimu kohta omandame biheiviorismi järgi teadmisi samal viisil nagu teiste inimeste vaimu kohta, s.t käitumist vaadeldes (Ryle 1949). Episteemilise autoriteedi teesi on esitatud biheiviorismi vääramiseks, tõestades selle abil, et psüühilised faktid on füüsilistest ja käitumuslikest faktidest loogiliselt sõltumatud. (Seda on analüüsinud Baier 1962 ja Shoemaker 1963).

Ta on vastuolus materialismiga, mis rõhutab vaimuseisundite identsust ajuseisunditega. Kui Leibnizi eristamatute esemete samasuse printsiibi järgi peavad identsetel seisunditel olema identsed omadused, siis tuleneb episteemilise autoriteedi teesist asjaolu, et vaimuseisunditel on omadusi, mida ei ole füüsilistel seisunditel. Nii on eri autorid väitnud, et vaimuseisundid on selliste omadustega, et meie teadmine nende kohta on eksimatu või kaheldamatu või otsene (s.t mittejäreldotslik), ent ühelgi füüsilisel seisundil selliseid omadusi ei ole (Baier 1962, 1970).

Episteemiline autoriteetsus eksimatusena mõistetult on vastuolus tsentraalse seisundi materialismiga [*central-state materialism*] (Armstrong 1968), mille järgi eneseteadvus realiseerub omaenda vaimuseisundite skaneerimise kaudu. Ajus toimiv skaneerimise mehhanism on füüsikaline, aga ükski füüsikaline protsess ei saa olla eksimatu.

Epistemoloogias on episteemilisel autoriteetsusel juured, mis ulatuvad Platonini. Just Platonilt pärineb arvamus, et tõelise teadmisenä läheb arvesse ainult kindel teadmine [*episthēme*]. Omaette uurimist väärriks see, mida kõike on peetud tõsikindla teadmise allikaks, ent praeguses kontekstis on oluline, et Descartes'ist peale on teadmise kindlust hakatud seostama epistee-

milise autoriteediga — teadmine omaenda vaimuseisunditest on kaheldamatu. See asetatakse aluseks, vundamendiks, millele püstitatakse tõsikindla teadmise hoone. Epistemoloogias nimetatakse sellist teadmise käsitlust fundatsionalismiks [*foundationalism*], mille järgi epistemoloogilised baasuskumused ise õigustust ei vaja ning võivad õigustada teisi uskumusi, mida neist tuletatakse (Dancy 1985). Kuigi fundatsionalismis on hulgaliselt käesolevast teemast sõltumatuid probleeme, on fundatsionalismi kriitikas rünnatud ka kaheldamatuid baasuskumusi (näiteks Aune 1967, II ptk).

Teiseks epistemoloogiliseks probleemiks antud temaatikas on introspektiivse teadlikkuse ja meeltetaju vaheline seos. Harilik meeltetaju on tihti ekslik. Ka ei ole me privilegeeritud positsioonil väitmaks, kas nähtu/kuuldu oli x või hoopis y . Kui introspektiivset teadlikkust omaenda vaimuseisunditest pidada eksimatuks, siis on meeltetaju ja introspektiivse teadlikkuse vahel suur ja seletamata erinevus (Armstrong 1968: 102).

Kolmandaks on seos teiste vaimude olemasolu probleemi-ga [*the problem of other minds*]. Kui teadmine saab olla kaheldamatu ja eksimatu ainult omaenese vaimuseisundite suhtes ja kõiges “välises” võib eksida ning kahelda, kuidas saame siis kindlad olla selles, et teistel inimestel on teadvus või et teisi inimesi üldse olemaski on? Sellisel viisil arendatud episteemilise autoriteedi teesist järeldub solipsism. Kuna solipsism ei ole üldiselt vastuvõetav positsioon, siis järelikult peab mingi viga olema episteemilise autoriteedi teesis eneses.

Viimasel aastakümnel on esimese isiku vormis lausunud väidete episteemilise autoriteedi probleem jõudnud ka keelefilosoofiasse. Keelefilosoofias on mõjukaks vaateks terminite tähendusele semantiline eksternalism, mille järgi loomulikke liike² ja propositsionaalseid hoiakuid tähistavate terminite ekstensioon ei ole mää-

²Termin *loomulik liik* (ingl. *natural kind*) tähistab entiteetide klassi, mille liikmed jagavad teatud ühiseid omadusi (nt *kuld*, *vesi*, *tiiger*). Mõiste ‘loomulik liik’ vastandub ‘tehiskule liigile’ (*artificial kind*) ning kannab endas inimteadvusest sõltumatu eeldust: meie teadmised liiki määratlevatest (olemuslikest) omadustest võivad osutada ekslikuks või ebatäielikuks. See asjaolu teebki loomulikud liigid filosoofiliselt huvitavaks (vt Kripke 1972 ja Putnam 1975) — me võime kasutada

ratud mitte kõneleja mentaalse seisundi, vaid kõnelejale väliste asjaolude poolt, olgu nendeks siis objekti mikrostruktuur, millele termin osutab (Putnam 1975), või kogukonna sõnakasutuse sotsiaalne praktika (Burge 1979). Eeldades, et propositsionaalse hoiaku (uskumuse, soovi, jne) sisu ei ole kõneleja peas, järeldatakse, et kõneleja ei saa oma mõtete suhtes olla autoritaarsel positsioonil (Glock, Preston 1995).

See oli valik probleemidest, mille lahendamiseks tuleb võtta nii- või teistsugune seisukoht episteemilise autoriteetsuse kohta. Loetelu peaks põhjendama antud analüüsi tarvilikkust. Muidugi on võimalik esitatud probleeme lahendada ka näidates, et küsimus on valesti püstitatud või et episteemiline autoriteetsus ei ole antud teooriaga vastuolus. Isiklikult olen seisukohal, et seda saab näidata kõikide eespool loetletud probleemide suhtes. Seda on ka tehtud. Nagel (1970) ja Churchland (1985) väidavad, et Leibnizi printsiibile tuginev vastuväide identsusmaterialismile ei ole kehtiv, kui argumenti lugeda intensionaalselt. Armstrongi probleemi introspektiivse teadlikkuse suhtest meel-
tetajusse püüab lahendada Shoemaker (1963, 1994), kes arvab, et introspektiivset teadlikkust on väär käsitleda vaatluse mudeli põhjal. Davidson (1994) ja Heil (1988) näitavad, et eksternalism keelefilosoofias on episteemilise autoriteetsusega vastuolus vaid siis, kui vaikimisi eeldatakse teadvuse kartesiaanlikku mudelit. Ka suur osa eelkirjeldatud problemaatikast kasutab implitsiitselt kartesiaanlikke eeldusi. Nendest loobumine lahustaks [*dissolve*] mõnegi probleemi ja demüstifitseeriks ühes eneseteadvusega ka episteemilise autoriteetsuse.

nt terminit *kuld*, omamata täit selgust kulda kui loomulikku liiki määratlevatest omadustest.

KARTESIAANLIK MUDEL JA
 EPISTEMILISE AUTORITEETSUSE TEESI
 ERINEVAD TÄHENDUSED

Järgnevas lõigus analüüsin lähemalt kartesiaanlikku mudelit³ ja eristan epistemilise autoriteetsuse eri tähendusi. Kartesiaanliku mudeli järgi on inimese vaim nagu privaatne "teatrilava", kus esinevad privaatsed objektid — representatsioonid, nähtumused, kvaliteetid, vahetult antu, meelteandmed, mille ainsaks vaatlejaks on inimese *mina*. Tunnuseks, mis ühendab vaimu privaatseid objekte omavahel ja eristab neid füüsilikest objektidest, on nende olemasolu kaheldamatus. *Cogito*⁴ oli Descartes'ile kaheldamatu, sest kui kõiges muus on võimalik kahelda — näiteks on võimalik, et kuri demon petab meid pidevalt, tekitades meis hallutsinatsioonid, siis *cogito* on petmise eeltingimuseks — on ju petmine väärade uskumuste tekitamine, uskumise fakt ise aga ei saa olla olemata. Mudeli järgi on inimese vaimuseisundid talle enesele läbipaistvad — kui teatrilavale astub mingi vaimuseisund, siis ma ka tean, et ta sinna astub, samuti ei või ma eksida oma vaimuseisundi loomuse suhtes. Kartesiaanliku mudeli järgi on vaimuseisundid sellised entiteetid, mille olemasolu ja tunnuseid me teame eksimatult ja korrigeerimatult, kui oleme vastavas vaimuseisundis. Ühelgi teisel pole alust minu uskumusi ja raporteid oma vaimuseisunditest kahtluse alla seada. See kõik annab mulle oma mentaalsete seisundite suhtes erilise epistemilise autoriteetsuse, mida mul füüsilike seisundite ja teiste inimeste mentaalsete

³Kartesiaanliku mudeli lammutajatest on tuntumad Ryle (1949), Rorty (1979) ja Dennett (1991), ent nemad rõhutavad teisi probleeme ja seetõttu võib minu poolt kirjeldatud kartesiaanlik mudel veidi erineda nende omast. Ka ei ole see René Descartes'i vaadete autentne kirjeldus, kuna pole kindel, kas Descartes ise oligi "õige" kartesiaan. Kartesiaanlik mudel on pigem nende varjatud eelduste kogum, mida jagavad mitmed filosoofid ja psühholoogid käesoleval sajandil ja millest paljud filosoofid püüavad vabaneda.

⁴*Cogito* ei tähendanud Descartes'il ainult mõtlemist, vaid kõike, millest me oleme teadlikud, kaasa arvatud arusaamine, tahtmine, uskumine, kujutlemine ja meeltetaju. Oluline on märgata, et selline definitsioon välistab alateadvuslike vaimuseisundite võimaluse.

seisundite suhtes pole. Kogu teadmine, mis mul on välismaailma seisundite kohta, põhineb teadmisel sisemistest seisunditest. Selles seisnebki inimese episteemiline autoriteetsus.

Mõisted "episteemiline autoriteetsus" või "privilegeeritud juurdepääs"⁵ tähistavad mitut eri tugevusastmega teesi. Järgnevalt esitan ma need teesid, ent need on just teesid, mitte definitsioonid. Ma ei poolda defineerimist nagu näiteks Alston (1971) või Nakhnikian (1968), sest defineerides antakse defineeritav mõiste edasi defineeriva mõistega, kasutades termineid, mida defineeritav mõiste ei sisalda. Siin aga on tegemist hariliku keele häguste mõistetega, mida ei saa ammendavalt defineerida. Defineerimine uute terminite kaudu võib hägusust veelgi suurendada. Muidugi saab defineerivad terminid omakorda eelnevalt ära defineerida, ent see oleks sama probleemi paljundamine. Ehkki ma ei oska anda definitsioonidega näiteks terminite "episteemiline autoriteetsus" või "eksimatus" õiget tähendust, saan ma näidata, millises tähenduses neid termineid kasutatakse. Erinevus on ka selles, et (nominaalne) definitsioon on normatiivne ja sellisena tal tõeväärtust pole. Esitatavatel teesidel aga on tõeväärtus ja minu ülesandeks ongi näidata, et need teesid on väärad.

"Episteemilise autoriteedi" esimeseks tähenduseks on **kõike-teadmise** ehk **enesest teadustamise** [*self-intimating*] tees: kõik vaimuseisundid on sellised, et kui ma olen seisundis *x*, siis ma ka

⁵Osa autoreid kasutab terminit "privilegeeritud juurdepääs" [*privileged access*] (Ryle 1949; Heil 1988; Swinburne 1994). Veel kasutatakse termineid "esimese-isiku juurdepääs" [*first-person access*] (Shoemaker 1990), "esimese-isiku autoriteet" [*first-person authority*] (Davidson 1984, 1994; Glock, Preston 1995). Varasemad autorid kasutasid mõistet "korrigeerimatus" [*incorrigibility*] (Armstrong 1968; Smart 1970). Kõikide nende terminite kasutus on sama lai kui "episteemilise autoriteedi" kasutus käesolevas töös, hõlmates eri tugevusastmega teese, mis eksplitseeritakse allpool. Arvestades Dennetti (1991) kahtlusi teadvuse kui sidumiskoha suhtes, millesse pääsev materjal teadvustub, ei kasuta ma väljendeid, kus esineb sõna "juurdepääs". See on koormatud kartesiaanlikest arusaamadest, kuna tekitab paratamatult küsimusi: kes pääseb juurde?, mille juurde?, kus on see lävi, mille juurde ja millest üle pääsetakse?

usun⁶, et ma olen seisundis x . Ma ei saa olla mingis seisundis ja samas mitte uskuda, et ma olen selles seisundis.

Teiseks tähenduseks on **eksimatuse** [*infallibility*] tees: kõik vaimuseisundid on sellised, et kui ma usun, et ma olen seisundis x , siis ma ka olen seisundis x . Ma ei saa eksida selles, et ma olen seisundis x , ja uskuda, et olen seisundis y .

Kolmandaks on **kaheldamatuse** [*indubitability*] tees: kõik vaimuseisundid on sellised, et kui ma usun, et olen seisundis x , siis mul ei ole alust kahelda, kas ma ikka olen seisundis x .

Neljandaks tähenduseks on **korrigeerimatuse** [*incorrigibility*] tees: kõik vaimuseisundid on sellised, et kui ma usun või raporteerin, et olen seisundis x , siis ei ole kellelgi alust minu uskumust või raportit korrigeerida, väites, et ma olen tegelikult seisundis y .

Episteemilise autoriteetsuse teesi võib vaadelda nende nelja teesi disjunktsioonina. Kui õnnestuks väärata kõik need teesid, on ühtlasi vääratud ka episteemilise autoriteetsuse tees.

Kolm esimest teesi peegeldavad antud konstruktsioonis vaimuseisundite seost seisundis olija raporti või uskumusega. Neljas, korrigeerimatuse tees väljendab seost uskumuse või raporti ja kolmanda isiku uskumuste või uskuja enda uskumuste vahel.

Enesest teadustamise tees hõlmab endas eksimatuse teesi, aga mitte vastupidi. Enesest teadustamise teesi järgi olen ma teadlik *kõikidest* oma vaimuseisunditest. Eksimatuse tees on nõrgem, ta ei eelda teadlikkust kõikidest seisunditest. Aga kui ma juba olen oma vaimuseisundist teadlik, siis ma ei saa eksida selles, et mul on just see seisund. Kaheldamatuse tees on eelmistest nõrgem — ta ei kohusta mind eksimise võimatuse tunnistamisele, vaid väidab, et kahtlemine uskumuses, et olen mingis seisundis, on alusetu. Tuleb tähele panna, et siin on tegemist õigustuse puudumisega uskuja enese kahtlustele enda seisundites, mitte kolmanda isiku

⁶Terminit "uskumine" on kasutatud selles töös "raporti võimalikkuse" tähenduses. Piisavateks tingimusteks "P usub, et x " tarvis on, et P raporteeriks, et x , kui temalt seda küsitakse, kui ta küsimust mõistis ja kui ta on siiras (vrd Alston 1971: 229). Lihtsuse kaalutlustel ignoreerin ma erinevusi uskumise ja raporteerimise vahel, mis võivad tuleneda keelevääratustest või lohakast sõnastusest.

kahtlustele esimese isiku seisundites. Kaheldamatuse teesi on esitatud ka viimati kirjeldatud viisil (Audi 1974; Alston 1971; Dancy 1985), ent sellisel juhul on meil tegemist korrigeerimatus teesi nõrga vormiga ja pealegi Descartes ise mõistis kaheldamatust just esimese isiku seisukohast.

Eksimatuse tees hõlmab endas korrigeerimatus teesi: kui mu uskumused või raportid vaimuseisundite kohta on alati tõesed, siis ei ole kellelgi alust neid korrigeerida. Vastupidine seos ei kehti, korrigeerimatus tees on nõrgem kui eksimatuse tees, kuna raporti ekslikkusest ei tulene selle korrigeerimise võimalikkus, sest korrigeerimiseks võib puududa alus. Sellest, et väidet on korrigeeritud, saab järeldada, et väide oli ekslik. Seega, kui õnnestuks väärata korrigeerimatus tees, oleme ühtlasi vääranud ka eksimatuse teesi.

VASTUARGUMENDID EPISTEMILISE AUTORITEETSUSE TEESILE

Selles osas näitan, et kõikidele eespool püstitatud teesidele on võimalik leida vastuargumente, neid on võimalik väärata. Episteemilise autoriteetsuse selgitamisel on esimeseks ülesandeks määrata, milliste vaimuseisundite puhul on neid teese mõttekas üldse püstitada. See on küsimus vaimuseisundi kriteeriumist, aga rahuldavat ja ühtset kriteeriumi, mis sobiks kokku meie intuitsioonidega, ei ole veel kellelgi õnnestunud leida. Rorty (1970) on vaimuseisundi eristavaks tunnuseks pakkunud korrigeerimatus mõistet ennast, ent tema poolt konstrueeritud korrigeerimatusel kui kontrollimise protseduuri puudumisel ei ole vaimusündmuse unikaalselt eristavat jõudu⁷. Antud töös see kriteerium ei kõlba, kuna see juba eeldab vaimusündmuse korrigeerimatust, s.t selle kriteeriumi

⁷Ka Swinburne (1994: 312) defineerib mentaalse omaduse kui selle, millele isikul on privilegeeritud juurdepääs, s.t ta on oma teadmiste poolest selle omaduse suhtes paratamatult paremal positsioonil kui keegi teine. Ent Swinburne'i kriteeriumi vastu kehtivad samad argumendid kui Rorty kriteeriumi vastu.

järgi pole ükski korrigeeritav raport vaimuseisundi raport⁸. Olen seisukohal, et mentaalsele ei ole võimalik anda ühest kriteeriumi. Mentaalsete nähtuste klass on väga kirev, nende vahel on perekondlik sarnasus, aga ei ole unikaalset, kõikidele vaimuseisunditele omast tunnust. Tuleb leppida sellega, et mõiste "vaim" on hägus mõiste.

Argumendid kõiketeadmise teesi vastu

Ma pean vaimuseisunditeks ka alateadvuslikke ja alaläviseid mentaalseid seisundeid ja see väärab kõiketeadmise ehk enesesteadustamise teesi. Seda, et enesest-teadustamise tees on vastuolus alalävisel tajuga, on märganud juba Leibniz (1990: 1209). Eeldades, et teadvustuvad need vaimuseisundid, mis on parajasti tähelepanu fookuses, võime olla vaimuseisundites, millest me ei ole teadlikud, aga mis võivad põhimõtteliselt teadvustuda. Tähelepanu ise võib olla nii teadvustatud kui teadvustamata, s.t automaatne.

Kõiketeadmise teesi vastu on esitatud ka lõputu regressi argument (Ryle 1949: 156). Kui oleme pidevalt teadlikud oma vaimuseisunditest ja uskumustest nende seisundite kohta, siis peaksime olema teadlikud ka uskumustest uskumuste kohta või teadlikud sellest, et oleme teadlikud. Et loogiliselt on seda jada võimalik jätkata lõputult, siis tuleb kõiketeadmise teesi pooldajal piirata võimalike vaimuseisundite suunatud üheaegsete tähelepanuaktide hulka, kui ta ei taha tunnistada, et me oleme pidevalt teadlikud lõputust hulgast vaimuseisunditest. Sellest aga tuleneb, et leidub vaimuseisundeid, millest me ei ole teadlikud — nendest, mis hõlmavad rohkem tähelepanuakte, kui võimalikuks peetakse. Siis on kõiketeadmise teesi pooldaja sunnitud vastama küsimusele, kui-

⁸Et Rorty vaadete suhtes õiglane olla, tuleb märkida, et ta ei ole sugugi korrigeerimatute raportite pooldaja, vaid valis sellise kriteeriumi, et põhjendada oma eliminatiivmaterialismi. Nimelt kui osutuks võimalikuks avastada korrigeerimise protseduur (näiteks tserebrokoop), siis kaob ära mentaalset füüsilisest eristav kriteerium ja see tähendab, et puudub igasugune takistus vaimusündmuste identifitseerimisele ajusündmustega ja me ei pea enam rääkima vaimusündmustest kui eraldiseisvast ontoloogilisest klassist.

das saame teada selliste vaimusündmuste olemasolust, mis ei ole introspektiivselt juurdepääsetavad, ja ta on kas sunnitud tunnista-ma, et see teadmine ei saa põhineda introspeksioonil, või et meil ei olegi seda teadmist (Ryle 1949: 158).

Lisaks apriorsetele argumentidele räägivad kõiketeadmise teesi vastu ka kognitiivse psühholoogia empiirilised andmed. Nisbett ja Wilson (1977) väidavad, et meil puudub teadlikkus oma mentaalsetest protsessidest ja teadvustatuks saavad vaid nende protsesside tulemused. Nad tuginevad arvukatele uuringutele, mis on tehtud kausaalse atribuutsiooni, kognitiivse dissonantsi, alalävisse taju, mitteteadvusliku õppimise ja prosotsiaalse käitumise valdkonnas. Nisbett ja Wilson eitavad juurdepääsu kõrge-ma taseme vaimsetele protsessidele nagu probleemi lahendamine, hindamine, otsustamine ja käitumise alustamine. Vaatamata professionaalsele kriitikale Nisbetti ja Wilsoni metodoloogiliste ja teoreetiliste arusaamade kohta (vt White'i (1988) ülevaadet), on nende töö olnud mõju filosoofilistele diskussioonidele (Shoemaker 1990).

Argumendid eksimatuse ja kaheldamatuse teeside vastu

Osalt Nisbetti ja Wilsoni ning osalt Ryle'i kriitika mõjul on raske leida tänapäeval autorit, kes pooldab episteemilise autoriteetsuse teesi kõikide vaimuseisundite suhtes. Üldiselt eristatakse dispositsionaalseid vaimuseisundeid ja "esinevaid sündmusi" [*occurrent mental event*]. Dispositsionaalsed seisundid on uskumused, tujud, emotsioonid, soovid, kavatsused, motiivid, eesmärgid — nad on sellised, et me ei pea neist olema teadlikud. "Esinevad sündmused" aga on kogemuslikult kindlaks määratava algusega — valu ja teised aistingud, äkilise algusega mõtted. See on sündmus, mille esinemine tähendab, et seda kogeti (Audi 1974; Rorty 1970)⁹. Episteemilist autoriteetsust omistatakse meile "esinevate sündmuste" ja mitte dispositsionaalsete seisundite suhtes. "Esinevate sündmuste" puhul kaotab lõputu regressi argument

⁹Kuigi ma leian, et see eristus ei ole küllaldaselt põhjendatud, on argumendi huvides tarvis sellest siinkohal kinni pidada. Märgin vaid, et eneseteadvuse käsitlemine teoreetilise oskusena ei ole kohustatud sellist eristust pooldama.

oma kehtivuse, sest uskumine ja teadmine ei ole "esinevad sündmused" (Audi 1974: 264).

On võimalik esitada argument, mis väärab episteemilise autoriteetsuse "esinevate sündmuste" suhtes.¹⁰ Nimelt eeldab fakti teadmine selle fakti kategoriseerimist, see aga omakorda implitsiitset kategooriate süsteemi või teoreetilist raamistust. Et teada või raporteerida, et mul on valu, pean ma teadma, milliseid vaimusündmusi tähistab sõna "valu". Kui ma ei valda keelt, siis eksin ma oma raportites pidevalt. Teiseks probleemiks on see, et vaimusündmusi tähistavad terminid on hägused [*vague*]. Teatud juhtudel võib mul olla väga raske otsustada, kas on tegemist nõrga valu, tugeva sügeluse või millegi vahepealsega.¹¹ See tähendab, et kategoriaalne süsteem (harilik keel), mida kasutame raporteerides või uskumusi formeerides, ei rakendu kõikidel juhtudel. Ehkki mul pole võimalik kontrollida oma raportite korrektsust sellisel juhul, annab see teadmine mulle aluse kahelda oma uskumustes vaimuseisundite kohta ja väärab seega eksimatuse teesiga koos ka kaheldamatuse teesi. Kuidas aga ikkagi teha kindlaks, mis seisundis ma olin? Otsest teed selleks ei olegi. Ma võin küll tugineda varasematele kogemustele ja taustteadmisele vaimuseisundi põhjustest, kuid see ei pruugi lõplikult hajutada mu kahtlusi oma raportite korrektsuses, kuna vigade võimalikkust ei saa välistada. Absoluutse kindluse kadumine ongi tähelepanuväärseks asjaoluks kartesiaanliku pildi kummutamisel — uskumusi oma vaimuseisundite kohta on loogiliselt alati võimalik kahtluse alla seada.

Eksimatuse teesi pooldaja võiks vastu väita, et eelnev argument seab küll kahtluse alla eksimatu teadlikkuse "esinevate sündmuste" omadustest, aga mitte teadlikkuse nende olemasolust. Ma võin raporteerida, et ma tunnen midagi, ehkki ei suuda täpselt öelda, mida. Aga ka eksimatule teadlikkusele "esineva sündmuse" olemasolust on esitatud vastuargument, kus seatakse kahtluse

¹⁰Analoogilist laadi argumente on esitanud näiteks Malcolm (1967), Alston (1971), Audi (1974) ja Doppelt (1978).

¹¹Sama laadi küsimust analüüsin ma ka järgmises osas. Tasub tähele panna, et mittekeelelise teadlikkuse puhul on lahendus teistsugune, kuna ilma keeleta, privaatses kontseptuaalses skeemis, on kahtlus kohatu.

alla "esineva sündmuse" määratlus. Armstrong (1968: 106) ja Smart (1970: 108) eristavad teadlikkuse vaimuseisundist kui tagajärje vaimuseisundist kui põhjusest. Põhjus ja tagajärg on eraldi entiteetid, mis on üksnes kontingentselt ühendatud. Kuna nad on kaks loogiliselt sõltumatut entiteeti, siis võib üks esineda ka ilma teiseta ja me võime olla teadlikud seisunditest, mida meil ei ole (see käib eksimatuse teesi vastu) või mitte olla teadlikud seisunditest, mis meil on (alateadvuslikud seisundid). Kuigi sellest argumendist tulenevad järeldused ühtivad minu üldise hoiakuga selles artiklis, ei pea ma seda eriti heaks argumendiks, kuna rakedades implitsiitselt introspektsiooni vaatluse mudelit, kujutab ta endast kartesiaanliku teatri materialistlikku varianti (Shoemaker 1986). Argumendi teiseks probleemiks on asjaolu, et ta on hälbinud "esineva sündmuse" definitsioonist. On väidetud, et näiteks valu mõiste on selline, et pole võimalik olukord, kus mul küll on valu, aga ma ei tunne valu (Kripke 1972; Lewis 1972).

Seetõttu esitan selle argumendi muudetud kujul, mis loode-tavasti ei kannata eelkirjeldatud puuduste all. Olen nõus, et on võimatu olukord, kus mul on valu, ent ma ei tunne valu, aga ometi ei tulene sellest puhtkeelelisest asjaolust, et on võimatu tunda valu sellest teadlik olemata või uskuda, et mul on valu ja seda mitte tunda. "Valu tundmine" ei ole sama tähendusega kui "uskumine, et mul on valu" (vrd ka Malcolm 1967: 132–134). Seda eristust toetab Ned Blocki hiljutine teadvusemõiste analüüs (Block 1995). Ta eristas juurdepääsu-[*access*]-teadvuse (seisundi sisu on representatsiooniline; seda saab kasutada kõne ning tegevuse mõistuslikul kontrollil) ja fenomenalistliku [*phenomenal*] teadvuse (seisundi sisu on kogemuslik ja ei ole paratamatult representatsiooniline). Blocki mudeli järgi ei ole teadvuslikkus piiratud teadvusesse juurdepääsuga. Ta toob näiteks olukorra, kus minu tähelepanu on keskendunud vestlusele, kui äkki märkan, et õues akna all töötab suruõhupuur. Block väidab, et ma olin mürast kogu aeg fenomenalistlikult teadlik, aga alles tollel hetkel sain mürast teadlikuks ka juurdepääsu-teadvuslikus mõttes (Block 1995: 234). Selle mudeli järgi on võimalik *tunda* valu (s.t olla sellest fenomenalistlikult teadlik) ja mitte *uskuda*, et mul on valu, sest võib olla nii, et ma ei ole valust juurdepääsu-teadvuslikult teadlik ja uskumine on juurdepääsu-teadvuslik protsess. Mul on

võimalik mitte uskuda, et mul on valus, kui mul on valus ja see võimalikkus väärab kõiketeadmise teesi.¹² Mis puutub eksimatuse teesi, siis kuna fenomenalistlik teadlikkus ei pea paratamatult eelnema juurdepääsu-teadlikkusele, siis on võimalik ka uskuda, et mul on valus, tundmata neid fenomenoloogilisi kvaliteete, mis on iseloomulikud valuaistingule. Kuigi niimoodi uskuda pole just eriti ratsionaalne, ei ole enesepettus mitte harv nähe.¹³

Nendele, keda eelnenud argument ei veennud, esitan järelemõtlemiseks teise argumendi, mis on samuti Armstrongi (1968: 104–105) poolt inspireeritud. Eksimise muudab vähemalt loogiliselt võimalikuks ajaline vahemik raporti ja mentaalse seisundi vahel. Ükski introspektiivne raport ei saa toimuda vaimusündmuse esinemisega täpselt samal ajal. Introspektiivsed raportid on tegelikult retrospektiivsed (vt ka Ryle 1949). Et retrospektiivne raport võiks olla eksimatu, siis peab meie lühiajaline mälu olema eksimatu, kusjuures vastupidine seos ei kehti.¹⁴ Mälu iseenesest võib ju olla eksimatu, kuid raporteerimiseks on vajalik raporteeritava materjali verbaliseerimine, mis muudab eksimise võimalikuks, eriti kui raporteerija on katses suure kognitiivse koormuse all (Ericsson, Simon 1980). Pealegi toimub verbaliseerimisega paratamatult kategoriseerimine ja nagu eespool näidatud, võib

¹²Imetabaseks asjaoluks antud arutelu puhul on, et teatud esituses hõlmab see mudel sama teesi nõrka varianti, mille ta ise väärab. Kui kõiketeadmise teesis asendada väljend "usun, et" väljendiga "olen teadlik", siis implitseerib Blocki mudel kõiketeadmise teesi nõrka varianti: vaimuseisundid on sellised, et kui ma olen seisundis x , siis ma olen teadlik sellest seisundist. See tees on niivõrd nõrk, et selle vastu ei kehti ka ülal esitatud argumendid, mis käivad seisundite kohta, millest saame olla juurdepääsu-teadvusel. Uskumine on juurdepääsu-teadvuse pärusmaa ja kuna fenomenalistlikust teadvusest ei piisa alati uskumuse tekitamiseks, siis ei piisa sellest ka epistemiilise autoriteetsuse garanteerimiseks.

¹³Mis puutub juurdepääsu-teadvuse ratsionaalsuse tingimuse (vt ülal), siis olen ma ühel meel Blockiga, et see on piisav, aga mitte tarvilik tingimus.

¹⁴Nii väidab näiteks Uus (1994: 65), kes kirjutab küll privaatsest mittefüüsilisest mälest, kuid kuna ta pooldab eksimatuse teesi (Uus 1994: 51–52), on ta seda kaitstes kohustatud postuleerima mälu eksimatust.

selle käigus esineda eksimusi juba kategoriseerimise kui nähtuse iseloomu tõttu.

Argumendid korrigeerimatus teesi vastu

Kui esitatud argumendid on edukad, siis ei kehti kõiketeadmise, eksimatuse ega kaheldamatuse tees. Seni ei ole aga midagi öeldud korrigeerimatus teesi kohta. Ka see tees on vääratav. Korrigeerimatus teesil on kaks erinevat tähendust, sõltuvalt võimaliku korrigeerija isikust: korrigeerimine kolmanda isiku või esimese isiku poolt. Viimast varianti pooldab A. J. Ayer, kes kirjutab järgmiselt:

Ta ei pea olema eksimatu, kuid ikkagi on tema sõna suurima mõju-kusega. Kui ta ei ole eksimatu, võib teistel olla õigus siis, kui tema eksib. Isegi siis on nende tunnistus tema [oma suhtes] teisejärguline samal moel ja põhjusel, nagu on selgeltnägija tunnistus teisejärguline pealtnägija tunnistuse suhtes. Kui tema raportid on korrigeeritavad, siis peab olema nii, et tema ise on valmis neid parandama, mitte aja-vahemiku pärast, mil mälu eksimus rööviks temalt tema autoriteedi, vaid samal ajal. [---] Nende otsustuste loogika, mis isik enda kohta teeb, on selline, et kui teised temale vastu räägivad, siis ei peaks meil olema õigust ütelda, et neil on õigus, nii kaua kui tema ausalt kinnitab oma seisukohta nende vastu. (Ayer 1964: 73.)

Märkides, et selgeltnägija tunnistus on teisejärguline võrreldes pealtnägija tunnistusega, võrdleb Ayer seda esimese isiku tunnistuse eelistamisega kolmanda isiku omale. Selle põhjuseks on tema meelest asjaolu, et selgeltnägijate tunnistused leiavad kinnitust vaid siis, kui nad langevad kokku pealtnägijate tunnistustega.

Teatud tõlgenduses tekitab selline seisukoht raskusi, eriti kui eeldatakse, et korrigeerija teine raport, millega ta oma esimest raportit korrigeerib, on eksimatu. Vastasel juhul viiks seesugune korrigeerimine lõputusse regressi. Eeltoodud argumentide valguses ei ole meil mingit alust pidada seda raportit eksimatuks. Kui eeldada, et kumbki raport pole eksimatu, on meil kaks raportit — see, mida korrigeeritakse, ja see, millega korrigeeritakse. Meil ei ole ühtki põhjust viimast esimesele eelistada peale selle, et see on raporteerija viimane sõna. Aga on võimalik, et ta korrigeerib en-nast kolmandat ja neljandatki korda. Mõningaid wittgensteinlikke

intuitsioone arvestades on seesugust korrigeerimist raske tõsiselt võtta: asi on selles, et raporteerijal ei ole võimalik oma raporti õigsust kontrollida, sest ta ei saa seda võrrelda vaimuseisundiga, millest raporteeriti, kuna ta ei ole enam sellesamas seisundis. Ma nagu ostaksin samast ajalehest uue koopia, et kontrollida, kas eelmises trükitu vastas tõele (Wittgenstein 1995: §265).

Et vältida väärarvamusi, rõhutan, et sellega ei taha ma sugugi väita, nagu oleks isikul endal oma raporteid või uskumusi võimalik korrigeerida. Vastupidi, me korrigeerime neid ühtelugu. See on osa tervemõistuslikust teooriast, et me neid korrigeerime, kui nad on vastuolus meie ootustega. Korrigeerimine tundub võimalikuna vaid siis, kui hoida kinni verifikatsioonistlikust tõeteooriast vaimuseisundite suhtes koherentsiteooria asemel. Olen Wittgensteiniga nõus, et ma ei saa oma raporteid verifitseerida võrreldes neid raporteeritud seisundi paradigmaga. Aga on olemas viis korrigeerimise õigustamiseks — raport on vastuvõtmatu, kui ta ei ole kooskõlas taustteadmistega. See õigustuse liik töötab nii esimese kui kolmanda isiku puhul. Normaalingimustes ei ole raporteid õigustada tarvis, see vajadus tekib koos ebakõlaga. Kolmas isik on esimese isiku viimast raportit õigustatud aktsepteerima siis, kui on koherentne järeldada, et too korrigeeris ennast taustteadmiste valgusel. Wittgensteiniaanile võib selline lahendus tunda probleemist kõrvalehüümisena, sest on võimalik, et isik ei teagi, millist seisundit ta taustteadmiste valgusel korrigeerima hakkab, sest ta ei ole enam selles seisundis. Aga neis wittgensteinlikes intuitsioonides pole arvesse võetud võimalust õigustada raportit mäluraportite koherentsi kaudu (Ayer 1954). Seesugune õigustamine ei kohusta meid sugugi mälu eksimatuse pooldamisele. Mis puutub Ayeri postuleeritud sarnasusse selgeltnägija ja kolmanda isiku vahel, siis piisab, kui märkida, et taustteadmised ja ootused ei formeeru mitte üksnes esimese isiku kogemuse põhjal, kuna koherentset teadmiste kogumit ei saa induktiivselt tuletada üksikjuhtumist. Tuleb tunnistada, et raporti vastuvõetavuse otsustab raporti kooskõla käitumisega ja siin on esimese isiku kõrval oma sõna öelda ka kolmandal isikul.

Järgnevalt vaatlen teesi, mis väidab korrigeerimatust kolmanda isiku seisukohalt. Neurofüsioloogia edenedes peaks osutama võimalikuks määrata kindlaks vaimusündmuste tarvilikud ja pii-

savad füsioloogilised korrelaadid. Oletame, et katseisik raporteerib, et tal on aisting S , ent eksperimentaator teeb oma mõõteriistaga (filosoofid nimetavad seda mõnikord tserebroskoobiks) kindlaks, et aju ei ole seisundis S^* , mis on aistingu S esinemise tarvilikuks ja piisavaks tingimuseks. Sellisel juhul on eksperimentaator õigustatud katseisiku raportit korrigeerima. (Armstrong 1968: 108; Rorty 1970.) Võidakse vastu väita, et kuigi katseisik eksis selles, et tal on aisting S , ei eksinud ta selles, et ta uskus, et tal on aisting S . Kuna aga seda on võimalik uskuda ilma, et kogetak vastavat aistingut, siis ei takista miski meid tserebroskoobiga uurimast, kas aju on seisundis, mis vastab uskumusele, et ollakse aistingus S . Kui aju on seisundis P , millele vastab näiteks lootmine, et ollakse aistingus S , siis on võimalik katseisikut korrigeerida väites, et tegelikult ta ei usu, vaid hoopis loodab.

Selle argumendi üle on nurisetud. Et avastada erinevused uskumise, et ollakse aistingus S , korrelaadi ja aistingu S korrelaadi vahel, peab füsioloog algusest peale eeldama, et uskumus, et ollakse aistingus S , ei too enesega kaasa aistingut S . Ent seda eeldust võib põhjendada teine eksperiment, kus on varieeritud uskumuste ja aistingute koosinemist (Audi 1974: 258–259), tänu millele avastatakse vastavate korrelaatide erinevus.

Teiseks probleemiks peetakse seda, et füsioloog ei saa teha kindlaks tarvilikke ajuseisundeid, kui ta ei eelda katseisiku eksimatust, s.t ta peab küsima, mida katseisik momendil tunneb, et teada saada, milline ajuseisund vastab sellele raportile. Kuid seegi argument ei kehti, kuna me ei pea vajalikke korrelaate avastama ainuüksi subjekti raportite alusel. Teades aistingute tekkimise tarvilikke ja piisavaid tingimusi, saab nende tingimuste esilekutsumisega indutseerida ka aistinguid ja sealjuures on katseisiku introspektiivsetel raportitel üksnes täiendav väärtus. Teiseks, kui teatud andmete põhjal avastatakse korrelatsioon raportite ja ajuseisundite vahel, siis saadud seaduspärasus seletab algandmetest rohkem ja selle abil saab parandada ka vastavat liiki raporteid (Audi 1974: 259).

Kolmandaks on väidetud, et esitatud argument eeldab korrigeeriija (eksperimentaatori) korrigeerimatust ja eksimatust. See ei pruugi paratamatult nii olla. Tserebroskoop võib rikki minna ja selle, et ta on rikkis, võime avastada mitme sõltumatu allika

põhjal (näiteks kadus ära tserebroskoobi näitude ja katseisikute raportite vaheline kooskõla ning selle tserebroskoobi andmed on vastuolus teiste mõõtevahendite näitudega või on tserebroskoop ammu amortiseerunud jne). Ka ei pea me eeldama korrigeerija eksimatust. Nagu katseisik, nii võib ka korrigeerija eksida, aga seda, et ta eksis, saame jäeldada samuti erinevate allikate põhjal (näiteks erineb tema hinnang statistiliselt oluliselt teiste korrigeerijate hinnangutest või ilmneb, et ta käsitses tserebroskoopi valesti). Sellistel juhtudel tema korrigeerimine arvesse ei lähe, kuid see ei tähenda, et vajaduse korral ei võiks katseisiku raporteid korrigeerida teised eksperimentaatorid. See tähendab aga, et iga ajuseisundi mõõtmine ja vastav korrigeerimine on tõenäosuslikud. Korrigeerimisega nõustumine ei eelda korrigeerija eksimatust, aga mitte ka absoluutset ekslikkust, piisab sellest, et ta antud juhul ei eksinud. Kui meil ei ole alust arvata, et antud juhul korrigeerija eksis, siis eeldame, et tema korrigeerimine oli õige.

Siiski ei ole korrigeerimine tserebroskoobi alusel heaks argumentiks, kuna ta eeldab sellist neurofüsioloogilist teooriat, mida meil ei ole. Esitatud vormis kuulub see võimalus pigem ulmejutudesse kui psühholoogia laboratooriumi. See ei tähenda muidugi, et seda argumenti ei võiks modifitseerida. Teaduse praeguse seisjuures on tserebroskoobi pööratud variant täiesti võimalik. Nimelt võib neurofüsioloog fikseerida ajuseisundi S ja õpetada operantselt katsealust eristama sellele vastavat vaimuseisundit S*. Kui katseisik eristab seisundit valesti, siis füsioloog korrigeerib teda.¹⁵ Aga selliste argumentide ühiseks probleemiks on see, et nad eeldavad algusest peale füsikalismi. See on eeldus, mida ei jaga need, kes püüavad episteemilisele autoriteedile tuginedes füsikalismi väärata.

Teiseks probleemiks on hariliku keele mõistete hägusus. Miks peaksime eeldama, et rahvapsühholoogiliste ja füsioloogiliste klassifikatsioonide vahel on üksühene vastavus? Neurofüsioloogilisest vaatepunktist võib ilmned, et tervemõistuslik eristus teadmise ja uskumise või tahtmise ja soovimise vahel ei ole õigus-
tatud, s.t nende füsioloogilised realisatsioonid ei ole eristatavad.

¹⁵Selle idee eest võlgnen tänu Jüri Allikule.

Sel põhjusel esitan uue argumenti korrigeerimatus teesi vastu, mis ei tugine teaduse võimalikele saavutustele ja on lähedalt seotud meie igapäevaelu praktikaga.¹⁶ Kuigi seos vaimuseisundi ja käitumise vahel on kontingentne, on mentaalsete predikaatide tähendus osalt määratud vaadeldava käitumise poolt. Võib öelda, et taustteadmine on mentaalsete predikaatide rakendamise kriteeriumiks. Vaimuseisundite raportid ise on vaid üks osa taustteadmisest, mingil juhul ei moodusta nad kogu kriteeriumi. Öeldes, et raportite ja vaimuseisundite ning raportite ja käitumise vahel on üksnes kontingentne seos, ei sea ma kahtluse alla nende kõlblikkust kriteeriumiks. Et kaks asja võiksid olla teineteise jaoks kriteeriumiks, ei ole tarvis, et nende vahel oleks paratamatu seos (Dancy 1985: 72). Osates keelt ja teades tarvilikke fakte isiku mineviku, motivatsioonilise ja tervisliku seisundi kohta ning vaadeldes tema käitumist, on meil alust seada kahtluse alla ja korrigeerida tema raporteid, kui need on vastuolus nende teadmisega, mis meil tema kohta on. Need teadmised moodustavad osa rahvapsühholoogilisest teooriast, mille alusel me omistame enesele ja teistele vaimuseisundeid. See teooria ütleb, et harilikult räägivad inimesed õigust, ent mitte alati.¹⁷ Me ei usu neurootikute kaebusi või laste raporteid valu kohta, kui taustteadmise põhjal on alust eeldada, et tegelikult otsivad nad tähelepanu (vt ka Audi 1974: 257). Kui meil vastavad teadmised puuduvad, et implitsiitset teooriat rakendada, siis me järeldusele ei jõua. Siis me kas aktsepteerime isiku raporteid või otsime teadmisi juurde.

Kui eelnenud argumentid on edukad, siis on episteemilise autoriteetsuse tees vääratud. Ma näitasin, et on väär see, et meil on episteemiline autoriteet kõigil juhtudel, sest on võimalikud

¹⁶Parsons (1970) ja Doppelt (1978) on arendanud sellesarnaseid argumente.

¹⁷Gulliver avastas, et mitte kõik "mõistuslikud" olendid ei jaga seda teooriat. Hiihnhmid räägivad alati tõtt, sest nemad arutlevad järgmiselt: "Kõnelemise otstarve on üksteist mõista ja teateid saada sündmuste kohta. Kui aga keegi ütleb seda, mida pole, siis jäävad saavutamatuks need mõlemad eesmärgid, sest ei saa öelda, et ma teda mõistaksin ja samuti pole ma saanud teateid. Ja veelgi halvem teadmatusest seisneb selles, et mind pannakse uskuma, et asi on must, kuigi ta on valge, et asi on lühike, kuigi ta on pikk." (Swift 1951: 246.)

olukorrad, kus meil seda pole. Muidugi esineb olukordi, kus me ei eksi, ei kahtle oma vaimuseisundis ja samuti meid ei korrigeerita kogu aeg. Neile olukordadele annan seletuse artikli viimases osas. Selles osas oli minu sihiks kõigutada usku selle teadmise kindlusse, mis meil oma vaimuseisunditest on. Et metafüüsika võiks esineda metafüüsikana, peab tal olema absoluutne alus. Sellist alust ei leia me oma vaimust. Ei ole mõistlik püstitada süsteemi (näiteks subjektiiv-teaduslikku metodoloogiat (Uus 1994)) kõikuvale *fundus*'ele, rääkimatagi siinkohal fundatsionalismi arvukast kriitikast. Samuti võiksid käesoleva töö arutluskäigud juba ette peatada katsed väärata filosoofilisi teooriaid episteemilisele autoriteetsusele tuginedes.

MITTEKEELELINE TEADLIKKUS EI TAGA EPISTEMILIST AUTORITEETI

Eeltoodud argumentidest piisab, et tunnistada kõiketeadmise, eksimatuse, korrigeerimatuse ja kaheldamatuse teeside paikapidamatust. Ometi on meil intuitsioon, et episteemilise autoriteetsuse tees ei saa olla sisutu, et selles peab midagi olema. Enne kui ma asun seletama meie intuitsioonide päritolu, vaatlen veel ühte võimalikku argumenteerimise liini, mida nende teeside tuline poolehoidja võiks kasutada. Kuna suur hulk esitatud argumentidest kasutab ära vaimuseisundeid tähistavate terminite hägusust, siis võiks episteemilise autoriteedi pooldaja väita, et me oleme teadlikud oma vaimuseisunditest, aga mitte terminitest, millega neid tähistatakse. Meie kogemuslik teadlikkus ei pea olema keele poolt vahendatud. On kogemusi, mis on sõnuseletamatud [*ineffable*], aga see ei tähenda, et mul neid kogemusi ei oleks. Minu maailm ei ole piiratud minu keele poolt. Miks ei võiks siis minu teadlikkus sellisest kogemusest olla korrigeerimatu, eksimatu ja kaheldamatu? Teised ei saa seda kogemust korrigeerida, sest nad ei tea, mis kogemus see on, sellele ei ole kohta keelemängus. Ma ei saa eksida, et mul see kogemus on, sest eksimine eeldab, et on võimalik kindlaks teha, milles ja kuidas eksiti. Aga ma ei saa seda kogemust võrrelda antud kogemuse paradigmaga, sest mul ei ole seda paradigmat. Parafraseerides Wittgensteini näidet: ma ei saa osta sama ajalehe uut väljaannet, sest ma ei saa öelda,

millise ajalehega oli tegemist. Seetõttu ei saa ma ka kahelda oma kogemuses.

Kõik see võib nii olla. Aga see tähendaks episteemilise autoriteetsuse kehtivuspiirkonna kahandamist peaaegu olematuks. Episteemilisel autoriteetsusel on mõtet vaid siis, kui on võimalik suhtlemine, kui kellelegi jääb viimase sõna õigus. Sõnulseletamatust kogemusest ei saa rääkida. Kogemuse tabamatus seab inimese olukorda, kus miski ei taga tema kogemuste teadlikku pidevust, ta ei saa teada, kas tema kogemus järgmisel ajahetkel on sama liiki kui hetk tagasi. Ta ei või isegi öelda, kas tegemist oli sama kogemusega. Kui ta ütleks, et tegemist oli sama liiki kogemusega, siis on sooritatud juba klassifikatsiooniakt, on üteldud, et see sõnulseletamatu miski on kogemus. Öelda aga lihtsalt, et on tegemist samaga, märkimata, mille samasusest on jutt, on tähendusetu. Samasus eeldab identsuse kriteeriumi (Geach 1971: 69). Sellisel isikul osutub võimatuks maailmas orienteeruda.

Et maailm käest ei libiseks, võiks isik anda oma kogemusele kokkuleppelise nime, öeldes: "Selle kogemuse nimetan ma E-ks", kui ta ei suuda sellele leida sobivat nime harilikus keeles. Ent seegi ei ole võimalik, nagu näitab järgnev Wittgensteini (1995) privaatkeele argument. Sõna kasutus eeldab kasutamise reegleid, tänu millele saab sõna kasutust lugeda korrektseks või ebakorrektses. Need reeglid ei saa olla privaatsed, sest kui ainult üks isik teab E kasutuse reegleid, siis ei saa ta eristada reegli järgimist arvamistest, et reeglit järgitakse. Kuna ta ei saa enda puhul teada, kas ta järgib reeglit või mitte, siis ei tea ta, kas ta kasutab sõna korrektselt või mitte. Selline sõna on Wittgensteini järgi tähendusetu. Et sõnadel oleks tähendus, peaksid reeglid olema avalikud. Reeglite järgimine on avalik käitumispraktika, mis tagab vastastikuse mõistmise. Et keelt saaks kasutada kommunikatsiooniks, ei saa keele terminitele anda tähendust, osutades privaatsetele objektidele.

Aga sellisest käigust ei ole erilist abi, kui isik ei soovigi oma sõnulseletamatust aistingust teistele rääkida. Ent seda argumenti saab kasutada näitamaks, et meie solipsist ei ole võimeline termini E abil suhtlema ka iseenda hilisema minaga. Piisab, kui oletada, et aisting muutub pidevalt, mistõttu puudub tema samasuse kriteerium.

Sõltumatult privaatkeele argumendist saab küsida, mis mõttes on teadlikkus sõnuseletamatust kogemusest eksimatu? Ma olen eksimatu sel juhul, kui on võimalik kindlaks teha, et ma ei eksinud (Rorty 1965). Nagu eksimise mõiste, nii eeldab ka eksimatuse mõiste eksimise kindlaksmääramise kriteeriume. Nende kriteeriumide puudumisel on enda pidamine eksimatuks üksnes kompliment iseenele, see on sõna "eksimatus" väär kasutamine. Kui ei saa öelda, et teadmine on korrigeeritav, kaheldav ja ekslik, siis ei saa ka öelda, et ta on korrigeerimatu, kaheldamatu ja eksimatu. Sama asja võib väita ka teisiti ja veelgi veenvamalt. Eksimatu raport on tõene raport. Kahtlemine tähendab kahtlemist raporti tõeväärtuses. Korrigeerimine on raporti tõeväärtuse muutmine. Tõeväärtus aga on mõiste, mis kuulub semantikasse ja eeldab propositsionaalset vormi. Propositsionaalse vormi puudumisel (sõnuseletamatu kogemus) puudub ka semantika ja seega puudub mittekeelelisel teadmisel tõeväärtus. Väita, et mittekeeleline teadmine võib olla eksimatu, kaheldamatu või korrigeerimatu, tähendab rääkida mõttetusi.

Mõningate tõlgitsuste järgi pooldas Wittgenstein samasugust seisukohta kõigi vaimuseisundite suhtes — esimese isiku seisukohalt öeldud lausungite [*avowals*] korrektsuses on mõttetu kahelda, kuna nad ei ole sellest, mida nad väljendavad, sõltumatud, ja seega ei saa neid pidada ka sõltumatuteks *raportiteks* (Malcolm 1963). Võidakse küsida, kas privaatkeele argumendi üldistamine kõikidele vaimuseisunditele ei väära eelmises osas esitatud vastuarumente ning ei paljasta järjekindlustust minu töös. Võidakse väita samuti, et vaimuseisundite puhul on mingi verifikatsioonismi vorm vältimatu, kuna on mõttetu kõnelda vigadest, kui keegi ei ole suuteline kinnitama vea olemasolu.

Ma ei arva, et privaatkeele argumenti tuleks üldistada kõikidele raportitele vaimuseisunditest. Wittgensteini järgi on esimese isiku lausungites seetõttu mõttetu kahelda, et need on vaimuseisundi väljenduseks, nende orgaaniliseks komponendiks. Seega postuleeris Wittgenstein (1995: §§281–284) sisemiste protsesside ja välise kriteeriumi (lausungi) vahele mittekontingentse seose ning sealjuures oli tema põhimotiiviks püüd vältida skeptitsismi teiste vaimude suhtes. Minu poolt esitatud argumendid eelmises osas näitavad, et raporti ja vaimuseisundi vahel on üksnes kontin-

gentne seos. Seega on kahtlused raportite korrektsuses mõnikord õigustatud. Raporti vastuvõetavuse otsustab selle kooskõla taustteadmistega. Kooskõla puudumisel oletame, et raport on väär, et rahuldada ratsionaalsuse tingimust. Mittekeelelise teadlikkuse puhul meil seesugust taustteadmist võtta ei ole ja korrigeerimine ei ole võimalik.

See kõik ei tähenda, et ma eitan mittekeelelise teadlikkuse võimalikkust. Me oleme tihti teadlikud millestki, mida me ei suuda verbaliseerida, kas siis seetõttu, et kogemuse sisu ei ole kodeeritav keelelisse vormi või et kogemuse esitusviis ei võimalda täielikku sõnastatavust (vt Goldman 1993: 25). Me teame, aga ei saa öelda, kuidas kõlab viiuliheli. Ent selline teadlikkus võib olla sisemiste representatsioonide omavahelise sobitumise [*matching*] tagajärg ja see protsess ei ole eksimatu, eriti kui arvestada materjali teadvustumist osalise sobitumise tagajärjel.

Arvan, et argumendid, mis ma selles alapeatükis tõin, näitavad, et ka mittekeelelise teadlikkuse puhul ei saa rääkida eksimatusest, kaheldamatusest ja korrigeerimatusest.

EPISTEEMILINE AUTORITEETSUS KUI RAHVAPSÜHHOOLGIA TEOREETILINE POSTULAAT

Järgnevalt püüan rahuldada lugeja intuitsioone ja näidata, et episteemilise autoriteetsuse mõiste ei ole tühi. Kuigi episteemilise autoriteetsuse tees sai vääratud, ei järeldu sellest, et olukorrad, kus me ei eksi ja ei kahtle oma vaimuseisundites, oleksid võimatud. Püüan anda oma seletuse sellistele olukordadele ja formuleerida hüpoteesi vaimuseisundite omistamise kohta.

Nagu eespool juba märgitud, on meil implitsiitne rahvapsühholoogiline teooria, mis koosneb uskumuste võrgustikust. Rahvapsühholoogiline teooria on ainus valdkond, kus me kõik oleme eksperdid, sest ilma selle teooriata ei oleks võimalik üksteise mõistmine. Selle teooria alusel interpreteerime üksteise käitumist käitumisena ja raporteid raportitena. Tänu implitsiitsele interpretatsiooni teooriale saame endale omistada uskumusi, intentsioone ja aistinguid. Asudes rahvapsühholoogia suhtes metatasemele, väidan, et kõik vaimuseisundite omistused nii iseenele kui teis-

tele on teoreetilise iseloomuga. Selles suhtes ei ole erinevust ka näiteks "esinevate sündmuste" ja dispositsionaalsete seisundite vahel. Ma ei saa endale omistada "rõõmu", kui ma ei tea, mis on rõõm, ja ma ei saa omistada "valu", kui ma ei tea, et see, mida ma tunnen, on valu ning see teadmine eeldab teadmist paljudest aistinguvälistest asjaoludest.¹⁸

Rahvapsühholoogia teoriasse kuulub episteemiline autoriteetsus. Me oletame, et rääkija teab, mida ta räägib, sest vastasel juhul ei oleks meil midagi interpreteerida. Me usume, et isikud meie ümber on (minimaalselt) ratsionaalsed¹⁹ (Davidson 1984, 1994, 1995; Dennett 1975, 1988; Shoemaker 1990, 1994, 1995), ja usume seega, et kui isik ütleb, et tal on valu, siis tal ka on valu ja ta usub, et tal on valu. Sedasama usume ka iseenda kohta. Rahvapsühholoogia teooria järgi ei vaja isiku uskumused enda vaimusündmuste kohta õigustust.

Kuna episteemilise autoriteetsuse mõiste on seotud ratsionaalsusega, on ta normatiivne. Oluline on aga mõista, et inimese ratsionaalsus ei ole episteemilise autoriteetsusega tervenisti hõlmatud. Leidub veel ka ratsionaalsuse mõiste, mis seostub uskumuste, käitumise ja taustteadmise vahelise koherentsiga. Me omistame endale teatud uskumusi ja teisi vaimuseisundeid, kuna usume taustteadmise põhjal, et me peaksime sellistes seisundites olema. Koherentsi puudumisel ei sea me kahtluse alla mitte agendi ratsionaalsust tervikuna, vaid kahtleme hoopis üksiku

¹⁸Sellela kordan ma ühtlasi kantilikku arusaama, mille kohaselt meeleline kaemus vajab mõisteid. Öeldes, et eneseteadvus on teoreetiline, ei eita ma muidugi, et me usume, tajume jne. Asjaolust, et meie uskumused oma vaimuseisundite suhtes on mõnikord ekslikud, ei tulene, et meil ei ole vaimuseisundeid.

¹⁹Asjaomases kirjanduses kasutatakse terminit *minimaalne ratsionaalsus* siis, kui ei soovita kohustuda pooldama tugevamat seisukohta, mille kohaselt agent on *ideaalselt* ratsionaalne, kui ta on teadlik kõikidest oma uskumustest koos kõigi neist tulenevate järeldustega ning säilitab oma eelistuste transitiivsuse. Üldlevinud seisukohaks on, et ideaalne agent ei ole psühholoogiliselt reaalne. Öelda kellegi kohta, et ta on *minimaalselt* ratsionaalne, tähendab omistada talle uskumusi, soovide jne koos võimega kohandada neid vastavalt uuele informatsioonile. See võime eeldab agendi teadlikkust oma uskumustest ja soovidest.

teo (raporti) ratsionaalsuses. Mõningatel juhtudel hõlmab see ka lahtiütlemist episteamilisest autoriteetsusest. Enamasti ei ole me aga sellisest võrdlusest taustteadmistega teadlikud, kuna koherentsi puudumine on harv juhtum.

Tervemõistuslikku teooriat peegeldab harilik keel. Kui keegi raporteerib, et tal on valus, siis me usume teda ja peame mõttetuks küsida, kust ta seda teab. Kui aga nii küsitakse, siis eeldatakse ikkagi isiku episteamilist autoriteetsust, sest vastasel korral ei oleks alust isikult niiviisi küsida. Me võiksime vastuse kohta korrata esitatud küsimust ja nii lõputult. Teine näide: Moore'i-paradoksaalsed laused "Sajab vihma, aga ma ei usu, et sajab vihma" on hariliku keele ja terve mõistuse seisukohalt veidrad. Moore'i-paradoksaalne lause ei ole loogiline kontradiktsioon, kuna tõeste lausete konjunktsioon on samuti tõene (Shoemaker 1995). Veidrad on nad aga seetõttu, et rahvapsühholoogia teooria kohaselt ei ole meil võimalik uskuda, et x , ja samas uskuda, et mitte x .

Rahvapsühholoogia järgi on minu teadmine oma vaimuseisunditest vahetu ja minu teadmine teise isiku vaimuseisunditest järelaluslik ning kaudne. See tees nõuab lähemat analüüsi. Usku teadmise vahetusse tuleb eristada usust, et meil on oma vaimuseisundite suhtes eriline privileeeritud positsioon, nagu seda on kirjeldatud episteamilise autoriteetsuse teesiga. Minu seisukoha järgi on esimene usk küll tõepärane, aga ekslik ning teist usku terve mõistus ei jaga. Rahvapsühholoogia-alases kirjan-duses tehakse mõnikord terve mõistus kartesiaanlikumaks, kui ta tegelikult on. Kuigi me usume, et meie teadmine omaenda vaimu kohta on privileeeritud, ei tähenda see, et me pooldaksime episteamilise autoriteetsuse teesi. See episteamilise autoriteedi omistamine, mis kuulub rahvapsühholoogiasse, ei ole absoluutse autoriteedi omistamine — me lepime sellega, et teised aeg-ajalt meie uskumusi korrigeerivad. Mõnikord teavad teised minu vaimuseisundeid paremini kui mina, mõnikord halvemini, mõnikord tean ma sama halvasti kui teised, aga ei ole nii, et mina tean alati teistest paremini. On olukordi, kus ma kasutan oma taustteadmisi, et korrigeerida iseennast ja teisi, sest nende/minu raportid ei ole varjatud ootustega kooskõlas. Sellega ei väida ma muidugi, nagu peaksid need taustteadmised alatasa korrektsed olema või et meie juurdepääs neile peaks olema privileeeritud.

Rahvapsühholoogiliste üldistuste rakendamine ei pea olema teadvustatud protsess. Rahvapsühholoogia rakendamist võib võrrelda emakeele grammatika rakendamisega — kummalgi juhul ei ole vaja rakendatavate reeglite teadvustatust. Märkamatus, mis tuleneb pikaajalisest harjutamisest (ekspertsuse illusioon — Gopnik 1993), toidab usku teadmise vahetusse. See protsess võib teadvustuda, kui sise- ja väliskeskkonnas ei ole piisavalt informatsiooni, et teadmisi rakendada või taustteadmised lausa puuduvad. Siis satub terve mõistus raskustesse ja kas otsib professionaalset abi ekspertidelt (näiteks psühholoogilt) või lükkab otsustust edasi. Need ongi olukorrad, mil esimene isik on kolmanda isikuga võrdsel positsioonil (vrd Bem 1972: 5).

Tervemõistuslik usk teadmise vahetusse võib tuleneda ka asjaolust, et esimese isiku puhul osa taustteadmistest, mille alusel vaimussündmusi omistatakse, moodustab kogemussisu, mis ei ole kättesaadav kolmandale isikule.²⁰

Rahvapsühholoogiline vaade episteemilise autoriteetsuse kohta ei ole kartesiaanlik, vaid pigem sotsioloogiline. Selle järgi ei ole eksimatus, korrigeerimatus jne mentaalsete entiteetide, vaimusündmuste omadused. Need on omadused, mis kuuluvad raportite juurde, kusjuures raporteerida võib ükskõik millises entiteedist (Rorty 1979: 106). Raport ei omanda episteemilist autoriteeti tänu selle entiteedi loomusele, millest raporteeritakse. Raporti eksimatus või korrigeerimatus on pigem sotsioloogiline kui ontoloogiline. Ei ole privilegeeritud raportite klassi, mis tagaksid episteemilise autoriteetsuse (Austin 1962: 112–123). Me peame raportit korrigeerimatuks, kui seda pole tarvis korrigeerida, sest ta on õige, või kui meil pole piisavalt teadmisi, et seda korrigeerida. Väide, et Tartus on 79 272 kodulooma, on korrigeerimatu teisel põhjusel.

Esitan argumendi kartesiaanlikult mõistetud episteemilise autoriteetsuse vastu, mis näitab, et kartesiaanlik mudel on väiksema seletusjõuga kui sotsioloogiline episteemilise autoriteetsuse mudel. Oletame, et mulle tundub sotsioloogiline seletus intuiitiv-

²⁰See väide ei implitseeri, et minu juurdepääs kogemussisule peaks olema eksimatu, kaheldamatu või korrigeerimatu kartesiaanlikus tähenduses.

selt tõepärane, ja oletame, et kartesiaani intuitsioonid on täpselt vastupidised. Aga oma mudelist lähtudes ei saa ta öelda, et minu intuitsioonid on väärad, ta ei saa minu intuitsioone korrigeerida, sest see tekitaks vastuolu korrigeerimatuses. Ta ei saa seletada, kuidas on võimalik, et minu intuitsioonid sama nähtuse kohta erinevad tema omadest, sest kartesiaanliku mudeli järgi tulenevad intuitsioonid nähtuse loomusest. Ta ei saa ka väita, et mul tegelikult neid intuitsioone ei ole, sest epistemiilise autoriteedi mudeli järgi ei või ta seda teada ja mina ei või eksida oma intuitsioonidest raporteerides. Sotsioloogilise mudeliga aga saab seletada mõlemat — nii seda, et mõnikord on meie intuitsioonid ekslikud, kui seda, et eri isikutel võivad olla erinevad intuitsioonid.

Loodan, et mul õnnestus näidata, et meil ei ole kartesiaanlikult mõistetud epistemiilist autoriteeti oma vaimuseisundite suhtes — eespool eristatud neli teesi osutusid vääraseks. See tulemus aga ei ole vastuolus tervemõistuslike intuitsioonidega. Kui loobuda kartesiaanlikest eeldustest, mille kohaselt epistemiiline autoriteet kuulub olemusliku omadusena vaimusündmuste juurde, ja pidada seda raportite kontingentseks omaduseks, saame rahvapsühholoogilise seisukoha. Epistemiilise autoriteedi käsitlus teooriana ja mitte vahetu kogemuse omadusena ei nõua, et oleksime oma vaimuseisundite suhtes absoluutselt eksimatud, kõiketeadjad ja korrigeerimatud, vaid et harilikes tingimustes me interpreteerime nii, nagu oleksime seda, kuid see interpretatsioon võib olla ka ekslik. Sellisel moel konstrueeritud terve mõistuse epistemiiline autoriteetsus ei ole vastuolus eespool esitatud filosoofiliste teooriatega, aga see tähendab ka, et sellele tuginedes ei saa luua metafüüsilisi süsteeme, mida on tehtud kartesiaanlikult mõistetud epistemiilise autoriteedi baasilt. Loodan, et selles artiklis esitatud argumentidest vähemalt mõned osutuvad tõsisteks komistuskivideks nendele kartesiaanlikele filosoofidele, kelle jaoks filosoofia alguspunkt asub omaenda “vahetus kogemuses”.

Kirjandus

- A l s t o n , William 1971. Varieties of Privileged Access. — *American Philosophical Quarterly*, vol. 8, pp. 223–241
- A r m s t r o n g , David Malet 1968. *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge & Kegan Paul

- Audi, Robert 1974. The Limits of Self-Knowledge. — *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 4, pp. 253–267
- Aune, Bruce 1967. *Knowledge, Mind and Nature*. New York: Random House
- Austin, John L. 1962. *Sense and Sensibilia*. Oxford: Oxford University Press
- Ayer, Alfred Jules 1954. Can There Be a Private Language? — *Supplementary Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 28, pp. 63–76
- Ayer, Alfred Jules 1964. *The Concept of a Person and Other Essays*. London: MacMillan
- Baier, Kurt 1962. Pains. — *The Australasian Journal of Philosophy*, vol. 40, pp. 1–23
- Baier, Kurt 1970. Smart on Sensations. — C. V. Borst (ed.), *The Mind-Brain Identity Theory*. London: MacMillan, pp. 95–106
- Bem, Daryl J. 1972. Self-Perception Theory. — L. Berkovitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. VI. New York & London: Academic Press, pp. 1–62
- Block, Ned 1995. On a Confusion About a Function of Consciousness. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 18, pp. 227–247
- Burge, Tyler 1979. Individualism and the Mental. — P. A. French, T. E. Uehling, Jr. & H. K. Wettstein (eds.), *Midwest Studies in Philosophy*, vol. IV. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 73–121
- Churchland, Paul M. 1985. Reduction, Qualia, and the Direct Introspection of Brain States. — *The Journal of Philosophy*, vol. 82, pp. 8–28
- Dancy, Jonathan 1985. *An Introduction to Contemporary Epistemology*. Oxford: Basil Blackwell
- Davidson, Donald 1984. First Person Authority. — *Dialectica*, vol. 38, pp. 101–111
- Davidson, Donald 1994. Knowing One's Own Mind. — Q. Cassam (ed.), *Self-Knowledge*. Oxford: Oxford University Press, pp. 43–64
- Davidson, Donald 1995. Tõe ja teadmise koherentsusteooria. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1843–1867
- Dennett, Daniel Clement 1975. Three Kinds of Intentional Psychology. — R. Healey (ed.), *Reduction, Time and Reality: Studies in the Philosophy of the Natural Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 37–60
- Dennett, Daniel Clement 1988. *Précis of the Intentional Stance*. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 11, pp. 495–505

- Dennett, Daniel Clement 1991. *Consciousness Explained*. Harmondsworth: Penguin
- Doppelt, Gerald 1978. In corrigibility and the Mental. — *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 56, pp. 3–20
- Ericsson, K. Anders, Herbert A. Simon 1980. Verbal Reports as Data. — *Psychological Review*, vol. 87, pp. 215–251
- Geach, Peter 1971. *Mental Acts: Their Content and their Objects*. London: Routledge & Kegan Paul
- Glock, Hans-Johann, John M. Preston 1995. Externalism and First-Person Authority. — *The Monist*, vol. 78, pp. 515–533
- Goldman, Alvin I. 1993. The Psychology of Folk Psychology. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 16, pp. 15–28
- Gopnik, Alison 1993. How We Know Our Minds: The Illusion of First-Person Knowledge of Intentionality. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 16, pp. 1–14
- Heil, John 1988. Privileged Access. — *Mind*, vol. 97, pp. 238–251
- Kripke, Saul A. 1972. *Naming and Necessity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1990. Looduse ja Jumala armu alused mõistuse põhjal. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1207–1217
- Lewis, David K. 1972. Psychophysical and Theoretical Identifications. — *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 50, pp. 249–258
- Malcolm, Norman 1963. *Knowledge and Certainty: Essays and Lectures*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall
- Malcolm, Norman 1967. The Privacy of Experience. — A. Stroll (ed.), *Epistemology: New Essays in the Theory of Knowledge*. New York, London: Harper & Row Publ., pp. 129–158
- Nagel, Thomas 1970. Physicalism. — C. V. Borst (ed.), *The Mind-Brain Identity Theory*. London: MacMillan, pp. 214–230
- Nahnikian, George 1968. In corrigibility. — *Philosophical Quarterly*, vol. 72, pp. 207–215
- Nisbett, Richard E., T. DeCamp Wilson 1977. Telling More than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes. — *Psychological Review*, vol. 84, pp. 231–259
- Parsons, Kathryn Pyne 1970. Mistaking Sensations. — *The Philosophical Review*, vol. 79, pp. 201–213
- Putnam, Hilary 1975. The Meaning of “Meaning”. — H. Putnam, *Philosophical Papers, vol. II: Mind, Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 215–271
- Rorty, Richard 1965. Mind-Body Identity, Privacy and Categories. — *The Review of Metaphysics*, vol. 19, pp. 24–54

- Rorty, Richard 1970. Incorrigibility as the Mark of the Mental. — *The Journal of Philosophy*, vol. 67, pp. 399–424
- Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press
- Ryle, Gilbert 1949. *The Concept of Mind*. London: Hutchinson
- Shoemaker, Sydney 1963. *Self-Knowledge and Self-Identity*. Ithaca: Cornell University Press
- Shoemaker, Sydney 1986. Introspection and the Self. — P. A. French, T. E. Uehling, Jr. & H. K. Wettstein (eds.), *Studies in the Philosophy of Mind. Midwest Studies in Philosophy*, vol. X. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 101–120
- Shoemaker, Sydney 1990. First-Person Access. — J. Tomberlin (ed.), *Philosophical Perspectives, IV: Action Theory and Philosophy of Mind*. Atascadero, Cal.: Ridgeview, pp. 187–214
- Shoemaker, Sydney 1994. Self-knowledge and “Inner Sense”. — *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 54, pp. 249–314
- Shoemaker, Sydney 1995. Moore’s Paradox and Self-Knowledge. — *Philosophical Studies*, vol. 77, pp. 211–228
- Smart, Jack J. C. 1970. Brain Processes and Incorrigibility. — C. V. Borst (ed.), *The Mind-Brain Identity Theory*. London: MacMillan, pp. 107–109
- Smedslund, Jan 1995. Psychologic: Common Sense and the Pseudoempirical. — J. A. Smith, R. Harré & L. Van Langenhove (eds.), *Rethinking Psychology*. London: Sage, pp. 196–206
- Swift, Jonathan 1951. *Gulliveri reisid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Swinburne, Richard G. 1994. Body and Soul. — R. Warner & T. Szubka (eds.), *The Mind-Body Problem*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 311–316
- Uus, Undo 1994. *Blindness of Modern Science*. Estonia: Tartu Observatory
- White, Peter A. 1988. Knowing More about What We Can Tell: “Introspective Access” and Causal Report Accuracy 10 Years Later. — *British Journal of Psychology*, vol. 79, pp. 13–45
- Wittgenstein, Ludwig 1995. *Philosophical Investigations*. 3rd ed. Ed. and transl. by G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975. a) õpib Tartu Ülikoolis filosoofiat ja psühholoogiat.

MIS TUNNE ON OLLA NAHKHIIR?

Thomas Nagel

Tõlkinud Tiit Hallap

Keha-teadvuse [*mind-body*] probleemi teeb tõeliselt käsiteldamatuks teadlikkus [*consciousness*].* Võib-olla just sellepärast pööratakse probleemi üle käivates diskussioonides teadlikkusele vähe tähelepanu või saadakse sellest silmanähtavalt välisti aru. Hiljutine reduktsionistliku eufooria laine on andnud mitmesuguseid mentaalsete nähtuste ja mentaalsete mõistete analüüse, mis on mõeldud seletama mingit laadi materia-

What Is It Like to Be a Bat? — *The Philosophical Review* 83, No 4 (Oct. 1974), pp. 435–450.

*Mis puutub põhiterminite tõlkimisse, siis näib, et ei ole läbiviidav selline põhimõte, et igaühele kolmest lähedasest filosoofilisest terminist *spirit*, *mind*, *consciousness* kehtestatakse eesti keeles kindel ja ainulubatud tõlkevaste. Samas on ilmne, et vaja läheb vähemalt kolme vastet. Nendeks võiksid minu arvates olla vastavalt 'vaim', 'teadvus' ja 'teadlikkus'. 'Vaim' võiks olla üldiselt *spirit*'i vaste ja tähistada metafüüsilist alget, substantsi, printsiipi (nt G. Berkeley, *The Principles of Human Knowledge*, lk 92: "the Supreme Spirit which excites those ideas in our minds"), *mind* võiks tähistada spetsiifiliselt inimlikku (võib-olla ka loomadele omast) ja olla 'teadvus' (vahel ka 'mõistus'), *consciousness* võiks sõltuvalt kontekstist olla kas 'teadvus' või 'teadlikkus' — *Oxford Advanced Learner's Dictionary* järgi kõnekeelne põhitähendus 'teadlikkus', 'teadlik olemine', teine tähendus — 'teadvus'. Tänapäeva angloameerika filosoofias tundub *consciousness* tähistavat põhiliselt just *asja*, mitte seisundit, ehkki mitte alati. Näiteks käesolevas artiklis, kus jutt on eeskätt konkreetsest fenomenist — teadlikust kogemusest —, tähistab *consciousness* ilmselt pigem seisundit kui *asja*. *Tlk.*

lismi, psühhofüüsilise samastamise või reduktsiooni võimalikust.¹ Kuid probleemid, mida neis analüüsid käsitletakse, on ühised eri tüüpi reduktsioonidele. Tähelepanuta jäetakse see, mis teeb keha-teadvuse probleemi unikaalseks, teistsuguseks kui vee—H₂O—probleem või Turingi masina—IBM-masina—probleem või välgu—elektrilahenduse-probleem või geeni—DNA-probleem või tammepuu—süivesiniku-probleem.

Igal reduktsionistil on oma lemmikanalooogia, mis pärit moodust teadusest. On ülimalt ebatõenäoline, et mõni neist eduka reduktsiooni näidetest, mis pole omavahel seotud, võiks heita valgust teadvuse ja aju vahekorrale. Kuid filosoofidele on nagu inimestele üldse omane nõrkus selliste seletuste vastu, kus arusaamatut asja seletatakse terminites, mis sobivad tuttavate ja hästi arusaadavate, ent hoopis teistsuguste asjade seletamiseks. Selle tulemuseks on olnud ebausutavate mentaalsusekäsitluste omaksvõtmine põhiliselt seepärast, et teha võimalikuks tuttavat sorti reduktsioonid. Ma teen katsed selgitada, mispärast tavapärased näited ei aita meil keha ja teadvuse seost mõista — mispärast meil puudub praegu kontseptsioon selle kohta, milles võiks seisneda mentaalse nähtuse füüsilise loomuse seletamine. Ilma teadlikkuseeta oleks keha-teadvuse probleem palju vähem huvitav. Koos teadlikkusega tundub probleem lootusetu. Teadlike mentaalsete nähtuste kõige olulisemat ja iseloomulikumat joont mõistetakse väga halvasti. Enamik reduktsionistlikke teooriaid isegi ei püüa seda seletada. Ja hoolikas uurimine näitab, et mitte ükski praegu käibiv reduktsiooni mõiste pole sellele omadusele rakendatav. Võib-olla saab selleks otstarbeks leiutada mingi uue teoreetilise vormi, aga kui säärane lahendus eksisteeribki, jääb ta kaugesse intellektuaalsesse tulevikku.

Teadlik kogemus on väga levinud nähtus. See esineb loomse elu paljudel tasanditel, ehkki me ei saa olla päris kindlad selle esinemises lihtsamatel organismidel, ning on väga raske üldiselt öelda, mis asi on meile tõendiks teadlikkuse olemasolu

¹Näideteks olgu Smart 1963; Lewis 1966; Putnam 1967; Armstrong 1968; Dennett 1969. Olen avaldanud varasemaid kahtlusi kirjutistes Nagel 1970, 1971 ja 1972. Vt ka Kripke 1972, eriti lk 334–342, ja Thornton 1972.

kohta. (Mõned äärmuslased on isegi väitnud, et teadlikkust ei leidu ühegi teise imetaja juures peale inimese.) Pole kahtlust, et see esineb loendamatutes meile täiesti kujutlematutes vormides kõikjal universumis, teiste päikesesüsteemide planeetidel. Ent ükskõik kuidas ka vorm varieeruks, fakt, et organismil *üldse* on teadlikke kogemusi, tähendab põhiliselt seda, et on mingi tunne olla see organism. Täiendavalt võivad sellest faktist tuleneda mingid tingimused kogemuse vormi kohta; sellest võivad tuleneda isegi (ehkki ma kahtlen, kas tulenevad) mingid tingimused organismi käitumise kohta. Kuid fundamentaalne on see, et organismil on teadlikud mentaalsed seisundid siis ja ainult siis, kui selle organismi jaoks on mingi tunne olla see organism.

Me võime nimetada seda kogemuse subjektiivseks iseloomuks. Mitte ükski meile tuntud, viimasel ajal leiutatud reduktiivsetest mentaalse-analüüsist ei taba seda iseloomu, sest kõik nad on loogiliselt ühitatavad selle puudumisega. See pole analüüsiv mitte ühegi seletamissüsteemiga, mis kasutab sääraseid termineid nagu funktsionaalne seisund või intentsionaalne seisund, sest selliseid seisundeid võiks omistada robotitele või automaatidele, mis käituksid nagu inimesed, ehkki ei koge midagi.² See pole analüüsiv kogemuste põhjusliku rolli kaudu tüüpilise inimkäitumise puhul — samasugustel kaalutlustel.³ Ma ei eita, et teadlikud mentaalsed seisundid ja sündmused põhjustavad käitumist, ja ei eita ka seda, et neile saab anda funktsionaalseid iseloomustusi. Ma eitan ainult seda, et niisugune ongi nende ammendav analüüs. Mis tahes reduktivistlik programm peab eeldama, et on analüüsitud, mis asjad kuuluvad redutseerimisele. Kui analüüsis on midagi välja jäetud, siis on tulemuseks probleemi väär püstitus. Materialismi kaitset on tulutu rajada säärasele mentaalsete nähtuste analüüsile, mis pole võimeline eksplitsiitselt käsitlema nende

²Võib-olla ei saa niisuguseid roboteid tegelikult olemas olla. Võib-olla ükskõik mis, mis on piisavalt keeruline, et käituda nagu inimene, kogeb. Ent see, juhul kui ta on tõsi, on fakt, mida pole võimalik avastada ainuüksi kogemuse mõiste analüüsimise teel.

³See pole samaväärne sellega, mille osas me oleme korrigeerimatud, niihästi sellepärast, et kogemuse osas me pole korrigeerimatud, kui sellepärast, et kogemus esineb ilma keele ja mõtlemiseta loomadel, kellel pole üldse mingeid uskumusi oma kogemuste kohta.

subjektiivset iseloomu. Sest pole alust arvata, et reduktsiooni, mis tundub usutav seni, kui ei tehta katset seletada teadlikkust, saab niimoodi laiendada, et ta hõlmaks ka teadlikkust. Järelikult, kui meil puudub ettekujutus sellest, mis asi on kogemuse subjektiivne iseloom, pole meil võimalik teada, mida tuleks nõuda füüsikalistlikult teoorialt.

Ehkki vaimu füüsikalise baasi käsitus peab seletama paljusid asju, paistab kõne all olnu neist kõige raskem. Kogemuse fenomenoloogilisi omadusi ei saa reduktsioonis kõrvaldada samamoodi, nagu füüsikalises või keemilises reduktsioonis kõrvaldatakse hariliku aine fenomenoloogilised omadused — nimelt seletades neid inimvaatleja teadvusviljadena (vrd Rorty 1965, eriti lk 37–38). Kui tahetakse kaitsta füüsikalismi, tuleb fenomenoloogilistele omadustele endile anda füüsikaline seletus. Kui me aga uurime nende subjektiivset iseloomu, näib säärane tulemus olevat saavutamatu. Põhjus on selles, et mis tahes subjektiivne nähtus on olemuslikult seotud individuaalse vaatevinkliga, ning tundub, et objektiivne, füüsikaline teooria heidab selle vaatevinkli vältimatult kõrvale.

Lubage, et püüan kõigepealt sõnastada küsimuse mõnevõrra täpsemalt kui ainult osutades subjektiivse ja objektiivse ehk *pour-soi* ja *en-soi* vahelisele erinevusele. See pole kaugeltki lihtne. Küsimusega “mis tunne on olla *X*” seonduvad faktid on väga iseäralikud, nii iseäralikud, et mõnel võib tekkida kiusatus kahelda nende reaalsuses või neid puudutavate väidete mõttekuses. Et illustreerida subjektiivsuse ja vaatevinkli vahelist seost ning muuta ilmseks subjektiivsete joonte tähtsust, uurime küsimust seoses ühe konkreetse näitega, mis toob selgesti välja nende kahe kontseptsiooni — subjektiivse ja objektiivse — vahelise erinevuse.

Ma arvan, me kõik usume, et nahkhiired on võimelised kogema. Lõppude lõpuks on nad ikkagi imetajad, ja selles, et nad kogevad, pole rohkem kahtlust kui selles, et hiired või tuvid või vaalad kogevad. Ma valisin nahkhiired, mitte herilased või lestakalad, sest kui laskuda fülogeneetilisel puul liiga kaugele alla, kaob inimestel järk-järgult usk, et seal üldse leidub mingeid kogemusi. Nahkhiir on meile küll lähem sugulane kui teised mainitud liigid, kuid tema elutegevus ja sensoorne aparaat on meie omadest niivõrd erinevad, et probleem, mida ma silmas pean, on siin

eriti reljeefne (ehkki seda saab muidugi mõista püstitada ka teiste liikide juures). Isegi ilma filosoofilist refleksiooni appi võtmata teab iga inimene, kes on veetnud teatud aja suletud ruumis koos erutatud nahkhiirega, mida tähendab kohtumine fundamentaalselt võõra eluvormiga.

Ma ütlesin, et usu, et nahkhiired kogevad, olemuseks on usk, et on mingi tunne olla nahkhiir. Me teame, et enamik nahkhiiri (käsitiiivalisi, kui täpsem olla) tajub välismaailma eeskätt heli- ehk kajalokatsiooni abil, registreerides iseenda tekitatud kiirete, peenelt moduleeritud kõrgsageduslike piiksude tagasipeegeldusi ümbruse objektidelt. Nende aju on ehitatud niimoodi, et nad korreleerivad väljaminevaid impulsse neile järgnevate kajadega. Niimoodi hangitud informatsioon võimaldab nahkhiirtel eristada kaugust, suurust, kuju, liikumist, tekstuuri sama suure täpsusega kui meie eristused, mis tehakse nägemise abiga. Kuid nahkhiire helilokaator, kaheldamatult üks tajumise vorme, ei sarnane oma toimimise poolest mitte ühegi meie meeelundiga ning pole mingit alust arvata, et ta võiks subjektiivselt küljest sarnaneda millegagi, mida meie oleme suutelised kogema või kujutlema. Seetõttu tekib ilmselt raskusi, kui püüame luua endale ettekujutust sellest, mis tunne on olla nahkhiir. Meil tuleb vaadata, kas leidub mingisugust meetodit, mis lubab meil ekstrapoleerida meie endi siseelu nahkhiirte omale⁴, ja kui ei leidu, siis millised alternatiivsed meetodid võiksid aidata meil seda ettekujutust luua.

Meie oma kogemus annab põhilise materjali meie kujutlusvõime jaoks, mistõttu viimane on piiratud ulatusega. Sellest pole abi, kui püüame kujutleda, et meie käsivarte külge kinnitub lennunahk, mis võimaldab meil videvikus ja koiduajal ringi lennata ning putukaid suhu püüda; et meil on väga vilets nägemine ja et me tajume ümbritsevat maailma peegeldunud kõrgsageduslike helisignaalide abiga; ja et me vedame päevaaja pea alaspidi pööningul rippudes. Niivõrd, kui ma suudan seda kujutleda (mitte eriti), ütleb see mulle ainult seda, mis tunne oleks *minul* käituda nii, nagu käitub nahkhiir. Kuid mind ei huvita mitte see küsimus.

⁴“Meie endi” all ei mõtle ma mitte lihtsalt “mind ennast”, vaid pigem neid mentalistlikke ideid, mida me raskusteta tarvitame iseenda ja teiste inimolendite puhul.

Ma tahan teada, mis tunne on *nahkhiirel* olla nahkhiir. Aga kui ma püüan seda ette kujutada, piiravad mind minu enda teadvuse ressursid, ja need ressursid ei sobi antud ülesande jaoks. Ma ei saa seda ülesannet täita nii, et kujutlen mingeid lisandusi oma praegusele kogemusele, või kujutlen, et minu praegusest kogemusest lahutatakse mingisugused segmendid maha, või kujutlen mingisugust kombinatsiooni lisandustest, mahalahutamistest ja teisendamistest.

Sel määral, kui ma võiksin välja näha ja käituda nagu herilane või nahkhiir, ilma et minu põhistruktuur muutuks, ei sarnaneks minu kogemused nende loomade kogemustega. Teisest küljest on kahtlane, kas on võimalik omistada mingisugust tähendust oletusele, et mul võiks olla selline sisemine neurofüsioloogiline konstitutsioon nagu nahkhiirel. Isegi kui mind saaks aste-astmelt muundada nahkhiireks, ei saa ma oma praeguse konstitutsiooni juures mingil moel kujutleda, missugused oleksid selle minu tulevase, metamorfoosi läbi teinud staadiumi kogemused. Parimaid andmeid annaks selle kohta nahkhiirte kogemused, ainult et me ei tea, missugused need on.

Nii et kui ettekujutus sellest, mis tunne on olla nahkhiir, põhineb meie endi põhjal tehtud ekstrapolatsioonil, siis pole see ekstrapolatsioon lõpuni läbiviidav. Me saame luua endale paremal juhul ainult skemaatilise arusaama sellest, mis tunne see *on*. Me võime näiteks loomade struktuuri ja käitumise põhjal omistada üldisi kogemuse *tüüpe*. Nii me näiteks kirjeldame nahkhiirte helilokatsiooni kui kolmemõõtmelise ette suunatud taju vormi; me usume, et nahkhiired tunnevad midagi valu, hirmu, nälja, iha sarnast, ja et lisaks ultrahelile leidub neil ka teisi, meile tuttavamaid tajuvorme. Kuid ühtlasi usume seda, et igäihel neist kogemustest on spetsiifiline, subjektiivne iseloom, mille mõistmine on üle meie võimete. Ning kui teadlikku elu peaks leiduma universumi teistes osades, on tõenäoline, et mingi osa sellest ei ole kirjeldatav isegi kõige üldisemates meile tuntud kogemuslikes terminites. (Probleem ei piirdu ainult eksootiliste juhtumitega, sest ta eksisteerib ka kahe isiku puhul. Näiteks sünnist saati kurdi ja pimedada inimese kogemuse subjektiivne iseloom on mulle ligipääsmatu, ning seda on eeldatavasti ka minu kogemuse oma tema

jaoks. See ei takista meid kumbagi uskumast, et teise kogemusel on säärane subjektiivne iseloom.)

Kui keegi tahab eitada, et me võime uskuda seda laadi faktide olemasolusse, mille täpset iseloomu meil on võimatu mõista, peaks ta mõtlema sellele, et nahkhiiri kontempleerides oleme suurel määral samas olukorras, nagu oleksid intelligentsed nahkhiired või marslased⁵, kui nad püüaksid välja mõelda, mis tunne on olla meie. Nende teadvuse struktuur võiks olla säärane, mis teeks neil võimatuks selles ülesandes edu saavutada. Samas me teame, et nad eksiksid, kui teeksid järelduse, et polegi mingit konkreetset, täpset tunnet olla meie: et meile saab omistada ainult teatavaid üldisi mentaalse seisundi tüüpe (võib-olla oleksid meile ja neile ühisteks mõisteteks taju ja isu; võib-olla mitte). Me teame, et nad eksiksid, kui teeksid niisuguse skeptilise järelduse, sest meie teame, mis tunne on olla meie. Ja me teame, et ehkki sellele tundele on omane tohutu varieeruvus ja keerukus ja meil puudub tema kirjeldamiseks sobiv sõnavara, on tema subjektiivne iseloom äärmiselt spetsiifiline ja mõnes aspektis kirjeldatav sellistes terminites, mida võivad mõista ainult meiesarnased olendid. Tõsiasi, et me ei saa loota sellele, et võiksime kunagi oma keelde sobitada marslaste või nahkhiirte fenomenoloogia üksikasjalist kirjeldust, ei tohiks panna meid tunnistama mõttetuks väidet, et marslastel ja nahkhiirtel on detailirohkuselt meie omadega täiesti võrreldavad kogemused. Oleks kena, kui keegi arendaks välja niisugused mõisted ja teooria, mis võimaldaksid meil nendest asjadest mõelda; kuid võib-olla on säärane arusaamine alatiseks välistatud meie loomuse piiratuse tõttu. Ning väita, et see, mida me pole kunagi võimelised kirjeldama ega mõistma, pole reaalne või pole loogiliselt oluline, on kõige jämedam kognitiivne disharmonia.

See viib meid teema juurde, mis nõuaks palju ulatuslikumat arutamist kui siin võimalik: nimelt seos ühest küljest faktide ja teisest küljest kontseptuaalsete skeemide või esitussüsteemide vahel. Minu realismist subjektiivse sfääri kõigi vormide suhtes tuleneb usk, et eksisteerib fakte, mis jäävad väljapoole inim mõistete ulatust. Kahtlemata võib inimolend uskuda, et on olemas fakte, mille

⁵Ükskõik millised meist täiesti erinevad maavälised intelligentsed olendid.

esitamiseks või mõistmiseks inimestel ei saa *kunagi* olema vastavaid mõisteid. Tõepoolest olekski rumalus selles kahelda, kui arvestada inimkonna ootuste lõplikkust. Lõppude lõpuks oleksid ju transfiniitsed arvud olemas olnud isegi siis, kui Must Surm oleks kõik inimesed minema pühkinud, enne kui Cantor jõudis need arvud avastada. Kuid võimalik on uskuda ka seda, et on olemas fakte, mida inimolendid *ei saaks* kunagi esitada ega mõista, isegi kui nende liik kestaks igavesti — lihtsalt sellepärast, et meie struktuur ei luba meil vastavat tüüpi mõistetega opereerida. Seda võimatust võiksid isegi fikseerida teised olendid, kuid pole kindel, et säärase olendite eksisteerimine või nende eksisteerimise võimalikkus on eeltingimus sellele, et hüpoteesil inimestele kättesaamatutest faktidest oleks tähendus. (Ning lõpuks on ju nende olendite loomus, kellele on kättesaadavad inimesele kättesaamatud faktid, ilmselt ise inimesele kättesaamatu fakt.) Seepärast paistabki, et mõtisklused selle üle, mis tunne on olla nahkhiir, viivad meid järeldusele, et on olemas fakte, mis ei seisne inimkeeles väljendatavate propositsioonide tõesuses. Me võime olla sunnitud niisuguseid fakte tunnistama, ilma et me seejuures oleksime võimelised neid formuleerima või mõistma.

Kuid ma ei arenda seda teemat kaugemale. Tema olulisus meid huvitava teema (keha-teadvuse probleemi) puhul seisneb selles, et ta võimaldab meil teha ühe üldise tähelepaneku kogemuse subjektiivse iseloomu kohta. Mis staatusega ka oleksid faktid selle kohta, mis tunne on olla inimolend või nahkhiir või marslane, tundub, et neisse on haaratud konkreetne vaatevinkel.

Ma ei pea siinkohal silmas kogemuse väidetavat privaatsust selle omaniku jaoks. Kõnealune vaatevinkel pole niisugune, millele on ligipääs ühelainsal indiviidil. Pigem on see vaatevinkli *tüüp*. Sageli on võimalik võtta asju teistsugusest vaatevinklist kui iseenda oma, niisiis ei piirdu säärase faktide mõistmine iseenda juhuga. Teatud mõttes on fenomenoloogilised faktid täiesti objektiivsed: üks isik võib teada või öelda teise kohta, millise kvaliteediga on teise kogemused. Nad on aga subjektiivsed selles mõttes, et isegi see objektiivne kogemuse omistamine on võimalik ainult kellelgi niisugusel, kes on omistamise objektiga küllalt sarnane, et olla suuteline tema vaatevinklit omaks võtma — nii öelda mõistma seda omistust nii kolmandas kui esimeses isikus.

Mida erinevam on teine kogeja, seda vähem on antud ürituses edu loota. Omaenda kogemuse puhul me asume asjakohasel positsioonil, aga kui läheneme mingist teistsugusest vaatevinklist, siis osutub meil omaenda kogemuse korralik mõistmine niisama raskeks nagu püüdes mõista teise liigi kogemust ilma *tema* vaatevinklit omaks võtmata.⁶

See puutub otseselt teadvuse-keha probleemi. Sest kui kogemuse faktid — faktid selle kohta, mis tunne on kogeval organismil — on ligipääsetavad ainult ühest vaatekohast, siis on mõistatus, kuidas saaks kogemuste tõeline iseloom paljastuda selle organismi füüsilises toimimises. Viimane on objektiivsete faktide *par excellence* sfäär — seda laadi faktide, mida võib vaadelda ja mõista paljudest vaatevinklitest ning erisuguste pertseptuaalsete süsteemidega indiviidide poolt. Nahkhiire neurofüsioloogia kohta teadmiste hankimist ei piira inimteadlasel mingid võrreldavad kujutlusvõimet puudutavad takistused, ning intelligentset nahkhiiret või marslased võiksid inimaju kohta teada saada rohkem, kui meie ise kunagi saame.

See iseendast pole argument reduktsiooni vastu. Marsi teadlasele, kellel puudub käsitus nägemistajust, võiksid olla arusa-

⁶Võib-olla on liikidevaheliste barjääride ületamine kujutlusvõime abiga lihtsam, kui ma oletan. Pimedad inimesed on näiteks võimelised avastama lähedalasuvaid objekte omamoodi helilokatsiooniga, kasutades jalutuskepiga kopsimist. Võib-olla kui teaksime, mis tunne on niimoodi orienteeruda, võiksimme seda edasi arendades üldjoontes ette kujutada, mis tunne oleks kasutada nahkhiire palju rafineeritumat helilokatsiooni. Kaugus iseenda ja teiste inimeste ja teiste liikide vahel võib olla ükskõik kui suur või ükskõik kui väike. Isegi teiste inimeste puhul on ainult osalt võimalik mõista, mis tunne on olla nemad, ja kui liikuda edasi omaenda liigist väga erinevate liikide juurde, võib osaline mõistmine vähemal määral ikkagi olla võimalik. Kujutlusvõime on märkimisväärselt paindlik. Minu mõte ei seisne aga mitte selles, et me ei või teada, mis tunne on olla nahkhiir. Ma ei tõstata siin epistemoloogilist probleemi. Minu mõte on pigem niisugune: isegi selleks, et luua mingisugust kontseptsiooni selle kohta, mis tunne on olla nahkhiir (ja *a fortiori*, et teada, mis tunne on olla nahkhiir), tuleb võtta omaks nahkhiire vaatevinkel. Kui seda vaatevinklit saab omaks võtta osaliselt või umbkaudselt, siis on ka vastav kontseptsioon osaline või umbkaudne. Meie praeguse arusaamise taseme juures vähemalt tundub nii.

davad vikerkaar, äike või pilved kui füüsikalised nähtused, ehkki ta poleks mitte kunagi võimeline aru saama vikerkaarest, äikest või pilvedest kui inimõistetest, ega sellest kohast, mis neil asjadel on meie fenomenaalses maailmas. Nende mõistete alla kuuluvate asjade objektiivset loomust võiks ta mõista, sest ehkki need mõisted ise on seotud konkreetse vaatevinkliga ja konkreetse nägemisfenomenoloogiaga, asjad, mida tollest vaatevinklist mõistetakse, pole seda: nad on sellest vaatevinklist vaadeldavad, kuid tema suhtes välised; seega võib neid mõista ka teistest vaatekohtadest, ükskõik kas samade organismide või kellegi muu poolt. Välgulöögil on objektiivne iseloom, mis ei ammendu tema visuaalse väljanägemisega, ja seda saab uurida ka marslane, kellel puudub nägemine. Kui olla täpsem — tal on objektiivsem iseloom, kui ilmneb tema visuaalsest väljanägemisest. Kõneldes üleminekust subjektiivse iseloomustuse juurest objektiivsele, soovin ma jääda neutraalseks lõpp-punkti eksisteerimise suhtes — asja täiesti objektiivse sisemise loomuse suhtes, milleni on või ei ole võimalik jõuda. Võib-olla oleks korrektsem mõelda objektiivsusest kui suunast, milles mõistmine võib edasi liikuda. Ning seda laadi fenomeni mõistmisel nagu välgusähvatus on õiguspärane eemalduda nii kaugele kui võimalik rangelt inimesele omasest vaatevinklist.⁷

Teisest küljest, kogemuse puhul näib seos konkreetse vaatevinkliga palju tihedam. Raske on kujutleda, mida muud võiks tähendada kogemuse *objektiivne* iseloom peale selle konkreetse vaatevinkli, millest lähtudes subjekt kogemust käsitab. Lõppude lõpuks, mis jääks järele tundest olla nahkhiir, kui eemaldada nahkhiire vaatevinkel? Aga kui kogemusel ei ole lisaks subjektiivsele iseloomule objektiivset loomust, mida võib käsitada paljudest vaatevinklitest, kuidas saab siis oletada, et minu aju uuriv marslane võiks vaadelda füüsikalisi protsesse, mis on minu mentaalsed

⁷Probleem, mida ma kavatsen tõsta, on seepärast olemas isegi siis, kui subjektiivsemate ja objektiivsemate kirjelduste või vaatevinklite eristamine on ise võimalik ainult laiemal inimliku vaatevinkli sees. Ma ei aktsepteeri seda laadi kontseptuaalset relativismi, kuid tema kummutamine pole vajalik selleks, et võiks öelda, et psühhofüüsilit reduktsiooni pole võimalik paigutada teistest olukordadest tuntud subjektiivselt-objektiivsele mudeli alla.

Mis tunne on olla nahkhiir?

protssid (nii nagu ta võiks vaadelda füüsilise protsesse, mis on välgsühvatused), ainult et teistsugusest vaatevinklist? Või kuidas saaks inimesest füsioloog neid teisest vaatevinklist vaadelda?⁸

Tundub, et oleme silmitsi ühe üldise raskusega, mis puutub psühhofüüsilisse reduktsiooni. Teistes valdkondades on reduktsiooniprotsess samm suurema objektiivsuse suunas, asjade tõelisest loomusest õigema arusaamise suunas. Selleni jõutakse, vähendades meie sõltuvust individuaalsetest või liigispetsiifilistest vaatekohtadest uurimisobjektile. Me ei kirjelda objekti mitte nende muljete kaudu, mida ta avaldab meie meeltele, vaid tema üldisemate mõjude ja omaduste kaudu, mis tehakse kindlaks teiste vahenditega, mitte inimmeeltega. Mida vähem meie kirjeldus sõltub spetsiifiliselt inimlikust vaatevinklist, seda objektiivsem ta on. Seda teed on võimalik minna, sest kuigi mõisteid ja ideid, mida me välismaailmast mõeldes tarvitame, rakendatakse algselt säärasest vaatevinklist, mis on seotud meie tajuaparaadiga, kasutatakse neid osutamaks asjadele väljaspool neid endid — mille suhtes meil on fenomenaalne vaatekoht. Seepärast võime temast mõne teise kasuks loobuda, ja ikkagi mõelda nendetsamadest asjadest.

Ent kogemus ise ei paista selle skeemiga sobivat. Näivuselt tõelisusele liikumise ideel ei näi siin mõtet olevat. Mis on antud juhul analoogiks püüdlusele objektiivsemalt mõista samu nähtusi loobudes esialgselt subjektiivsest vaatevinklist teise kasuks, mis on objektiivsem, kuid puudutab sama asja? *Tundub* kahtlemata ebatõenäoline, et me jõuame inimkogemuse tõelisele loomusele lähemale, kui loobume oma inimliku vaatevinkli konkreetsusest ja püüdleme sellise kirjelduse poole, mis oleks arusaadav olenditele, kes ei suuda kujutleda, mis tunne on olla meie. Kui kogemuse subjektiivne iseloom on täielikult mõistetav ainult ühest vaatevinklist, siis ei vii ükski nihe suurema objektiivsuse suunas — see tähendab, nõrgem seotus spetsiifilise vaatevinkliga — meid nähtuse tõelisele loomusele lähemale, vaid sellest kaugemale.

⁸Probleem pole mitte selles, et kui ma vaatan Mona Lisat, siis on minu nägemiskogemusel teatav kvaliteet, millest ei leia mingit jälge inimene, kes heidab pilgu minu aju sisemusse. Sest isegi kui ta täheldaks seal tillukest Mona Lisa kujutist, ei annaks miski talle alust seda minu nägemiskogemusega samastada.

Teatud mõttes võib selle kogemuse redutseeritavust eitava vastuväite idusid avastada juba edukate reduktsioonijuhtude puhul; sest avastades, et heli on tegelikult laineprotsess õhus või mõnes muus keskkonnas, loobume ühest vaatevinklist ja võtame omaks teise, ning auditoorne, inimlik või loomalik vaatevinkel, millest me loobusime, jääb redutseerimata. Radikaalselt erinevate liikide liikmed võivad ühtmoodi mõista samu füüsikalisi sündmusi objektiivses mõttes, ja see ei eelda, et nad peaksid mõistma neid fenomenaalseid vorme, kuidas need sündmused ilmnevad teise liigi liikmete meeltele. Seega, et nad saaksid osutada ühisele reaalsusele, peab olema täidetud tingimus, et nende konkreetsemad vaatevinklid poleks osa sellest ühisest reaalsusest, mida nad mõlemad mõistavad. Reduktsioon saab olla edukas ainult siis, kui liigispetsiifiline vaatevinkel jääb redutseeritavast välja.

Kuid ehkki me võime selle vaatevinkli õigusega kõrvale jätta, kui taotleme välismaailma täielikumat mõistmist, ei saa me teda alati ignoreerida, kuna ta on sisemaailma olemuseks, mitte lihtsalt vaatevinkel sellele. Suurem osa viimase aja filosoofilise psühholoogia neobiheiviorismist tuleneb püüdest asendada reaalselt asja objektiivse teadvusmõistega, et ei jääks üle midagi, mida ei saa redutseerida. Kui me tunnistame, et teadvuse füüsikaline teooria peab andma seletuse kogemuse subjektiivsele iseloomule, siis peame tunnistama, et mitte ükski praegu olemasolev kontseptsioon ei anna meile vihjet selles suunas, kuidas seda teha. Probleem on unikaalne. Kui mentaalsed protsessid on tõepoolest füüsikalised protsessid, siis on olemas mingisugune sisemine⁹

⁹Seetõttu ei oleks seos mitte kontingentne nagu põhjuse ja tema iseisva tagajärje puhul. Oleks paratamatult tõene, et teatud füüsikalist seisundit tuntakse teatud viisil. Saul Kripke (1972) väidab, et põhjuslik-biheivioristlikud ja neile analoogilised mentaalse-analüüsid on edutud sellepärast, et nad tõlgendavad näiteks "valu" kui lihtsalt kontingentset valude nimetust. Kogemuse subjektiivne iseloom ("vahetu fenomenoloogiline kvaliteet", ütleb Kripke (lk 340)) on olemuslik omadus, mille säärased analüüsid jätavad välja, omadus, mille tõttu kogemus paratamatult on see, mis ta on. Minu seisukoht on Kripke omale väga lähedane. Ma leian nagu Kripkegi, et hüpotees, et aju teataval seisundil peab paratamatult olema teatav subjektiivne iseloom, on arusaamatu, kui ei esitata täiendavat selgitust. Säärast seletust ei anna ükski teooria,

Mis tunne on olla nahkhiir?

tunne teha läbi teatavaid füüsikalisi protsesse. Mis see võiks olla, jääb saladuseks.

Milline on nende mõtiskluste moraal ja mida tuleks teha edasi? Väär oleks teha järelt, et füsikalism peab olema väär. See, et füsikalistlikud hüpoteesid, mis toetuvad vaimu väärobjektivsele analüüsile, on ebaadekvaatsed, ei tõesta midagi. Oleks õigem öelda, et füsikalism on positsioon, mida me ei mõista, sest meil puudub praegu kontseptsioon selle kohta, kuidas ta võiks olla tõene. Seda võidakse pidada ebamõistlikuks — nõuda säärast

mis käsitleb teadvuse-aju seost kui kontingentset, kuid võib-olla on teisi, veel avastamata alternatiive.

Teooria, mis seletaks, mil viisil teadvuse-aju seos on paratamatu, jätkaks ikkagi püsima Kripke probleemi: seletada, miks see seos ikkagi paistab kontingentsena. See raskus tundub mulle ületatav järgmisel viisil. Me võime mingit asja ette kujutada nii, et esitame seda endale kas pertseptuaalselt, sumpateetiliselt või sümboolselt. Ma ei püüa kirjeldada, kuidas töötab sümboolne kujutlemine, kuid ülejäänud kahel juhul on osa mehhanismist järgmine. Selleks et mingit asja pertseptuaalselt ette kujutada, asetame end teadlikku seisundisse, mis meenutab toda seisundit, milles oleksime seda asja tajudes. Selleks et kujutleda mingit asja sumpateetiliselt, asetame end teadvusseisundisse, mis meenutab seda asja ennast. (Seda meetodit saab kasutada ainult mentaalsete sündmuste ja seisundite — enda või teiste omade — ettekujutamiseks.) Kui me püüame kujutleda mentaalset seisundit, mis esineb ilma vastava assotsieeritud ajuseisundita, kujutleme kõigepealt sumpateetiliselt mentaalse seisundi esinemist: see tähendab, me asetame end seisundisse, mis meenutab seda mentaalselt. Samal ajal püüame pertseptuaalselt kujutleda assotsieeritud füüsikalise seisundi mitteesinemist, asetades end teise seisundisse, mis pole esimesega seotud: seisundisse, mis sarnaneb tollega, milles oleksime, kui tajuksime selle füüsikalise seisundi mitteesinemist. Seal, kus füüsikaliste joonte kujutlemine on pertseptuaalne ja mentaalsete joonte kujutlemine on sumpateetiline, tundub meile, et võime kujutleda mistahes kogemuse esinemist ilma assotsieeritud ajuseisundita, ja vastupidi. Nendevaheline seos tundub meile siis kontingentne, isegi kui ta on paratamatu, põhjalikult erinevate kujutlustüüpide sõltumatuse tõttu.

(Solipsism on muide tulemuseks siis, kui sumpateetilist kujutlemist tõlgendatakse vääralt — otsekui töötaks see analoogiliselt pertseptuaalse kujutlemisega: siis tundub võimatu kujutleda mis tahes kogemust, mis pole iseenda oma.)

kontseptsiooni kui arusaamise tingimust. Võidakse ju öelda, et füüsikalismi tähendus on piisavalt selge: mentaalsed seisundid on keha seisundid; mentaalsed sündmused on füüsilised sündmused. Me ei tea, *millised* füüsilised seisundid ja sündmused need on, kuid see ei tohiks meid takistada hüpoteesi mõistmast. Mis võiks olla selgem kui sõna "on"?

Ma arvan aga, et just see sõna "on" näiline selgus on petlik. Kui meile öeldakse, et X on Y , siis me harilikult teame, *kuidas* see arvatakse tõene olevat, ent see on sõltuvuses kontseptuaalsest või teoreetilisest tagapõhjast ja "on" üksinda ei anna seda edasi. Me teame, kuidas "X" ja "Y" osutavad, ja teame, mis liiki asjadele nad osutavad, ja meil on ligikaudne ettekujutus, kuidas need kaks osutamisteed võiksid ühel ajal koonduda, olgu see objekt, isik, protsess, sündmus või mis iganes. Aga kui kaks samastatavat liiget on väga erisugused, võib olla üsna ebaselge, kuidas saaks see tõsi olla. Meil ei pruugi olla isegi umbmäärast ideed, kuidas need kaks osutamisteed võiksid koonduda, või mis laadi asjadel nad võiksid koonduda, ning võib vaja minna teoreetilist raamistikku, mis võimaldaks meil seda mõista. Ilma selle raamita ümbritseb samastust müstitsisimi õhkkond.

See seletab maagilist mõju, mis on fundamentaalsete teaduslike avastuste populaarsetel kirjeldustel, kus esitatakse propositioone, millele tuleb alla kirjutada neid tõeliselt mõistmata. Näiteks räägitakse inimestele tänapäeval väga varases eas, et kogu materia on tegelikult energia. Aga ehkki nad teavad, mida tähendab "on", ei teki enamikul neist iialgi arusaamist sellest, mis teeb antud väite tõeseks, kuna neil puudub vastav teoreetiline tagapõhi.

Praegusel hetkel sarnaneb füüsikalismi staatus sellega, mis oleks olnud hüpoteesil, et materia on energia, kui sellega tulnuks välja eelsokraatiline filosoof. Meil puudub isegi esialgne kontseptsioon selle kohta, kuidas võiks füüsikalism tõsi olla. Et mõista hüpoteesi, et mentaalne sündmus on füüsikaline sündmus, on vaja rohkem kui sõna "on" mõistmist. Puudub ettekujutus sellest, kuidas võiksid mentaalne ja füüsikaline termin osutada samale asjale, ning tavapärased analoogiad teoreetilise samastamisega teistes valdkondades ei suuda seda ettekujutust anda. Nad ei suuda seda, sest kui me tõlgendame mentaalsete terminite osu-

tamist füüsikalistele sündmustele hariliku mudeli järgi, saame kas selle, et uuesti ilmuvad välja eraldi subjektiivsed sündmused kui nähtused, mille kaudu kindlustatakse mentaalne osutamine füüsikalistele sündmustele, või siis saame väära seletuse mentaalsete terminite osutusele (näiteks põhjuslik-biheivioristliku).

Kummaline küll, kuid meil võib olla tõendeid millegi niisuguse tõesuse kohta, mida me tegelikult ei mõista. Oletame, et inimene, kes pole tuttav putukate metamorfoosiga, lukustab steriilsesse seifi rööviku, ja mõni nädal hiljem avatakse seif uuesti ning seal leitakse liblikas. Kui inimene teab, et seif on kogu aeg suletud olnud, siis on tal alust uskuda, et liblikas on või oli kunagi röövik, ilma et tal oleks ettekujutust, mis mõttes see võiks nii olla. (Üks võimalus on, et rööviku sees oli väike tiivuline parasiit, kes õgis rööviku ära ja muutus liblikaks.)

On mõeldav, et füüsikalismi puhul on tegemist niisuguse olukorraga. Donald Davidson on väitnud, et kui mentaalsetel sündmustel on füüsikalised põhjused ja tagajärjed, siis peab neid saama ka füüsikalise kirjeldada. Ta on seisukohal, et meil on alust seda uskuda isegi sellest hoolimata, et meil ei ole — ja tegelikult ei *saakski* olla — üldist psühhofüüsilist teooriat.¹⁰ Tema argument käib intentsionaalsete mentaalsete sündmuste kohta, kuid ma arvan, et meil on mõnevõrra alust uskuda ka, et aistingud on füüsikalised protsessid, ilma et me suudaks mõista, kuidas. Davidsoni positsioon on säärane, et teatud füüsikalistel sündmustel on taandumatud mentaalsed omadused, ja võib-olla on mõni niimoodi kirjeldatav vaatekoht õige. Kuid praegusel hetkel ei ole meil kontseptsiooni, mis sellele vastaks; samuti pole meil mingit ettekujutust, missugune näeks välja teooria, mis võimaldaks meil seda mõista.¹¹

Väga vähe on töötatud põhilise küsimuse kallal (millest saab täiesti jätta välja viited ajule), kas kogemuste objektiivsest iseloomust üldse on mõtet rääkida. Teiste sõnadega, kas on mõtet küsida, missugused minu kogemused *tõeliselt* on, erinevalt sellest, kuidas nad mulle paistavad? Me ei saa tõeliselt mõista

¹⁰Vt Davidson 1970; ehkki mulle jääb arusaamatuks tema argument psühhofüüsiliste seaduste vastu.

¹¹Samasugused märkused kehtivad Nagel 1965 kohta.

hüpoteesi, et nende loomus on haaratav füüsilise kirjeldusega, kui me ei mõista fundamentaalsemat ideed, et neil on objektiivne loomus (või et objektiivsetel protsessidel võib olla subjektiivne loomus).¹²

Ma tahaksin lõpetada spekulatiivse ettepanekuga. Võib-olla saab subjektiivse ja objektiivse vahelisele kuristikule läheneda teisest suunast. Jättes vaimu ja aju vahelise seose ajutiselt kõrvale, võime püüelda mentaalse enese objektiivsema mõistmise poole. Praegusel hetkel puudub meil täiesti varustus selleks, et mõelda kogemuse subjektiivsest iseloomust ilma kujutlusvõimele toetumata — ilma et asuksime kogeva subjekti seisukohale. Seda tuleks võtta kui väljakutset uute mõistete loomiseks ja uue meetodi, objektiivse fenomenoloogia väljaarendamiseks, mis ei sõltuks empaatiast ega kujutlusvõimest. Kuigi eeldatavasti see meetod ei tabaks kõike, oleks tema eesmärgiks kirjeldada vähemalt osaliselt kogemuste subjektiivset iseloomu sellises vormis, mis oleks arusaadav olenditele, kellel endal ei saa neid kogemusi olla.

Meil tuleks töötada välja säärane fenomenoloogia, et kirjeldada nahkhiire ultrahelikogemusi; kuid võimalik oleks alustada ka inimestest. Näiteks võiks püüda töötada välja mõisteid, mida võiks kasutada selleks, et seletada sünnist saati pimedale inimesele, mis tunne on näha. Lõpuks jõuaksime läbitungimatu seinani, kuid võimalik oleks leiutada meetodit, mis lubaks objektiivsetes terminites väljendada palju rohkem kui praegu, ja palju täpsemalt. Udustest intermodaalsetest analoogiatest nagu "punane on nagu trompetiheli", mis selleteemalistes arutlustes vahel figureerivad, on vähe kasu. See peaks olema selge igapähele, kes on niihästi trompetit kuulnud kui punast näinud. Kuid taju struktuuralsed jooned võivad paremini alluda objektiivsele kirjeldamisele, ehkki midagi jääks seejuures välja. Ning mõisted, mis oleksid alternatiivsed neile, mida kasutame esimeses isikus, võiksid aidata meil jõuda isegi omaenda kogemuse mõistmiseni, mida just kirjelduse

¹²See küsimus on ka teiste teadvuste probleemi tuumaks. Tolle probleemi tihe seos keha-teadvuse probleemiga jäetakse sageli kahe silma vahele. Kui me mõistaksime, kuidas saab subjektiivsetel kogemustel olla objektiivne iseloom, siis me mõistaksime teiste subjektide eksisteerimist.

kerigus ja distantsi puudumine subjektiivsete mõistete puhul ei luba.

Lisaks sellele, et ta on iseenesest huvipakkuv, võiks selles mõttes objektiivne fenomenoloogia anda küsimustele kogemuse füüsikalisesest¹³ baasist arusaadavama vormi. Subjektiivse kogemuse need aspektid, mis alluksid seda laadi objektiivsele kirjeldamisele, võiksid olla paremad kandidaadid tuttavat sorti objektiivsetele seletustele. Kuid ükskõik, kas see oletus on õige või mitte, pole eriti tõenäoline, et võiks kõne alla tulla mingi füüsikaline teadvusteooria enne, kui on rohkem mõeldud subjektiivse ja objektiivse üldise probleemi üle. Vastasel juhul ei saa me keha-teadvuse probleemi isegi mitte pustitada, ilma et sellest kõrvale astuksime.¹⁴

Kirjandus

- Armstrong, David M. 1968. *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge & Kegan Paul
- Davidsen, Donald 1970. *Mental Events*. — *Experience and Theory*, ed. by L. Foster and J. W. Swanson. Amherst: University of Massachusetts Press
- Denett, Daniel C. 1969. *Content and Consciousness*. London: Routledge & Kegan Paul

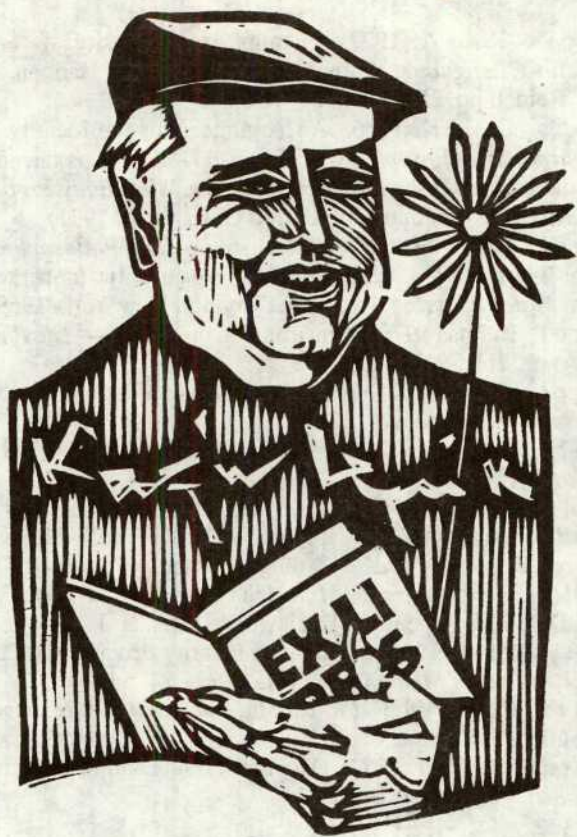
¹³Ma ei ole terminit "füüsikaline" defineerinud. Ilmselt ei käi see ainuüksi selle kohta, mida saab kirjeldada kaasaegse füüsika mõistetes, kuna me ootame jätkuvat arengut. Mõned võivad arvata, et mitte miski ei saa takistada seda, et lõppude lõpuks tunnistatakse mentaalsed nähtused füüsikaliste nähtuste iseseisvaks liigiks. Kuid ükskõik mida muud me ka ei ütleks füüsikalise kohta, igal juhul peab füüsikaline olema objektiivne. Nii et kui meie idee füüsikalisesest peaks kunagi niimoodi laienema, et ta hõlmab ka mentaalseid nähtusi, siis peab ta omistama neile objektiivse iseloomu — ükskõik kas seda tehakse sel teel, et analüüsitakse neid teiste nähtuste kaudu, mida juba peetakse füüsikalisteks, või mitte. Siiski tundub mulle tõenäolisem, et mentaalse-füüsikalise seoseid väljendatakse lõpuks sellises teoorias, mille fundamentaalsed terminid ei kuulu päris selgelt kummassegi kategooriasse.

¹⁴Olen lugenud selle artikli eri versioone mitmele kuulajaskonnale, ning olen mitmele inimesele tänulik nende märkuste eest.

- Kripke, Saul A. 1972. Naming and Necessity. — *Semantics of Natural Language*, ed. by D. Davidson and G. Harman. Dordrecht: D. Reidel, pp. 253–355, 763–769
- Lewis, David K. 1966. An Argument for the Identity Theory. — *Journal of Philosophy*, vol. 63, pp. 17–25. (Kaos täiendustega trükitud ümber teoses *Materialism & the Mind-Body Problem*, ed. by David M. Rosenthal. Englewood Cliffs, N. J., 1971)
- Nagel, Thomas 1965. Physicalism. — *The Philosophical Review*, vol. 74, pp. 339–356. (Kaos järelsõnaga trükitud ümber teoses *Modern Materialism*, ed. by John O'Connor. New York, 1969)
- Nagel, Thomas 1970. Armstrong on the Mind. — *The Philosophical Review*, vol. 79, pp. 394–403
- Nagel, Thomas 1971. Brain Bisection and the Unity of Consciousness. — *Synthèse*, vol. 22
- Nagel, Thomas 1972. Review of Dennett 1969. — *Journal of Philosophy*, vol. 69
- Putnam, Hilary 1967. Psychological Predicates. — *Art, Mind, & Religion*, ed. by W. H. Capitan and D. D. Merrill. Pittsburgh: Pittsburgh University Press. (Ümber trükitud pealkirja all "The Nature of Mental States" teoses *Materialism & the Mind-Body Problem*, ed. by David M. Rosenthal. Englewood Cliffs, N. J., 1971)
- Rorty, Richard 1965. Mind-Body Identity, Privacy, and Categories. — *The Review of Metaphysics*, vol. 19, pp. 24–54
- Smart, J. J. C. 1963. *Philosophy and Scientific Realism*. London: Routledge & Kegan Paul
- Thornton, M. T. 1972. Ostensive Terms and Materialism. — *The Monist*, vol. 56, pp. 193–214

THOMAS NAGEL (sünd. 1937) on jugoslaavia päritolu USA filosoof. Tegelnd paljude filosoofiaharudega, tuntuimad on ta tööd moraali- ja poliitikafilosoofias. Olnud professoriks Princetoni (1966–1980) ja New Yorgi ülikoolis (alates 1980). Käesolev artikkel vaimufilosoofiast on ta enim vastukaja leidnud kirjutisi.

Teoseid: *The Possibility of Altruism* (1970); *Mortal Questions* (1979); *The View from Nowhere* (1986); *What Does It All Mean?: A very short introduction to philosophy* (1987); *Equality and Partiality* (1991) ja *Other Minds: Critical essays, 1969–1994* (1995).

LEMBIT LEPP

LUULET

Jens Peter Jacobsen

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

ARABESK

Oled sa ekselnud hämarais laantes?
Tunned sa Paani?
Mina sain teda tundma,
mitte hämarais laantes,
kui kõik vaikiv kõneleb,
ei! seda Paani pole ma iialgi tundnud,
ent armastuse Paani sain tundma,
siis vaikus kõik kõnelev.

Päikesesoojal välul
kasvab kummaline taim,
ainult sügavas vaikus
tuhande päikesekiire lõõsas
avab ta õie
põgusaks sekundiks.
See näeb välja kui hullunu silm,
nagu koolnu punased põsed.
Seda nägin ma
oma armastuses.

“En Arabesk”; “Arabesk til en Haandtegning af Michel Angelo”.

Ta oli kui lõhnav jasmiinilumi,
mooniveri voolas ta soontes,
külmad, marmorvaled käed
puhkasid tema rüpes
kui vesiroosid sügavas järves.
Ta sõnad langesid pehmelt
nagu õunapu õielehed
kastemärjale rohule;
ent oli ka tunde,
mil need põimused külmaks ja selgeks
nagu vete kerkivad vood.
Ohe oli ta naerus
ja hõise ta nutus;
tema ees pidi painduma kõik,
ainult kakš teda sõandasid trotsida,
tema enese silmad.

Mürgiste liiliate
kiiskavast karikast
jõi ta mu terviseks;
temagi terviseks, kes on surnud,
ja tema, kes põlvitab praegu ta jalge ees.
Meie kõigiga jõi ta
— ja siis oli pilk talle kuulekas —
tõotuse peekri murdmatut truudust
mürgiste liiliate
kiiskavast karikast.

Möödas on kõik!
Lumisel lagedal
tuhmpruunis laanes
kasvab üksik viirpuu,
tuulte päralt ta lehed.
Ükshaaval,
ükshaaval
langevad veripunased marjad
alla valgesse lumme;
hõõguvad marjad
jäisesse lumme. —
Tunned sa Paani?

ARABESK MICHELANGELO
JONISTUSE PUHUL

(Langetatud pilguga naiseprofiilile Uffizi palees)

Kas laine randus?
Kas randus ja imbus aeglaselt
kruusapärilite kõrinal
tagasi lainete maailma?
Ei! Ta kenutas end kui ratsu,
tõstis kõrgele märja rinna,
läbi laka sätendas vaht
lumivalgelt kui luigeselg.
Vikerkaareudu ja kiiretolm
väreles läbi õhu:
tema, heidetu,
tema, muudetu,
lendas laiadel luigetiibadel
läbi päikese valge valguse.

Ma tunnen su lendu, sa lennukas laine:
kuid kuldne päev vajub longu,
öö musta mantlisse mähitult
heidab väsinult puhkama
ja kaste sätendab ta hingeõhus,
lilled sulguvad ta voodi ümber,
enne kui pärale jõuad.

— Ja kui oled jõudnud kuldse võreni
ning sööstad vaikselt laotatud tiibadel
üle aia laiade radade,
üle mürdi- ja loorberisäbarate,
üle tumedate magnooliakroonide,
saatjaks heledad, tasaselt-pilkuvad,
saatjaks ainitised õiesilmad,
üle salasosinal iirise,
kandud ja suigud pisarleebesse unne
pelargoonide hõngus,
tuberoosi ja jasmiini hingematvas hõngus,
kandud valge härrastemaja poole,
millel kuuvalged aknaklaasid
ning vahtkond kõrgetest, tumedatest,
kõrgetest, tasastest küpressidest,
siis hävid sa kahtluste ängis,
sind põletab tuhaks su värisev igatsus,
liugled edasi nagu tuuleil merelt
ja sured kesk viinapuulehti,
sahisevaid viinapuulehti
rõdu marmorrinnatisel
ning rõdukardinate külme siid
õõtsub aeglaselt rasketes voltides
ja kuldsed viinamarjakobarad
ärev-raevustelt viinapuuväätidelt
langevad aiarohtu.

Leegitsev öö!

Aeglaselt põled sa maa kohal,
unede veidralt vahelduv suits
vilgub ja väänleb teele su jälgedes,
leegitsev öö!

— Tahe on vaha su pehmes käes
ja truudus vaid kõrkjas su hinguse puhangus,
ja mis on tarkus, naaldununa su rinnale?
Ja mis on süütus, võlutuna su pilgust,
mis ei näe midagi, kuid imeb metsikult
tulvavooks soonte punast hoovust,
nagu kuu imeb mere külma vett?

Leegitsev öö!

Võimas, pime menaad!

Läbi pilkase pimedea valguvad ja vahutavad
kummalise heli kummalised lained:

peekrite kõlin,
terase kiire, laulev kõlin,
vere tilge ja veritsejate korin
ja turdkeelse hulluse mõirged segatult
purpurpunase iha käheda karjega. . .

— Kuid ohe, leegitsev öö?

Ohe, mis paisub ja sureb,
sureb, et uuesti sündida,
ohe, sa leegitsev öö?

Näe, kardinale siidlained lahknevad
ja üks naine, kõrge ning kaunis,
joonistub tumedalt tumedale õhule.

— Püha kurbus su pilgus,
kurbus, mis paratamatu,
lootusetu kurbus,
põletav, kahtlev kurbus.

— Ööd ja päevad suravad üle maa,
aastaajad vahelduvad kui värvid palgel.
Põlvkond põlvkonna järel pikis tumedais laineis
veereb üle maa,
veereb ja hävib,
sellal kui aeg aeglaselt sureb.

Mispärast elu?

Mispärast surm?

Mispärast elada, kui peame surema?

Mispärast võitlus, kui teame, et mõök
siiski me käest kord vääratakse?

Mistarvis piina ja valu lõõmad:
tuhat tundi elu aeglates kannatuses,
aeglane kulg surma kannatusesse?

Mõtled sa sellele, kõrge naine?

Vaikides, tasa seisab ta rõdul,
tal pole sõnu, ei ohet, ei kaebust,
joonistub tumedalt tumedale õhule
nagu mõök läbi öö südame.

SAATEKS

19. sajandi teisel poolel hakkasid Euroopa kirjanduskaardil jõuliselt tähelepanu pälvida Skandinaaviamaad. "Põhjamaade renessansiks" nimetatud perioodil osutusid huvipakkuvateks ja mõjukateks norralane Henrik Ibsen, rootslane August Strindberg, taani kriitik Georg Brandes ning kirjanikud Jens Peter Jacobsen ja Herman Bang. Brandese otsestest õpilastest ja jüngritest on J. P. Jacobsen (1847–1885) ehk ainus, kelle loomingut veel tänapäevalgi loetakse ja imetletakse — kriitik Poul Borum on tema proosateoste stiilile mõeldes leidnud, et ei tea kogu taani kirjanduses *täiuslikumaid* raamatuid.

J. P. Jacobseni, naturalistliku inimesekäsituse ja sümbolistliku keelekasutuse pioneeri Taanis, on tuntuks teinud eelkõige tema proosalooming: novellid, millest tuntuim debüütteos *Mogens* (1872), ja kaks romaani, naiseliku sensuaalsuse otsekohese kujutamise tõttu skandaalse menu saavutanud, detailitäpselt vahendatud ajaloolisel taustal hargnev *Proua Marie Grubbe* (Fru Marie Grubbe, 1876, e. k 1932, 1996, tlk A. Lemberg) ning Jacobseni väljapaistvaimaks teoseks peetud "ateismi Piibel" *Niels Lyhne* (1880, e. k *Viljandi Teataja kirjandusline liisa*, 1911, tlk J. Vahtra; 1930, tlk K. Treiberg).

Luuletusi avaldas J. P. Jacobsen oma eluajal vaid kuus. Postuumselt ilmunud kogumiku *Luuletusi ja mustandeid* (Digter og Udkast, 1886) koostasid pärast autori surma käsikirjade põhjal tema sõbrad, Georg Brandese vend Edvard ja Turgenevi-tõlkija Vilhelm Møller. Kirjanik ise oli koostanud kaks luuleraamatut, mida tal aga välja anda ei õnnestunud. Esimene neist, *Hervert Sperring*, koondas aastatel 1866–1868 kirjutatud värse heineliku romantismi traditsioonis. Selle kogu põlgasid ära nii kirjanduse radikaalsemaid arengusuundi soosiv Georg Brandes kui ka tavapärasemat luuleloomingut eelistavad konservatiivsemad kirjastused.

Esimese koguga võrreldes tähistab proosaraamist ümbritsetud *Kaktus tärkab* (En Cactus springer ud) ilmset lahkulöömist romantikute kaanonist. Aastatel 1867–1870 loodud luulet hõlmavale käsikirjale on iseloomulikud nõrke vabavärss ja rikkalikud sümbolkujundid. Siia kuuluva pikema tsükli "Gurre laulud" (Gurresange) viisistas Arnold Schönberg, mis aitas kaasa J. P. Jacobseni mõju levikule saksakeelses kultuuriruumis. Olgu lisatud, et ka taanlaste endi Carl Nielsen on leidnud Jacobseni värssidest oma muusikale inspiratsiooni.

Temaatilisel on J. P. Jacobseni noorusluule problemaatika — erootika, selle seos karistusega, naise ambivalentne loomus, suhetes kätketud sadomasohhistlik alistamis- ja alistumistung — kristalliseerunud tema nn arabeskides, mida on kokku kolm, lisaks käesolevatele Paani-arabeskiga paralleelselt loodud, suhteliselt vähetuntud “Monomaania” (Monomanie, 1868). Jacobseni loomingu uurija Jørn Vosmer leiab arabeskide tunnetekäsitluses olulisi mõjutusi Søren Kierkegaard’ilt, näiteks looduse, armastuse ja (paanilise) hirmu suhestamises, ning toob esile konkreetseid ühismotiivegi — kasvõi armastuse kahetise loomuse kõrvutamise veepinnal õõtsuva valge vesiroosiõie ja sügava järvepõhja hukutava salapäraga *Vörgutaja päevaraamatus* (Forførerens Dagbog) Kierkegaard’i *Emma-kumma* (Enten-eller, 1843) esimeses osas.

Michelangelo-arabesk (1874), mida on nimetatud kõige kuulsamaks ja analüüsitumaks luuleteoseks kogu taani kirjanduses, on üks vähe-
seid J. P. Jacobseni 1870. aastatest pärinevaid luuletusi. Kuigi neil aastatel avaldas Jacobsen Darwini peateoste tõlked taani keelde, puudub arabeskis veendunud darvinisti evolutsioonioptimism, seevastu läbib seda elu paratamatu mõttetuse tunnetamine ja varjatud tungide pime heitlus. Meeltesegadusest varjutatud, ängistava, ent ühtlasi ligitõmbava õõva tagant võib leida kajasid Edgar Allan Poe loomingust, kelle *Tales of the Grotesque and Arabesque* (1840) andis nime ka Jacobseni oma aja kohta rabavalt uudsetele, orientaalse ornamendi põimuvat lehestikku meenutavatele paindlikele vabavärssidele.

Tõlkija

MATEMAATIKA JA AJALUGU

William Anglin

Tõlkinud Jaan-Olle Andressoo

Alustagem karikatuurselt — paroodiaga tüüpilisest matemaatika ajalugu käsitlevast õpikust. Karikatuurne lähenemine võimaldab märgata õpikute kirjutamisel aluseks võetud mõttelaadi. Seejärel vaagigem ka teisi võimalikke lähenemisviise.

Matemaatika on Mõistuse kontsentraat. Tema tekkelugu ulatub tagasi vanasse Egiptusesse ja Mesopotaamiasse. Tegelikult võib väita, et matemaatika sai alguse Vana-Kreekast: seal sündis tõeline, *puhas* matemaatika, ning puhas matemaatika on parem rakendusmatemaatikast, sest puhas mõistus on parem nn ebapuhtast mõistusest.

Suurimad Vana-Kreeka matemaatikud olid Eudoxos, Apollonios, Archimedes ja Hypatia. Hypatia tegi küll vähe võrreldes Archimedesega, kuid et ta oli naissoost matemaatik, võime olla kindlad, et tema tõelist suurust varjutas meessoos šovinism.

Vaatamata sellele, et kreeklased eelistasid tegelda geomeetriaga ega tegelnud liikumise matemaatilise väljendamisega, on nad tohutult imetlusväärsed. Kahjuks saavutasid ebausik ning ignorants taas ülemvõimu peale Hypatia mõrvamist piiskop Cyrilluse käsul (aastal 415) ning Lääne-Euroopa matemaatika ajaloos saabus tuhande aasta pikkune vaikus.

Autor tänab Kanada sotsiaal- ja humanitaarteaduste nõukogu rahalise toetuse eest aastail 1989–1991.

Mathematics and History. — *The Mathematical Intelligencer*, 1992, vol. 14, no. 4, pp. 6–12.

Araabias arenes sel ajal algebra. Kuigi al-Horazmi ei suutnud Pythagorase teoreemi kehtivust tõestada mitte-võrdhaarse kolmnurga puhul, oli ta siiski suurepärase algebraist. Ta leidis ruutvõrrandi kaks lahendit ning kasutas kolme erinevat π väärtust.

Kuueteistkümnendal sajandil tõstis Euroopa kiriku vastu mässu ning saabus taas mõistuse (ja õnne) ajajärk. Jätkates Hypatia poolelijäänud tööd, leiutasid Leibniz ja Newton matemaatilise analüüsi ning asusid matemaatiliselt kirjeldama liikumist. Veider on asja juures see, et Newton ja Leibniz jõudsid samade tulemusteni, ehkki töötasid eraldi. Seetõttu ongi mõlemad võrdselt au ja kuulsuse ära teeninud.

Tõelise tähenduse saavutas mõistus aga alles üheksateistkümnendal sajandil. Enne seda oli arvutamine ebatäpne (osalst seetõttu, et tegeldi liikumise väljendamisega). Tänapäeval on matemaatika kõigist võimalikest kõige täpsem ning mõistuspärasem asi. Kahjuks ei saa me teile tänapäevasest matemaatikast palju jutustada — enda toimuvaga kurssiviimine võtaks kogu meie aja ja energia. Kuid me teame — tänapäeva matemaatika on imepärane!

Elas kord imepärane matemaatik X. Ta sündis Ruritaanias ning kõik korralikud isamaalised ruritaanlased on tema üle õigusega uhked. Üks X-i vanematest suri, kui X oli alles väike, ja juba kolmeaastaselt näitas X üles ebatavalist matemaatilist taiplikkust. X-i allesjäänud vanema soov oli, et lapsest saaks torulukksepp, kuid X ei jätnud matemaatilist uurimistööd, enne kui oli jäänud töötuks ning lõplikult laostunud. Ülikoolid ei tahtnud X-st midagi kuulda, kuna keegi ei olnud võimeline mõistma tema põhiteoreemi, et pole olemas 4×4 maagilist ruutu, milles arvud oleksid võrdsed esimese kuueteistkümnepositiivse täisarvu ruutudega.

Siinkohal lõpeb karikatuur. See oli mõeldud selleks, et kergitada küsimusi matemaatika ajaloo olemusest. Järgnevalt üritame vastata kümnele seesugusele küsimusele ning teha ettepanekuid, kuidas võiks matemaatikaajalugu kirjutada.

KAS AJALOOLASED PEAKSID MATEMAATIKAT ALATI VAATLEMA MILLEGI HEANA?

Sageli kirjutatakse matemaatika ajalugu armastusest selle teaduse vastu. William Dunham näiteks ei püüagi varjata oma entusiasmi. Tema *Geeniused läbi aegade* algab looga sellest, kuidas Bertrand Russell soov õppida tundma matemaatikat oli piisavalt tugev, et takistada teda sooritamast enesetappu (Dunham 1990: v). Seejärel võrdleb Dunham suuri teoreeme Shakespeare'i näidendite ja van Goghi maalidega. See on ilu, mille nimel tasub elada!

Tõeliselt kohutav oleks lugeda matemaatika ajalugu, mille on kirjutanud inimene, kes seda ainet vihkab. Hoolimata entusiastist autori paljudest eelistest tuleb heita pilk ka tema puudustele. Niisamuti nagu sügavalt katoliiklikul kirjanikul, kellel on raske anda Lutherist eelarvamusteta pilti, võib matemaatikat armastaval autoril tekkida vajakajäämisi erapooletu ülevaate andmisel näiteks mingist sajandist, kus ülikoolide kõrgetel ametikohtadel polnudki matemaatikuid. Katoliiklik autor kaldub tegema protestantide käes kannatanud katoliiklastest mätreid ning matemaatikaentusiast matemaatikuid ülistama või kaasa tundma matemaatikutele, kes ei leidnud tööd.

Aristotelese järgi iseloomustab inimest mõistuslikkus. Võttes selle eelduse aluseks, ei ole raske tuletada teesi, mille kohaselt iga mõistuse edusamm tähendab inimsoo hüvangut. Sellest lähtudes ei olda enam kaugel uusplatonistlikust religioonist, milles mõistus on Jumal ning matemaatika on liturgia.

Ent siinkohal ei käsitle me matemaatika tähtsust ega vajalikkust, vaid juhime tähelepanu näidetele, kus matemaatika ülistamine on aluseks võetud matemaatika ajaloo käsitlusele. Võtame näiteks Hypatia — naismatemaatiku, kes mõrvati Aleksandria pööbli poolt viiendal sajandil. Hypatia oli pagan ning pööbli hulgas oli "kristlasi". Matemaatikavastane ajaloolane võiks kirjeldada Hypatia surma kui uhke reaktionääri kõrvaldamist, kes ei sobinud uude, kristlikku ühiskonda. Seevastu matemaatika eest võitleja kuulutaks Hypatia õndsaks ning tema surm sümboliseeriks läänemaise teaduse allakäiku. Olulisem sellest, kuidas hinnata matemaatika eestvõitleja interpretatsiooni Hypatia surmast, on, et matemaatika ajalugu õppiv üliõpilane mõistaks sellise inter-

pretatsiooni ühekülsust ja tagamaid. Hypatia oli teaduse märter, kuid ühtlasi ka pimedusega löödud polüteist ja elitaar elevandiluuist tornis. Mõistusejüngrid kinnitavad, et Hypatia mitte eriti originaalsed tööd diofantiliste võrrandite alal olid kaugelt tähtsamad aлександrialaste vajadusest kaotada paganlus, kuid viienda sajandi kohta ei ole see objektiivne fakt.

Autorid, kes käsitlevad matemaatikat omaette väärtusena, kipuvad üht või teist kultuuri hindama teoreemide arvu järgi, mida sel ajal tõestati. Selline lähenemine annab kultuurist väära pildi. Näiteks hiina kultuuris ei tõestatud kuigi palju teoreeme, kuid loodi seevastu suurepäraselt luulet ning filosoofiat. Õigesti tasakaalustatud matemaatikaajaloo õpikus tunnustataks intellektuaalse tegevuse mitmesuguseid vorme võrdsetel alustel, sealhulgas ka monoteistlikke teoloogilisi arutlusi viienda sajandi Aleksandrias.

KAS MATEMAATIKA AJALUGU PEAB KEERLEMA ISIKUTE JA NENDE ERAELU ÜMBER?

Boyeri ning Merzbachi *Matemaatika ajaloos* on kümme peatükki kahekümne kaheksast pealkirjastatud matemaatikute nimedega. *Sissejuhatuses matemaatika ajalukku* (nt viiendas väljaandes) peab Howard Eves oluliseks ära tuua Pythagorase ja Archimede-se pildid, olgugi et pole teada, kuidas nad välja nägid. Raamatu *Geeniused läbi aegade* eessõnas kinnitab Dunham, et matemaatikute eraelu mõistmine "võib ainult kergendada nende töö väärtuse hindamist". Burtoni *Matemaatika ajaloo* eessõnas on kirjutatud: "Erilist tähelepanu on pööratud teadlaste elulugudele, kes on teinud suuri saavutusi matemaatikas. Tuginedes erinevate teadlaste biograafiatele, võib kinnitada, et intellektuaalses sfääris on indiviididil olulisem roll kui kus tahes mujal." (Burton 1988.)

Enamik matemaatikaajalugusid on esitatud individualistlikult (vastandina näiteks marksistlikule esitusele). Vastavalt sellele korraldab ajaloolane oma materjali ning näeb palju vaeva, et õige inimene saaks konkreetse teoreemi eest parajalt loorbereid. Üksikisikutest lähtuvat ajalugu kirjutav ajaloolane satub tõsisesse raskustesse, kui teoreemil puudub nimeliselt üks kindel autor või avastaja.

Ent on ka teisi võimalusi. Miks mitte läheneda matemaatika-ajaloole ühiskondlikust seisukohast? Indiviidile keskendumise asemel võiks tähelepanu juhtida ühiskonna vajadustele ning tehnilistele võimalustele, mis avastuse tegemiseks tõuget on andnud. Ning esimesena tõestuseni jõudnud õnneseene asemel võiks ülistada hoopis selle ühiskonna eetilisi tõekspidamisi, mis võimaldasid koolitada inimesi nii, et selle avastuseni paratamatult varem või hiljem pidi jõutama.

Indiviididest kirjutavad ajaloolased toovad ära anekdoodi Eukleidesest (vt allpool), teades samal ajal väga hästi, et sellistel anekdootidel puudub faktiline alus. Nad ei arutle, kas teos *Elemendid* oli samasugune kõrgklassi elitismi peegeldav teos kui Platoni dialoogid või kas Eukleidese tõestuste korrektsus ning täpsus väljendas tema põlgust füüsilise töö vastu, mida tegid orjad. Minu eesmärk ei ole kaitsta mingisugust teooriat *Elementide* sotsiaalsest tähendusest ega ajalookirjutamise alustest. Tahan öelda, et sageli oleks informatiivsem käsitleda matemaatikat sotsiaalses kontekstis kui keskendada tähelepanu vaid ilukirjandusliku väärtusega anekdootidele matemaatikute eraelust.

KAS MATEMAATIKA AJALUGU TULEKS VAADELDA RIIKIDE JA RAHVASTE KAUPA?

D. E. Smithi *Matemaatika ajaloo* esimene köide on jaotatud kümneks kronoloogiliseks peatükiks, millel on kokku 67 alajaotust. 32 neist on nimetatud riikide järgi, nt Inglismaa, Egiptus jne. Smith järgib seega kombeks saanud traditsiooni kirjutada matemaatika ajalugu riikide kaupa. Sissejuhtuses väidab Smith: "Hoolimata sellest, et üks rahvas või riik ei sünnita teistest enam geeniusi ning et riigipiirid on kõigest kunstlikud rajad, millest teaduslik potentsiaal ei sõltu, siiski kipub lingvistiline ja rahvuslik eripära mõjutama matemaatilist maitset niisamuti nagu kirjanduse ja maalikunstigi puhul." Ta jätkab: "Sellise lähenemisega üritatakse selgitada matemaatika arengu või hääbumise põhjusi erinevate riikide või rahvaste puhul." Näide Smithi natsionalistlikust analüüsist 16. sajandi Saksamaad kirjeldava peatüki algusest: "Saksa matemaatika oli gootipärane — lihvimata, kuid viriilne; Prantsu-

se oma renessanslik, lihvitud, kuid üldiselt nõrk.” (Smith 1958.) Jätan lugeja otsustada, kas sellel on mingit mõtet või ei.

On kaks põhjust, miks ajaloolased ei tohiks matemaatikaajalugu käsitleda riigist või rahvusest lähtudes. Esiteks eetilistel kaalutlustel. Patriotism ja natsionalism õhutavad sõda — ei ole eetiline kütta üles lugeja patriootlikke tundeid väitega, et sakslased olid Eukleidese-järgse geomeetria loomisel üle “kehvematest” prantslastest.

Teiseks põhjuseks, miks matemaatikaajaloo kirjutamisel ei tohiks lähtuda rahvusest ega rassist, on tõik, et matemaatika on universaalne ning eri maadest ja eri rahvusest teadlased püüvad ühise eesmärgi poole, mis on kõrgemal poliitilistest ja rahvuslikest piiridest. Siiski on mõningad matemaatilised uuringud olulised riigi sõjaliste eesmärkide saavutamisel (nt salakirjaanalüüs) ning sellisel juhul võib olla ajalooliselt tähtis, milline riik on teoreemi esmaavastajaks. Teatavasti tegeleb enamik matemaatikuid aga muude küsimustega ning üldiselt on matemaatika heaks näiteks rahvusvahelisest koostööst.

Sellest vaatenurgast on huvitav jälgida Smithi käsitlust Fibonacci (1170–1250). Oma natsionalistliku analüüsi vaimus kinnitab ta, et itaallase Fibonacci tööd olid väljaspool Pariisi professorite kompetentsi.

Tegelikult tuleks tähelepanu juhtida hoopis muule. Keskaegse Euroopa õpetlased ei olnud oma rahvusriigi esindajad. Neil oli ühine (ladina) keel ning nad reisisid vabalt kogu Euroopas. Tol ajal ei olnud sotsiaalsed piirid tõmmatud mitte rahvuste või rasside vahele, vaid olid kas religioossed või majanduslikud. Smithi natsionalism jätab varju selle, et Fibonacci polnud mitte ainult parim matemaatik Itaalias või Prantsusmaal, vaid kogu Euroopa õpetatud ringkonnas.

KUIDAS PEAKS AJALOOLANE SUHTUMA NAISMATEMAATIKUTE NAPPUSSE?

Meeste ja naiste intellektuaalsed võimed on võrdsed. Erinevused meeste ja naiste matemaatilises võimekuses tulenevad sotsiaalsest teguritest, näiteks on kultuure, kus mehed on enesele reser-

veerinud kogu õiguse haridusele. Olgu põhjus milline tahes, tõi on see, et kuni 20. sajandi alguseni on väljapaistvaid naismatemaatikuid võimalik kahe käe sõrmedel üles lugeda.

Mida peaks selle faktiga vastamisi seisev ajaloolane ette võtma? Tegema vähemalt kolme ja vältima vähemalt ühte asja. Vältima peaks naiste rolli liialdamist matemaatikas.

Ei ole kahtlust, et just headest kavatsustest, kuid siiski liialdab David Burton teatavate naismatemaatikute tähtsusega. Oma *Matemaatika ajaloo*s kirjutab ta, et Pythagorase naine Theano oli "märkimisväärselt võimekas matemaatik, kes mitte ainult et inspireeris teda viimastel eluaastatel, vaid ka jätkas peale Pythagorase surma tema mõttesüsteemi levitamist" (Burton 1988: 98). Neid väiteid ei saa kuidagi tõestada. Me teame, et Theano oli Pythagorase õpilane, kuid puudub tõestusmaterjal tema matemaatiliste võimete kohta ja tema mõju kohta Pythagorase tööle. Me ei tea sedagi, kas Pythagoras ise oli väljapaistev matemaatik või mitte: Pythagorase teoreemi kohta ei ole teada, kas Pythagoras oli esimene, kes selle tõestas või mitte, igatahes ei olnud ta selle esmaavastaja.

Samuti tähtsustab Burton üle Hypatiat. Ta kinnitab, et "Hypatia surmaga lõppes Vana-Kreeka matemaatika pikk ning kuulsusrikas ajalugu". See on ilmne liialdus. Viimane esmaklassiline Vana-Kreeka matemaatik oli Pappos, kes elas sajand enne Hypatiat, ning viimane teisejärguline oli Proklos, kes suri seitskümmend aastat pärast Hypatiat. Seega vastavalt sellele, milline kuulsusestandard võtta aluseks, võib "pika ja kuulsusrikka" Vana-Kreeka matemaatika lõpu sümboliks pidada kas Proklost või Pappost, kuid mitte Hypatiat.

Katsed tõsta naiste tähtsust matemaatikas moonutavad ajalugu ning patroneerivad naisi. Jättes kõrvale võltsimise naismatemaatikute hindamisel, kerkib küsimus, kas meessoo šovinismi tulemuste leevendamiseks jääb veel mõni muu võimalus? Neid on kolm.

Esiteks võib ajaloolane matemaatiku soo jätta rõhutamata — Johannes Kepleri asemel võib kirjutada J. Kepler.

Teiseks, ajaloolane võib esitada väljakutse matemaatika kumardamisele, mis ilmestab enamikku matemaatikaajaloo käsitlus-

test. Võib-olla on põhjus, miks isegi tänapäeval on matemaatikas vähe naisi, selles, et naised peavad matemaatikukarjääri stressirohkeks, halvasti tasustatuks ning sotsiaalselt kasutuks. Ainult mehed võiksid olla sellise karjääri valimiseks piisavalt rumalad! Kirjeldades, miks Gauss eelistas matemaatikat filoloogiale, võiks ajaloolane kirjutada: "Õnnetu valik röövis maailmalt väärtuslike keeleteaduslikke töid ning seda saab seletada vaid sellega, et Gauss ei olnud naine."

Lõpuks peaks ajaloolane lahti ütlema matemaatika ajaloos valitsevast individualismist. Miks saab autasu ainult see, kes leidis matemaatilisele probleemile lahenduse? Kas ta oleks seda teinud, kui tal poleks olnud ema? Kas ta oleks ilma naise või armukese toetuseta suutnud lahenduse leida? Ühiskonna loomepotentsiaal sõltub kõigi liikmete jõupingutustest ja loovusest ning on ekslik seostada seda potentsiaali vaid mõne üksikindiviidiga, kes niidelda pani i-le täpi.

KAS MATEMAATIKA AJALUGU PEAKS ESITAMA KRONOLOOGILISTE PERIOODIDE KAUPA?

W. W. Rouse'i *Lühiülevaade matemaatika ajaloost* ("A Short Account of the History of Mathematics", New York: Dover Publications) on jagatud kolmeks kronoloogiliseks perioodiks: Vana-Kreeka periood (600 eKr–641 pKr), keskaeg ja renessanss (641–1637) ning kaasaeg. (Araablased vallutasid Aleksandria 641. aastal ning 1637. aastal avaldas Descartes oma teose analüütilisest geomeetriast.) Samasuguseid kronoloogilisi jaotusi kohtab peaaegu kõigis matemaatikaajaloo käsitlustes. Vahel võimaldatakse omaette periood heatahtlikult ka egiptlastele ja mesopotaamlastele ning vahel tõmmatakse lahutav piir keskaja ja renessansi vahele.

Mõned autorid eristavad keskaja matemaatika teravalt teiste ajalooetappide omast. Nende väidete kohaselt ei juhtunud matemaatikas 641. aastast kuni nii umbes 1545. aastani mitte midagi. Lühikese peatüki pealkirjas keskaja matemaatikast nimetab Holdingdale seda perioodi "pikaks interluudiumiks".

Keskaegse matemaatika eestvõitlejad jälle seevastu väidavad, et ilma keskaegse matemaatika saavutusteta poleks ei renessansi-

ega tänapäevase matemaatika süünd võimalik olnud. Oma *Matemaatika ajaloos* toovad Boyer ja Merzbach arvukalt näiteid kesk-aegse matemaatika saavutustest. Esitan mõned näited.

- * Hiinlased töötavad välja "Horneri meetodi", mis võimaldab arvutada suvaliste arvude kuupjuuri, luues sellega arvutusliku aluse Cardano sel ajal kinnitamata oletusele, et kõikidel arvudel on olemas kuupjuur.
- * India matemaatikud arendavad välja pika ja tõhusa jagamise algoritmi ning võtavad kasutusele negatiivsed arvud.
- * Fibonacci arendab komplitseeritud meetodeid diofantiliste võrrandite lahendamiseks. Ta oskab leida täisarvulised lahendid süsteemile

$$x + y + z + x^2 = w^2,$$

$$w^2 + y^2 = u^2,$$

$$u^2 + z^2 = v^2.$$

- * Vana-Kreeka matemaatikud ei tulnud toime lõpmatusega, ent keskaja matemaatikud uurisid seda pidevalt ning panid aluse matemaatilisele analüüsile. Näiteks Nicole d'Oresme leidis rea

$$1/4 + 2/4^2 + 3/4^3 + \dots$$

summa ning leidis esimese harmooniliste ridade koondumise tõestuse. Teise näitena jõudis Albert Saksimaalt Galileist ette avastusega, et lõpmatu hulga elemendid saab seada üksteisesse vastavusse tema lõpmatu pärisalamhulga elementidega (Ebbinghaus *et al.* 1990: 355–356).

Tuhanda aasta pärast (kui enne ei saabu maailmalõpp) võiksid ajaloolased 1950. aastat pidada "klassikalise euroopa matemaatika" lõpuks ning "rahvusvahelise arvutiajastu" alguseks. Loode-tavasti ei arva siis üliõpilased, et arvutid tekkisid üleöö 1950. aastal. Ajalugu on loomulik jaotada kronoloogilisteks perioodideks, kuid lihtsutamisega ei maksa liiale minna. Tuleb olla ettevaatlik, et lugejal ei tekiks arvamust, nagu oleksid esimesed tõelised matemaatikud vanad kreeklased, keskaegsed matemaatikud ma-sendavad ignorandid ning meie tänapäeval need kõige õigemad.

MIS VAHE ON PUHTAL MATEMAATIKAL JA ARVUTUSVAHENDITEL?

“Arvutusvahendite” all mõtlen ma niihästi arvutamise algoritme kui vahendeid arvutamise hõlbustamiseks. Selles mõttes on arvutusvahenditeks näiteks arvelaud, Horneri meetod, kümnendarvude aritmeetilised arvutusmeetodid, arvutuslükati, arvutivõrgud ja taskuarvuti.

Ka puhta matemaatika areng on sageli seotud arvutamisega. Sageli takistab arvutusvahendite primitiivsus ülesande lahendamist. Pahatihti jätavad ajaloolased selle tööga matemaatika arenguloos tähele panemata. Seetõttu toon mõningaid näiteid avastustest, kus arvutusvahendi kasutamine on olnud hädavajalik.

- * Et vanadel kreeklastel polnud vastet lõpmatutele kümnendmurdudele, siis kasutasid nad irratsionaalsuse täpseks käsitlemiseks geomeetriat. Nad käsitasid arve sirglõikude või kaugustena. Kuna ei ole olemas negatiivseid lõike ega kaugusi, takistas selline lähenemine negatiivsete arvude avastamist.
- * Matemaatilise analüüsi loomiseks tuli võrrelda suurel hulgal mitmesuguseid funktsioone, pindalaid ning tõusunurki. See nõudis paljude väärtustega tabelite läbitöötamist, mis kümnendsüsteemi ning logaritme kasutamata oleks osutunud võimatuks.
- * Suur osa tänapäevasest arvuteooriast on välja töötatud kiirete arvutite kaasabil. On huvitav märkida, et enne ülikiirete arvutite kasutuselevõttu tunti vaid 12 täislikku arvu, nüüd aga tuntakse neid 31.
- * Nelja värvi teoreem tõestati lõplikult alles tänu arvutitele.

Näited on palju ning on imelik, kui matemaatikaajaloolane seda teemat väldib. Burtoni *Matemaatika ajalugu* ongi puudulik seetõttu, et selles pole juttu arvutitest, kui välja arvata paar lühikest märkust Pascali arvutusmasinale 1642. aastast. Sõna “arvuti” on tema raamatu indeksist puudu.

KAS MATEMAATIKA ON TRANSTSENDENTNE?

Mõned ajaloolased ülistavad matemaatika puhtust, täpsust ja täiuslikkust ning kirjeldavad matemaatikut kui müstilist tegelast mingist teisest maailmast.

Raamatus *Matemaatika ja selle ajalugu* toob John Stillwell ära anekdoodi Eukleidese vastusest õpilasele, kes tundis huvi töövõimaluste vastu pärast õpingute lõpetamist. Eukleides olevat kutsunud orja ja öelnud: "Anna talle münt, kui ta tunneb, et peab teenima sellelt, mida on õppinud." (Stillwell 1989: 25.) Mõte on selles, et tõeline matemaatik seisab rahast kõrgemal.

Matemaatikaajaloolased võtavad seda anekdooti vahel väga südamesse. Kui kuulus matemaatik on tööta ja vaene, siis ülistatakse tema vaimsust, kui aga terane ja rikas, siis justkui häbenetaks seda mainida. Kuuleme palju noorest ja vaesest Abelist ning mitte midagi vanast ja rikkast Gaussist (Ebbinghaus *et al.* 1990: 111). Ajaloolased kipuvad pikalt ja põhjalikult kirjutama matemaatikutest, kes on pühendunud mingi ülimalt elukauge teema uurimisele, kuid kipuvad olema sõnaahtrad, kui nutikas matemaatik uurib mingit aktuaalset teemat. Rahaga seonduvast matemaatikast on kirjutatud üldse väga vähe ning ka siis tavaliselt seoses mingi imeliku pärandusprobleemiga keskajast.

Mõnede ajaloolaste transtsendentne suhtumine matemaatikasse avaldub eriti hästi kinemaatika käsitlemisel. Platon väitis, et transtsendentne maailm on muutumatu ning seega pole liikumisega tegelev matemaatika ehtne matemaatika. Ajaloolased, kes peavad Kreeka matemaatika aluseks astronoomia asemel Platoni geomeetriat (kreeklased ise võisid mõelda just vastupidi), arvavad, et Weierstrass *et al.* tegid matemaatikale suure teene, kui puhastasid selle liikumise mõistest.

KAS TÄPSUST PEAKS IDEALISEERIMA?

Täpsuse kohta on kaks ekstreemset seisukohta.

Esimese järgi on täpsus matemaatika alus. Kui matemaatikast puudub täpsus, ei ole tegemist tõelise matemaatikaga ning sellel matemaatikal pole kohta matemaatikaajaloos, välja arvatud

juhul, kui seda saab pidada esimeseks segaseks lähenemiskatseks nn tõelisele matemaatikale. Sellisel seisukohal on Hollingdale raamatus *Matemaatikategijad*. Ta tsiteerib G. H. Hardy: "Vanad kreeklased olid esimesed, keda võib ka tänapäeva mõistes tõelisteks matemaatikuteks pidada. Vana-Egiptuse ja Mesopotaamia orientaalmatemaatika on huvitav kurioosum, kuid kreeklased on esimesed päris matemaatikud." (Hollingdale 1989: 12.) Hollingdale arvab nagu Ballgi, et tõeliselt esimene oli Kreeka matemaatika ajajärk.

Teiseks äärmuseks on väide, et täpsus on matemaatika fossiil. Matemaatika ei arene mitte tuletuste, vaid eksperimentide ja loomingu kaudu. Matemaatika ei ole jalutuskäik mööda hästi sissesõidetud teed, vaid teekond läbi võõra kõnnumaa, kus uurija sageli ära eksib. Täpsus peaks olema ajaloolasele märgiks, et maakaardid on valmis tehtud ja tõelised uurijad mujale siirdunud.

Ajaloolased, kel on üks või teine kirjeldatud seisukohtadest, peaksid lugejatele vastu tulema ja neid hoiatama. Tõenäoliselt on lugejale kaunis segadusseajav teada saada, et matemaatika algas kreeklastest, kui ta ei ole väite tagamaadega kursis.

MATEMAATIKA AJALUGU — EEPOS VÕI KOMÖÖDIA?

Sageli esitavad ajaloolased matemaatika progressi kui mõistuse võidukäiku paha ignorantsi üle. Iga avastus kui oluline osake mõistuse võidus. Selle kildkonna ajaloolased ei naljata iialgi matemaatilise progressi teemadel.

Ometi on matemaatika ajalugu päris naljaküllane. Arvatakse, et matemaatikud on intelligentsed ning ratsionaalsed, kuid harvad pole juhud, kui nende töös on vigu, segadust ja ebausku. Ei tohiks valmistada raskusi kirjutada matemaatikaajalugu, mis oleks ühteaegu korrektne ning huumorikas. Toon mõned näited.

1779. aastal avaldas Gauss algebra põhiteoreemi tõestuse. Sissejuhatuses ta kritiseerib selle teoreemi varasemaid tõestusi ning näitab, et need on kõik valed. Mõned matemaatikud nimetasid põhiteoreemi varem "D'Alembert'i teoreemiks", arvates ekslikult, et D'Alembert oli selle 1746. aastal tõestanud. Järelikult oskasid nad paremini D'Alembert'i tööd kiita kui seda

mõista. (Ha-haa!) Tegelikult on naljakas see, et ka Gaussi enda tõestus oli vigane. (Stillwell 1989: 195–200.)

Matemaatilise analüüsi varased uurijad opereerisid analoogia-
tega. Nad kasutasid printsiipe, mis kehtivad lõplikel juhtudel
ja kandsid need üle lõpmatusse. George Berkeley (1685–1753)
naerab nende üle: “See, kes vaevu teise või kolmanda diferent-
siaaliga hakkama saab, ei peaks pabistama Jumaluse mis tahes
küsimuse pärast.” (Boyer, Merzbach 1989: 465.) Üheksateist-
kümnendal sajandil seati matemaatika rangelt täpsetele alustele
ning matemaatikud võisid end õnnitleda, et ei pea enam Berkeley
pilkeid tõsiselt võtma. Naljakas on seejuures, et too infinitesi-
maalarvutus, mida Berkeley oli naeruvääristanud, põhimõtteliselt
kehtib, nagu näitas Robinson 1966. aastal.

Eukleides üritas geomeetriat viia rangelt täpsetele alustele,
kuid ta vusserdas selle ära esimesel katsel. Ta unustas lisada
aksioomi, et kaks kattuvat ringjoont ei läbi üksteist niisama ilma
puutumata, vaid kohtuvad ühes punktis. 1899. aastal esitas Hilbert
Eukleidese tööde rangelt korrektse ümbertöötamise, kuid jättis sama
asja kahe silma vahele. Alles oma töö prantsuskeelses tõlkes lisas
ta puuduva aksioomi (Hilbert 1950: 25).

1950. aastal oli R. Kershner raamatu autorite hulgas, kus mär-
giti, et paljud avaldatud teoreemid on hiljem kontranaidete varal
ümber lükatud. Kershneril ei olnud sellel ajal aimugi, et ta ise
muutub seesuguseks näiteks. 1968. aastal väitis Kershner, et on
leidnud täieliku loetelu kõikvõimalikest variantidest, kuidas katta
tasandit kongruentsete kumerate viisnurkadega. Ta avaldas oma
tulemuse prestiižikas ajakirjas. Ent igatahes avaldati 1975. aastal
joonis variandist, mis oli Kershneril täiesti kahe silma vahele
jäänud. Naljakas asja juures on see, et eksperdikas osutus keegi
Majorie Rice, koduperenaine San Diegost, kes polnud ülikooli
uksest sissegi astunud, kuid leidis sellest hoolimata mitu uut va-
rianti, mida Kershner polnud märganud. (Schattschneider 1981:
140–166.)

Selliseid näiteid on veel palju. Cauchy äpardused ühtlase
koondumisega, Kroneckeri jäärapäine vastuseis lõpmatute hulka-
de teooriale, Lamberti sissekukkumine — ta ei märganud, et oli
avastanud Eukleidesest erineva geomeetria — jne. Tavaliselt esi-
tatakse neid kui väikesi möödalaske, mille hiljem on parandanud

täpsuse vältimatu kasv. Esitades neid aga nii, nagu nad olid — kentsakate apsakatena —, oleksid nad humoorikaks vahepalaks ning ühtlasi annaksid hea pildi matemaatikategemise olemusest.

KUIDAS ON OMAVAHEL SEOTUD MATEMAATIKAJALUGU JA RELIGIOON?

Kas religioon ja teadus on konfrontatsioonis? Nii mõtles positivistlik filosoof Auguste Comte (1798–1857) ning temaga on nõus ka osa matemaatikaajaloolasi. Näiteks kirjutab Burton: “Aleksandrias ja kogu impeeriumis tekkis uus liikumine, mis kiirendas Vana-Kreeka õpetuste väljasuremist. See oli kristluse areng.” (Burton 1988: 234–236.) Niisamuti avaldab E. T. Bell raamatus *Matemaatikud* kahetsust, et Pascal tegeles religiooni-filosoofiaga. Ta kirjutab, et “Pascali tuleb tunnustada kui andekat matemaatikut, kuid tema masohhistlik kalduvus ennast piinata ning raisata aega kasutute arutlustega ususektide lahkkelide ümber degradeerivad ta sellisele tasemele, et praegu nimetaksime teda religioosseks neurootikuks” (Bell 1937: 73). Samasugune seisukoht on Evesil *Sissejuhatuses matemaatika ajalukku*, kus ta kirjeldab Pascali kui “lootustandvat” isikut, kellest paraku sai “religioosne neurootik”. Hiljuti on selle seisukohaga ühinenud ka Hollingdale. Raamatust *Matemaatikategijad* on võimalik lugeda, et Pascali intellektuaalsed võimed kulusid peamiselt steriilsetele teoloogilistele arutlustele omaaegsete ususektide vaheliste lahkkelide üle (Hollingdale 1989: 151). Uskuge või mitte, kuid see on seesama Pascal, kellele on pühendatud ülistav peatükk Frederick Coplestoni *Lääne filosoofia ajaloo* neljandas köites. Tänapäeva teoloogid ning filosoofid hindavad Pascali “kasutuid teoloogilisi spekulatsioone” kui oma ala parimaid!

Õnneks ei ole kõik matemaatikaajaloolased seisukohal, nagu oleks igäüks, kes on huvitatud religioonist, pehmelt öeldes ajaraiskaja või veel hullem — nupust nikastanud. Näiteks võrdleb D. E. Smith Fibonaccit tema kaasaegse, Püha Franciscusega, ning tunnustab mõlemat kui “uue valguse toojat inimhinge soppidesse” (Smith 1958: 217). Ning näiteks ka Boyer ja Merzbach märgivad, et Püha Thomas Aquinost ja teiste skolastikute spe-

kulatsioonid aitasid jõuda Cantori lõpmatuse teooriani (Boyer, Merzbach 1989: 294).

Teisti jaoks ei ole mõistus Jumal ega matemaatika lunastus ning matemaatikud ei ole teistest pühamad. Teist ei kirjutaks matemaatikaajaloo raamatut, kus antaks kogu au inimestele ning Jumal jäetaks aust hoopis ilma. Sellegipoolest võib teist käsitleda matemaatikat jumaliku kingina ning matemaatik naturaalfilosoofiat mõistuse produktina. Matemaatikaajaloolased võiksid vaadelda võimalust, et konflikt mõistuse ja religiooni vahel on müüt. Ning lõpuks peaksid nad arvestama, et kui ajaloolane annab oma ajalooraamatule isikliku suhtumise alusel antireligioosse varjundi, siis on see ebaobjektiivne ning ebameeldivalt tendentslik.

Kirjandus

- Bell, E. T. 1937. *Men of Mathematics*. New York: Simon & Schuster
- Boyer, C. B., U. C. Merzbach 1989. *A History of Mathematics*. New York: John Wiley
- Burton, D. M. 1988. *The History of Mathematics*. Dubuque: Wm. C. Brown
- Dunham, W. 1990. *Journey through Genius*. New York: John Wiley
- Ebbinghaus, H.-D. et al. 1990. *Numbers*. New York: Springer-Verlag
- Fibonacci 1987. *The Book of Squares*. Boston: Academic Press
- Hilbert, D. 1950. *Foundations of Geometry*. La Salle: Open Court
- Hollingdale, S. 1989. *Makers of Mathematics*. London: Penguin Books
- Schattschneider, D. 1981. In praise of amateurs. — *The Mathematical Gardner*. Boston: Prindle, Weber & Schmidt
- Smith, D. E. 1958. *History of Mathematics*. Vol. 1. New York: Dover
- Stillwell, J. 1989. *Mathematics and its History*. New York: Springer-Verlag

WILLIAM S. (BILL) ANGLIN (sünd. 1949) on matemaatik, sai *Ph.D.* kraadi McGilli ülikoolist Kanadas 1987. aastal. Põhihuvialadeks kujunesid matemaatika ja filosoofia seosed ning Montreali kokakunsti nautimine. Artikli kirjutamise aegu oli teadur McGilli ülikooli matemaatikateaduskonnas, hiljem siirdus elama Inglismaale Oxfordi.

LEMBIT LEPP

ELUASEMEPOLIITIKA EESTIS

1918–1995

Jüri Kõre, Mare Ainsaar, Margus Hendrikson

Eluase on tähtis osa inimese elukeskkonnast, sellest sõltub elu kvaliteet. Elamuehitus on oluline osa majandusest ning pingete vähesus elamusuhetes on sotsiaalse stabiilsuse eelduseks.

Lähtesituatsioon, kust Eesti Vabariigi loomise järel 1918. a alustati linnaehitust ja linnakeskkonna kaasajastamist, oli teistest Euroopa linnadest erinev. Valitses korteridefitsiit ning korterid olid väikesed ja madala heakorrasemega.

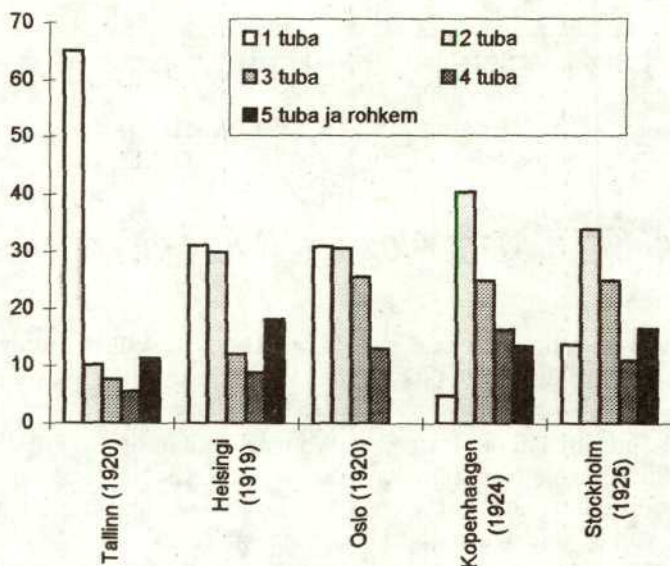
Eesti esimese iseseisvusaja elamuehituses võib eristada **ekstensiivset** (1918–1935) ja **kvalitatiivset** (1935–1940) perioodi (Pikk 1990: 15–20).

Ekstensiivset perioodi iseloomustas peamiselt hoonestamata alade hõlvamine, vanu maju lammutati vähe. A. Pika (1989) andmetel suudeti 1930. aastate alguseks likvideerida terav korteripuudus linnades ning võimaldada kõigile linnaperedele eluase. Lisaks asustatud korteritele eksisteeris veel tühjade korterite varu, mis moodustas umbes 3% kogu korterite arvust. Ehkki elamispinnaga varustamine paranes, oli Tallinnas ja Tartus ka 1934. aastal elanike arv toa kohta ligi kaks korda suurem kui Lääne-Euroopa linnades keskmiselt (Gustavson 1934: 120–127).

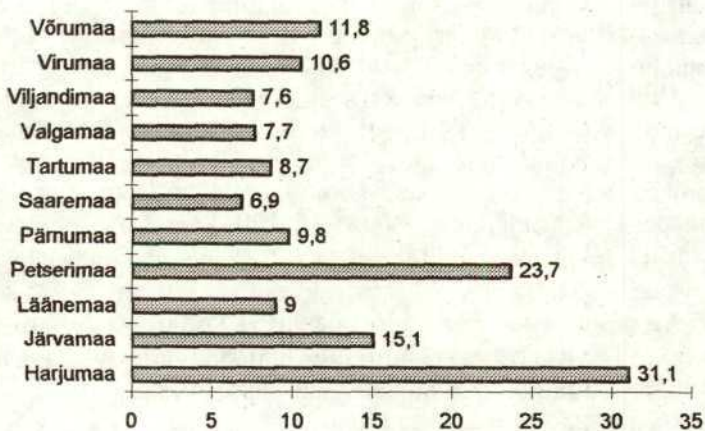
Tollasest elamusituatsioonist ja selle muutumisest annavad ülevaate 1922. ja 1934. a rahvaloenduse andmed, 1925. ja 1939. a põllumajandusloenduse tulemused, korteriloendused Tallinnas (1926. a aprillis) ja Tartus (1927. a veebruaris) ning Teedeministeriumi jooksev aruandlus ehitustegevusest.

Artikli koostamisel on kasutatud materjale UNDP "Eesti Inimarengu Aruandest" 1996.

Eluasemepoliitika Eestis

Joonis 1
Elanike jaotumine tubade arvu järgi protsentides

Joonis 2
Korterite üldarvu suurenemine 1922–1934 protsentides

Aastail 1922–1934 suurenes korterite arv kogu riigis 252 tuhandelt 290 tuhandeni (15%). Jooniselt 2 on näha, et kõige jõudsam oli kasv Harju- ja Petserimaal.

Peamisteks ehitajateks olid eraomanikud. Tallinnas aastail 1923–1930 valminud 937 majast kuulus 804 (86%) eraomani-kele ning 133 oli riigi-, omavalitsuse ja ühingute omanduses. Keskmiselt oli eraomaniku ehitatud elamus 4,2 korterit ning riigi, omavalitsuse ja ühingute ehitatud majas 6 korterit.

Elamute ehitusviisis ei toimunud ajavahemikus 1922–1930 olulisi muutusi. Peamiseks seinamaterjaliks oli puit (1922. a oli linnades 83,6% hoonetest puitseintega, aastail 1929–1930 valminud elamutest olid 84,6% puitmaterjalist) ning valitsevaks jäid 1–2-kordsed elamud keskmiselt 3–4 korteriga (Reiman 1931).

Tuleb rõhutada, et erinevalt 1930. aastate teisest poolest kehtis aastail 1918–1931 *Üüriseadus*. Algselt kehtestati see seadus 1919. a, 1921. a töötati ta ümber, 1927. a tühistati ta osaliselt ja 1931. a kaotas ta täielikult kehtivuse. Seaduse järgi oli üür üsna jäigalt seotud 1914. a tegelikult makstud üüriga.

Üüriseaduse tühistamist taotlesid majaomanikud ja nende esindajad Riigikogus (Mürk jt), küllalt põhjendatult aga vaidlesid sellele vastu üürnike esindajad (eelkõige Tallinna Üürnikkude Selts). Väidetavalt takistas üüriseadus elamuturu arengut, s.t pärssis uusehitust. Üürnike vaatenurgast oli aga üür olemasolevaid kortereid ja elanike sissetulekuid arvestades niigi kõrge (1926. a loenduse andmetel oli 74% Tallinna korteritest kööktoad ja ühe-toalised korterid, 1925. a büdžetiüüringu andmetel oli Tallinna töölistest koguni 84% kööktoa või 1-toalise korteri üürnikud).

Üürnike arvates tuli korterikriisi leevendamiseks kasutada ehituslaenusid mitte ainult luksuskorterite, vaid ka väikekorterite ehitamiseks (väikekorteriks peeti kuni 3-toalist korterit), vähendada ühele laenuaotlejale antavat summat (kuni 85% elamu projek-tijärgsest maksumusest) ning sel moel suurendada laenusaaajate hulka ja kasutada laene uute majade ehitamise kõrval ka vanade elamute remondiks ning kordategemiseks (*Üürniku...* 1928).

Üüriseadus pärssis küll üüri ülemäärast tõusu, kuid tema mõ-ju oli piiratud. Eesti Statistika Keskbüroo andmetel jagunesid üürnikud kolme rühma:

- 1) üüriseaduse kohaselt maksjad;
- 2) üüriseadusest (veidi) rohkem maksjad;
- 3) vabal kokkuleppel maksjad.

Üüriseaduse järgi arvatuna oleks keskmine üür pidanud 1930. a olema 52% 1914. a üürist, tegelik üür Tallinnas oli aga korteriinspektori andmetel 145% 1914. a tasemest. See tähendab, et tegelik üürisumma oli vähemalt Tallinnas seadusjärgsest 100 punkti võrra kõrgem.

Üüriseaduse osaline tühistamine 1927. a intensiivistas korterivahetust. 1925. ja 1926. a vahetas korterit 26,7% ja 25,1% Tallinna elanikest, 1927.–1931. a kõikus korterivahetajate protsent 28,1 ja 35,5 vahel (Smetanin 1931).

Pärast seaduse tühistamist 1931. a toimus järsk üüritõus. 1925. a töölisbudžeti uuringu andmetel moodustas üüri, kütte ja valgustuse osa keskmise Tallinna töölisperre kulutustest 13,3%. 1931. a maist oktoobrini suurenes üüri osatähtsus 7–9 punkti võrra (Tooms 1931).

Elamuehituse kvalitatiivset perioodi (1930. aastate teine pool) iseloomustab suurema tähelepanu pööramine uute majade varustamisele mugavustega ja ehituskvaliteedile. Näiteks 1930. aastal oli Eesti linnades ehitatud ja ümberehitatud korteritest vesi- või kuivklosett 58,3%-s korteritest, 1935. aastal aga juba 86,2% (*Eesti arvudes...* 1937: 265–268).

1930. aastate lõpu elamupoliitikas võib täheldada kahte suundumust.

Esimene neist oli suhteliselt väljakujunenud sotsiaalse kaitse süsteem (sarnanes Saksamaal teostatava konservatiivse sotsiaalpoliitikaga), mis nõudis terviklikkuse huvides tõhusamat üürisuhete reguleerimist.

Teiseks oli üürikulude osatähtsuse kasv tööliste leibkondade kulutustes, mis mõjutas ühiskonna sotsiaalset stabiilsust negatiivselt.

1939. a võttis Riigivolikogu uuesti vastu *Väikekorterite üüri hindade korraldamise ajutise seaduse* ja 1940. a kehtestas Tallinna linnavolikogu selle Eesti pealinnas.

Seadus normeeris kuni 45 m²-se põrandapinnaga korterite üüre, "missugused korterid kuuluvad eranditult tööliskonna ja väiksemapalgaliste ametnike elukorteriteks [---] kohtades, kus nende hinnad korterikitsikuse tõttu on kujunenud põhjendamatult kõrgeks".

Oli astutud samm tagasi üüride administratiivse reguleerimise suunas. Vabariigi Valitsus on oma 1992. a 6. III määruse "Korteriüüri arvestamise korra muutmise ja korteriüüri piirmäärade kehtestamise kohta" (RT 1992, 8, 115) koostamisel mõningal määral kasutanud 1939. a üüriseaduse põhimõtteid.

1940. a alanud Nõukogude okupatsioon muutis Eesti elukorralduse kõiki külgi, sh ka elamusuhteid. ENSV konstitutsiooni 6. paragrahvi järgi kuulutati põhilised varad (maa, loodusvarad, tootmisettevõtted, pangad jne), samuti ka kommunaalettevõtted ja põhiline elamufond linnades ja töölisasulates, riigi omanduseks.

ENSV ajutine Ülemnõukogu Presiidium andis 31. X 1940 seadluse suurte majade natsionaliseerimise kohta (ENSV Teataja 1940, 37, 433). Võõrandatavate majade nimekirja koostamine pidi sel ajal juba käima, sest 15. novembril ilmus esimene, Tartu linnas natsionaliseeritavate majade loend. 1941. a 13. juuni Rahvakomissaride Nõukogu määrusega likvideeriti Eesti Vabariigis tegutsenud korteriühingud.

Paljud 50 okupatsiooniaasta jooksul toimunud põhimõtted ja institutsioonid on pärit 1940.–1941. aastast. Natsionaliseeritud majade haldajateks määrati majavalitsejad (1948. aastast majavalitsused), elamispinna normiks kinnitati 9 m² (sanitaarnorm 6 m²) inimese kohta, täitevkomiteede juurde loodi korterikomisjonid jne. Kõik need sammud olid mõeldud "töötava rahva korteriolude parandamiseks, kes seni elasid keldri- ja teistes viletsates korterites" (ENSV Teataja 1940, 18, 210). See lause ei kirjelda päris objektiivselt Eesti elanike korteriolusid. 1934. a rahvaloenduse andmetel oli linnades 3600 asustatud keldrikorteri, s.t umbes 3% kõigist korteritest.

Teise maailmasõja ajal tsiviilehitus seiskus (1942. a anti isegi ehituskeelu seadus). Sõja-aastatel kaotasid Eesti linnad kokku 2,27 miljonit m² elamispinna ehk 56,2% elamufondist. Hävis 63 198 hoonet, sh 21 704 elamut (umbes 80 000 korterit) (Juur-

soo 1978). Naabritega võrreldes olid Eesti kahjud suhteliselt suured — 1 elaniku kohta arvestatuna 2,5 korda suuremad kui Leedus ja 1,5 korda suuremad kui Lätis (*Eesti arhitektuuri...* 1965).

Arhitektuuriajaloo vaatenurgast on sõjajärgsele ehituspoliitika hinnangu andnud Leonid Volkov (1990). Ta eristab kolme ehitusperioodi:

- 1) sõjajärgse klassitsismi periood (1950. a-te keskpaigani);
- 2) ratsionalistliku arhitektuuri ajajärk (1950. a-te keskelt 1970. a-te keskpaigani) ja
- 3) arhitektuurisuundumuste mitmekesistumise periood (1970. a-te keskpaigast 1990. a-teni).

Elamupoliitika aspektist (asulate planeerimine, elamuehituse finantseerimine, ehitusviisid jms) võib eristada kahte suurt ajaloiku:

- 1) sõjajärgne majanduse taastamisperiood, mil ehituses teataval määral säilis side sõjaeelsete ehitussuundadega;
- 2) tööstuslik masselamuehituse periood (1950. a-te keskpaigast 1990. a-teni).

Sõja lõpust kuni 1950. aastate keskpaigani kujunes ehitustempoks keskmiselt 3 korterit 1000 elaniku kohta aastas (Volkov 1990), kuid üldpinnaga varustatus inimese kohta langes suure sisserände tõttu aastatel 1945–1949 13 m²-lt 9 m²-ni; elamistingimused hakkasid paranema alles 1950. aastatel.

Elamupoliitikat iseloomustavateks tunnusteks olid:

- 1) riikliku elamuehituse muutumine valitsevaks ehitusviisiks. See ilmnis peamiselt ametkondlikus ehituses, s.t ministeeriumide, ettevõtete jms ehituse näol;
- 2) eelistuste süsteemi kasutamine korterite jaotamisel (mõne ühiskondliku kihi elamuprobleemi lahendamine teiste arvel, mis oli vastuolus propageeritava teesiga kõigi kodanike võrdsest õigusest eluasemele).

Kuni 1960. aastate keskpaigani võis elamuehituses siiski veel mitut suunda täheldada. Olulise tähtsusega oli ENSV MN määrus "Maatükkide üleandmise korra kohta ehitiste taastamiseks sõjategevuse tagajärjel kannatanud linnades ja alevites" (ENSV Teataja 1947, 15, 137). Määrus toetas muu hulgas eramuehitust. Sõja-

järgsetel aastatel ehitatud eramurajoonid on praegugi eelistatud elupiirkondade seas (Merivälja, Lilleküla-Tondi, Maarjamäe ja Kose Tallinnas; Tähtvere, Ropka, Aardla Tartus; Raeküla Pärnus; Uueveski Viljandis, Kubija Võrus jt). Väikelinnades (Paide, Türi, Jõgeva) ehitati aastail 1945–1955 peaaegu kõik uued elamud eraisikute poolt (Volkov 1990).

Riiklikus elamuehituses algas paralleelselt purustatud elamute taastamisega nn rahvakorterite või väikekorteritega (1–2, harvem 3 toaga korterid) tüüpelamute ehitus. Ehitati valdavalt mujal tehtud tüüpprojektide järgi.

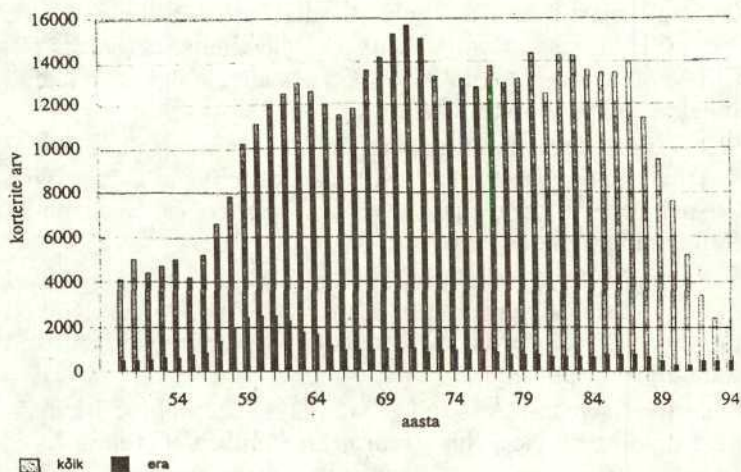
Periood 1950. a-te keskpaigast kuni 1980. a-te keskpaigani oli riikliku industrialiseeritud elamuehituse võidukäigu aeg. Kõikjal riigis kerkisid standarddetailidest ja tüüpprojektide järgi ehitatud elamud.

Perioodi juhatasid sisse NLKP KK ja NSVL MN 1955. a määrus "Liialduste likvideerimisest projekteerimise alal ja ehitustegevuses" ja 1957. a määrus "Elamuehituse arendamisest NSV Liidus" ning neid dokumente dubleerinud kohalikud määrused.

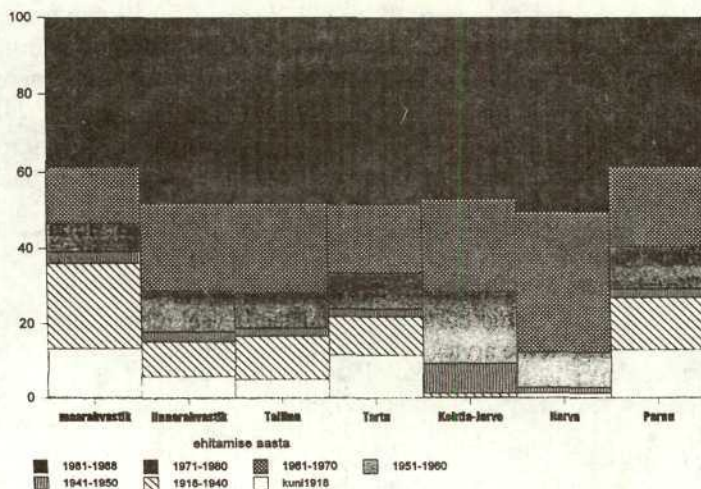
Püstitatud ülesande täitmiseks — likvideerida 10–12 aasta jooksul elamispinna puudus — mindi üle äärmiselt ökonoomsele väikekorterite tööstuslikule ehitamisele. Loodi uut tüüpi ehitusettevõtted: majaehituskombinaadid (esimene 1961. a Tallinnas, teine 1971. a Tartus).

Seitseastaku plaani järgi tuli Eestis aastail 1959–1965 ehitada 1,6 miljonit ruutmeetrit uut elamispinna, mis tähendas ehitusmahu kahekordset suurendamist eelmise perioodiga võrreldes. Kuigi plaanid täideti, jäi korterivajak püsima ja 30 aasta pärast (1987. a) tehti järgmine analoogne katse korteripuudust leevendada.

See aeg oli aga suhteliselt soodne ka individuaalehitajatele. Elamupuuduse leevendamiseks peeti lubatavaks eramuehitusegi laiendamist ja nii oligi aastail 1955–1965 eramuehituse osa elamuehituses sõjajärgse perioodi kõrgeim.

Joonis 3
Ehitatud korterite arv 1950–1994

Joonis 4
Elanike jagunemine elamispinna valmimisaasta järgi

Maal alustati nn agrolinnakute planeerimist ja ehitamist. 1953. a novembris teatas EKP I sekretär Johannes Käbin, innustatuna Nikita Hruštšovi sõnavõtust NLKP KK septembrileenumil: "Nüüd, kus talude kollektiviseerimine meie vabariigis on praktiliselt lõpule viidud, tuleb [---] praktiliselt lahendada heakorras- tatud kolhoosiasulate ehitamise küsimusi." Ulatuslikum mitme korteriga kahe- kuni kolmekorruseliste elamute ehitus algas kolhoosides siiski alles 1961. aastal (*Eesti arhitektuuri...* 1965).

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1974. a 1. XI seadlusega jagati maa-asulad kaheks: alevikud (üle 300 elanikuga ja kompakse hoonestusega asulad) ning külad. Projekteerijate jaoks eksisteeris veel maa-asulate liigitus perspektiivseteks ja mitteperspektiivse- teks koos ettekirjutusega viimastes uusi ehitisi mitte püstitada.

Valdava osa linnade uuselamuehitusest moodustasid viie- ja enamakorruselised majad. 1980. aastatel moodustas suurpaneel- ehitus 74% kogu elamuehitusest. Telliselamu (ka tüüpprojekti järgi ehitatu) oli pigem erand.

Eesti linnade üldpildis domineerivad paneelalamud tagasid suhteliselt kõrge taseme korteritega varustatuse alal. Intensiivne sissereanne N. Liidust ei võimaldanud aktiivsele ehitustegevusele vaatamata korteripuudust siiski likvideerida, sest ühtlasi suurenes vajadus elamispinna järele linnades pidevalt.

Kui uskuda ESA andmeid, sai aastail 1951–1985 uues ma- jas korteri või parandas elamistingimusi vanas majas 1 851 000 inimest. Arvestuslikult võib siia 1946.–1950. a elamuehituse põh- jal lisada 110 000, seega kokku 1 960 000 inimest (*Eesti NSV...* 1986). Ometi oli 1987. a korterijärjekorras 43 300 leibkonda ehk 7% leibkondadest.

Linnarahvastiku osatähtsus rahvastikus suurenes niihästi sisse- rände tõttu idast kui ka noorte lahkumise tõttu maapiirkondadest. Samas toimus, eriti 1970. a-te lõpul ja 1980. a-te esimesel poolel, ka vastupidine protsess. Et eluase jäi endiselt üheks kõige de- fitsiitsemaks väärtuseks ühiskonnas, lahkusid paljud noored pered linnast ning asusid maapiirkondadesse, kus olid paremad võima- lused oma perele korter muretseda. Üha suurenevad erinevused maa- ja linnaelanike elamispiinnaga varustatuses olid olulisimad

põhjused 1980. aastate alguses aset leidnud nn rändepöördes ehk suuremate linnade negatiivses rändesaldos maaga.

Tabel 1

Elamuehitus Eestis 1946–1994

(tuhat korterit ja tuhat ruutmeetrit üldpinda)

Periood	Ehitatud kortereid kokku	Ehitatud kortereid 1000 el. kohta	Ehitatud üldpinda kokku	Sellest eramutes	Elamukooperatiivides
1946–1949	-	-	1006	198	-
1950–1954	23,2	4,2	1002	147	-
1955–1959	34,0	5,9	1704	492	-
1960–1964	61,2	10,1	2853	802	35
1965–1969	63,1	9,8	2940	412	256
1970–1974	71,5	10,6	3676	403	367
1975–1979	66,0	9,3	3713	388	364
1980–1984	69,1	9,4	3929	331	387
1985–1989	61,9	8,1	3680	356	404
1990–1994	20,6	2,6	1377	251*	-
Kokku	470,6	-	26 131	3840	1813

*: Kaasa arvatud elamukooperatiivide ehitus

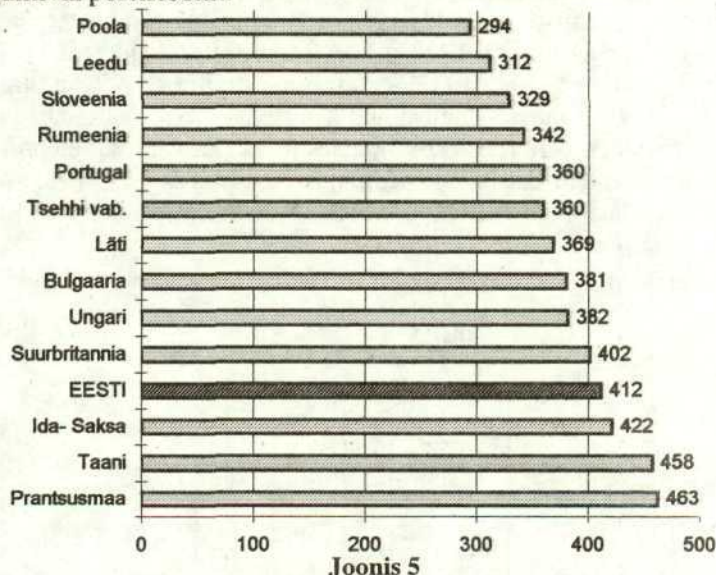
-: Teadmata

Allikas: ESA 1996.

Tallinna ja Kirde-Eesti tööstuspiirkondade kiire arenguga kaasnev suuremahuline riiklik-ametkondlik elamuehitus mõjutas ka tööstuslinnade tagamaad. Kui Eesti maaelanikkonna hulgas on kõikjal suurima osakaaluga 1918.–1940. aastal ehitatud elamispiinal elavate inimeste grupp, siis Harjumaal ja Ida-Virumaal moodustavad kõige suurema osa hiljem, 1970.–1980. aastatel ehitatud majades ja korterites elavad inimesed.

1987. aastal oli Eesti linnades ja alevites keskmiselt 17,8 m² elamute üldpinda inimese kohta, mis oli 1,2 korda kõrgem N. Liidu keskmisest, kuid tunduvalt väiksem arenenud lääneriikide tasemest (SLV 36,6 m², Soome (1985) 28,0 m², Rootsi (1985) 45,0 m²). 1990. aastate alguseks oli Eesti korteritega varustatu-

se poolest 1000 elaniku kohta endiste sotsialistlike riikide seas juhtival positsioonil.

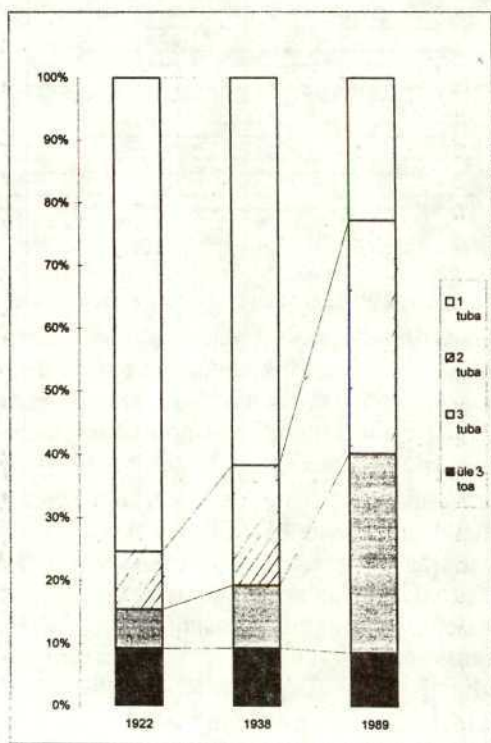
Joonis 5
Kortereid 1000 elaniku kohta Euroopa riikides

1980. aastate teisest poolest alates hakkas ehitusmaht järsult langema. Näiteks 1994. a käikuantud korterite hulk moodustas vaid viiendiku 1989. a vastavast näitajast. Madalseis Eesti elamuehituses on Eesti Ehitusettevõtjate Liidu sõnul otseselt tingitud maksujõulise tellija puudumisest (Eesti Ehitusettevõtjate... 1994).

1–2-toaliste eluruumide suurt osakaalu kogu elamufondis võib vaadelda niihästi elamufondi üksluisuse kui inimeste piiratud valikuvõimaluste näitajana. Riigi Statistikaameti andmetel moodustas 1- ja 2-toaliste korterite osatähtsus 1995. a alguses kogu avaliku elamufondi eluruumide arvust 66%. Võrdluseks võib lisada, et Inglismaal koosnes 1961. a vaid 5% eluasemetest ühest või kahest toast, Itaalias 42%, Poolas 58% ja Mehhikos 80% (Burnett 1985: 331–345).

Korteritingimuste muutumist Eestis viimase poolsajandi jooksul võib illustreerida Tallinna näitega. Võrreldes Tallinna elanike jaotust korteri tubade arvu järgi 1922., 1938. ja 1989. aastal näeme, et selle aja jooksul on vähenenud 1-toalist eluruumi ka-

sutavate tallinlaste osakaal ja suurenenud 2- ja 3-toaliste korterite elanike osatähtsus (joonis 6). Kuid mahajäämust, mis oli Tallinnal (Eestil) elamistingimuste osas, pole siiani õnnestunud ületada. Näiteks Stockholmis oli 1920. a 1- ja 2-toalisi kortereid 48% korterite koguarvust (Kant 1931), ent Tallinnas oli neid 1922. aastal 84%. 1989. a rahvaloenduse andmetel elas Eesti pealinnas 1- või 2-toalistes korterites 60% peredest, s.t ikka veel kümnendiku võrra rohkem kui Rootsi pealinnas 70 aastat tagasi. 1985. a rahvaloenduse andmetel elas ainult 5% Stockholmi leibkondadest väiksemas kui 3-toalises korteris.

Joonis 6
Tubade arv tallinlaste korterites

ERAELAMUEHITUS

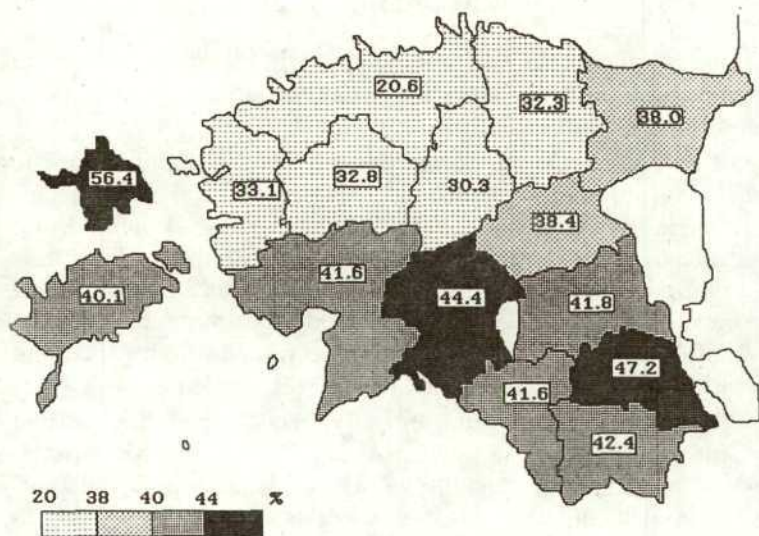
Rohkem kui pool sajandit domineerinud riiklik industrialiseeritud elamuehitus on kujundanud peamiseks elamutüübiks Eestis paljukorterilise elamu.

Käimasolev elamureform muudab lõviosa paljukorteriliste majade eluruumidest eraomandiks. Sõjajärgsel ajal oli eraelamuehitus riiklikust ehitusest täiesti erinev oma ehitus-arhitektuurilise kvaliteedi ja keskkonnakujundusliku toime poolest. Ühele osale inimestest oli eraelamuehitus ainus võimalus elamistingimusi parandada, teistele eneseteostuse moodus, kolmandate jaoks üks väheseid tollal lubatud kapitali akumuleerimise viise jne. Seetõttu vääribaldi eramuehitus siinkohal iseseisevat käsitlemist.

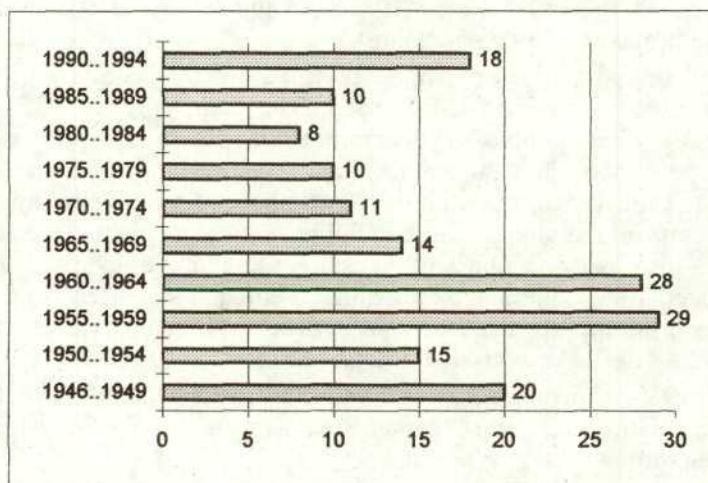
Teise maailmasõja järel oli individuaalelamuehituse osakaal elamuehituses suhteliselt suur. Riik tegeles valdavalt tootmisettevõtete taastamise ja ehitamisega ning osales vähem elamuehituses. Ajavahemikul 1956–1960 moodustas eramuehitus umbes 31% kogu elamuehituse mahust, mõnes linnas (Tartu, Võru, Viljandi) isegi 40–65% (Volkov 1990). Edaspidi vähenes koos riiklike elamuehitusprogrammide mahu suurenemisega individuaal-elamuehituse osakaal ning 1980. a-te lõpus moodustas ta vaid 8–9% elamuehituse kogumahust.

Lisaks kruntide eraldamise poliitika muutumisele ja kruntide suuruse vähendamisele oli individuaalelamuehituse osa vähenemise üheks põhjuseks kooperatiivelamuehituse suurendamine. Kuni viimase ajani, kui eramuehitajatel on tekkinud võimalus endale ehitusfirmalt maja tellida n-ö vundamendist kuni sisekujunduseni, oli individuaalmaja ehitamine võimalik, tuginedes üksnes tulevase majaomaniku leidlikkusele ja kokkuhoidlikkusele. Et materjalide hankimine oli keerukas ja ehitajate rahalised võimalused piiratud (pangalaenu said kasutada vähesed), kulus ehitamiseks Eestis keskmiselt 10 aastat (Inkinen, Tiik 1992).

1989. a rahvaloenduse andmetel elas Eestis rohkem kui viien-dik (21,6%) inimestest eraelamispiinal, kuid maakonniti esines suuri erinevusi.

Joonis 7
Eraelamufondi osa üldpinnast 1. I 1995

Joonis 8
Eraelamuehituse osa kogu ehitusmahust

Tabel 2

**Üksikelamutes (individuaalelamutes) elavate
inimeste osatähtsus 1988. a**

(v.a kollektiivsetes leibkondades elavad inimesed)

< 25%	Eesti 22%, sh linnades 12%, maal 45% Itaalia 24%
25–50%	Saksamaa 37%, Kreeka 45%
50–75%	Rootsi 51%, Austria 55%, Soome 57% Prantsusmaa 62%, Portugal 73%
üle 75%	Norra 80%, Luksemburg 81%, Belgia 85%

Allikas: *Yearbook...* 1995; Eesti 1989. a rahvaloenduse andmed.

Perioodil, mil Tallinna ja teiste tööstuspiirkondade arengut toetati riikliku elamuehitusega, oli eraelamuehitusel oluline osa just mahajäänutes piirkondades, kus see oli sageli ainsaks võimaluseks oma kodu luua.

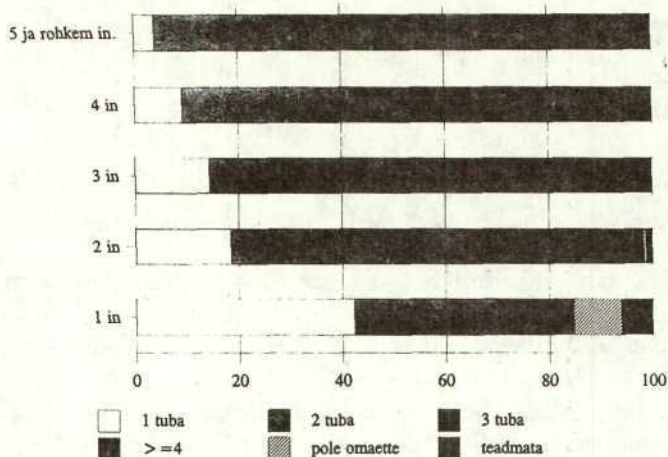
Alates 1980. aastate lõpust on eraelamuehitus territoriaalselt nihkunud majanduslikult edukamatesse piirkondadesse, kus elanikel on ehitamiseks vajalikke rahalisi võimalusi.

ELAMISTINGIMUSED TÄNAPÄEVAL

Eestis puudub praegusel hetkel ametlik elamistingimusi, sh korteri üleasustatust kirjeldav standard. Tinglikult võib selleks kasutada valitsuse poolt eluasemetoetuse arvutamise alusena kehtestatud sotsiaalset normi: 18 m² üldpinda iga leibkonna liikme kohta ja lisaks 15 m² leibkonna kohta, mis vastab lihtsustatult valemile: tubade arv võrdub leibkonna liikmete arvuga. Eluasemetoetuse taotlejatele normi ületava pinna eest toetust ei maksta.

1989. a rahvaloenduse andmetel oli Eesti keskmisel leibkonnal kasutada 0,68 tuba (v.a köök jt abiruumid) ühe inimese kohta ehk ligikaudsete arvutuste järgi 1 eluruum ühe inimese kohta. See on tunduvalt väiksem Lääne- ja Põhja-Euroopa keskmistest näitajatest (joonis 10). Ruumide arv inimese kohta, mida võib käsitada ka privaatsuse näitajana ehk tiheliolekuna, väheneb leibkondade suurenedes. 1989. a elas perekonnaliikmete arvust väiksema tu-

bade arvuga elamispinnal (korter või elamu) 18% 2-liikmelistest, 40% 3-liikmelistest ja 72% 4-liikmelistest peredest. 1994. a “Eluolu uuringu” andmetel elab 42% Eesti inimestest tingimustes, kus tuleb enam kui üks leibkonna liige eluruumi kohta. Kõige kitsamates oludes elavad väikeste (alla 6-aastaste) lastega pered.

Joonis 9
Leibkondade jagunemine elamispinna tubade arvu järgi

1994. a septembris-novembris korraldatud “Eluolu uuringu”^{**} põhjal võib öelda, et tüüpiline Eesti inimene:

- * elab paljukorterilises (71,2%) viiekorruselises (27,0%) majas;
- * on eluaseme saanud ajavahemikul 1961–1980 (36,8%) töökoha kaudu (50%);
- * kasutab kahe- (35,0%) või kolmetoalist (35,0%) korterit;
- * mugavustest on tema korteris/elamus olemas kanalisatsioon (83,0%), vesiklosett (76,1%), vannituba või duširuum (71,3%), keskküte (66,6%), gaasipliit (53,1%) ja telefon (54,9%);
- * ei saa alati sooja vett kasutada (81,7%);

^{**}“Eluolu uuring” valmis Eesti Riigi Statistikaameti koostöös Norra Sotsiaaluuringute Keskuse FAFOga ja teostati septembrist novembrini 1994. aastal.

* on raskustes eluaseme eest tasumisega (58,4%);

* on oma elamistingimustega siiski enam-vähem rahul (51,6%) ning ei vaja teistsugust elamispiinda (63,8%).

Tabel 3

Eri leibkondade keskmine eluaseme ruumikus

Leibkonna tüüp	keskm. m ² inimese kohta	keskm. tube inimese kohta	vastanute % leibkonniti
Üksik	43,7	1,7	15,3
Abielupaar ilma lasteta	27,9	1,1	18,3
Abielupaar koos 7-aas- taste ja vanemate lastega	17,4	0,7	18,1
Abielupaar koos 6-aas- taste ja nooremate lastega	15,0	0,6	13,4
Üksikvanem koos lapsega	20,0	0,8	4,7
3 põlvkonnaga leibkond	15,5	0,7	10,1
2 põlvkonnaga leibkond, kus pole väikelapsi	22,6	0,9	18,4

Allikas: "Eluolu uuring".

Maa ja linna elamistingimustes valitsevad suured erinevused. Maal on elamispiinda rohkem, mugavusi vähem ja kulutused eluasemele väiksemad, sest üür on madalam. Keskmiselt kulutab Eesti pere 13–16% sissetulekust eluasemele, kusjuures 55% linlaste ja 62% maainimeste eluasemega seotud kulutustest läheb kütte ja sooja vee eest tasumiseks. 58%-l inimestest on raskusi üüri ja kommunaalteenuste eest tasumisega, kusjuures peaaegu veerandil esineb raskusi sageli.

Inimeste käitumist mõjutab tugevalt subjektiivne rahuolu. Elamistingimused või võimalus saada korterit olid olulised rändepõhjused sotsialismiperioodil. Viimasel ajal on korteriga seotud põhjuste osakaal rände mõjutajana langemas, kuid rahulolematust elamistingimustega on jäänud siiski oluliseks inimeste liikumise teguriks.

1994. a küsitluse tulemused näitavad, et 7,3% Eesti elanikest pole oma elamistingimustega üldse rahul. 40% linlastest ja 29% maainimestest väidab, et vajaks teistsugust elamispiinda. Iga viies

Eesti elanik soovib elada suuremas ja rohkemate mugavustega korteris kui praegu. Korteripuuduse tõttu on eri põlvkonnad sunnitud elama koos. Eriti suur on kitsikus linnades — 17% linlastest vajab eraldi elamispinda.

Tabel 4

Elamistingimused maal ja linnas (% inimestest)

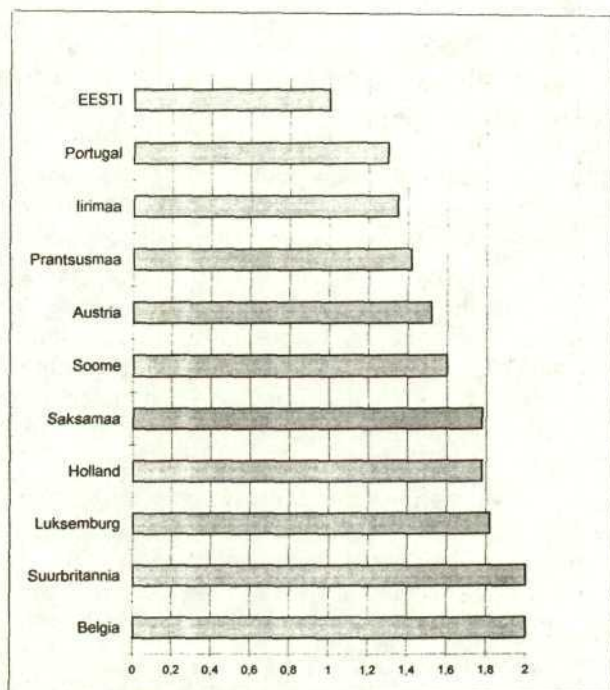
	Linn	Maa	Kokku
Elamu tüüp (%) :			
paljukorruseline	83,9	44,1	71,2
ühepereelamu	13,7	55,0	26,9
Elamu omanik (%) :			
riik või omavalitsus	67,5	31,6	56,1
oma leibkond	16,8	56,0	29,3
Ruumikus (m²) :			
elamispinda leibkonnale	54,9	68,4	59,1
elamispinda inimesele	22,8	26,6	23,9
Omad mugavusi (%) :			
sooja vett	65,4	33,0	55,1
vesiklosetti	87,1	52,7	76,1
vannituba või duširuumi	81,3	49,9	71,3
sauna	9,9	27,0	19,4

Elamistingimusi püütakse parandada eelkõige korteri vahetamise või uue korteri ostmise teel. Maal on peamiseks elamistingimuste parandamise vahendiks uue elamu ehitamine või senisele juurdeehituse tegemine. Umbes 5% küsitletutest vajaks praegusest väiksemat korterit.

Kõige kitsamates oludes elavad lastega perekonnad. 39% kahe lapsega ja 27% ühe lapsega peredest vajaks suuremat elamispinda. Kõige rohkem pinda on kasutada üksikutel pensionäridel. 40–50%-l neist esineb sageli raskusi korteri eest tasumisel. Olulisemateks takistuseks vajadustele vastava eluaseme muretsemisel on niihästi inimeste kui korterituru vähene paindlikkus ning kolimise ja kinnisvarateenuste suhteliselt kõrge maksumus väikese sissetulekuga inimeste jaoks.

Eestlaste elulaadi üheks osaks on suvekodu (maamaja, suvila), kus veedetakse puhkus ja suur osa nädalalõppudest. Korterielamute ehitamine maa-asulatesse on põhjustanud ka maaelanike

huvi ja vajaduse suvemaja järele. 1994. a oli 19% Eesti peredest suvekodu omanikud (lisaks sellele oli 9%-l mitme pere peale kasutatav suvila või maamaja), neist olid 24% linna- ja 8% maa-
pered (Sillaste, Purga 1995).

Joonis 10
Keskmine ruumide arv inimese kohta

Kuigi elamistingimused tervikuna jäävad Eestis kaugele maha Lääne-Euroopa riikide tasemest, on suvekodu omanikke Eestis suhteliselt võttes sama palju kui Põhjamaades. Näiteks Soomes oli 1988. a teine kodu 24%-l leibkondadest, Norras 21%-l, Taanis 12%-l, teistes Euroopa Liidu riikides oli vastav osa väiksem (*Yearbook... 1995*).

ELAMUPOLIITIKA JA ERASTAMINE

1980. aastate keskpaigaks kujunes Eesti ühiskonnas välja selgelt avalduv rahulolematuse elamistingimustega ja nimetatud valdkonnas arenguga.

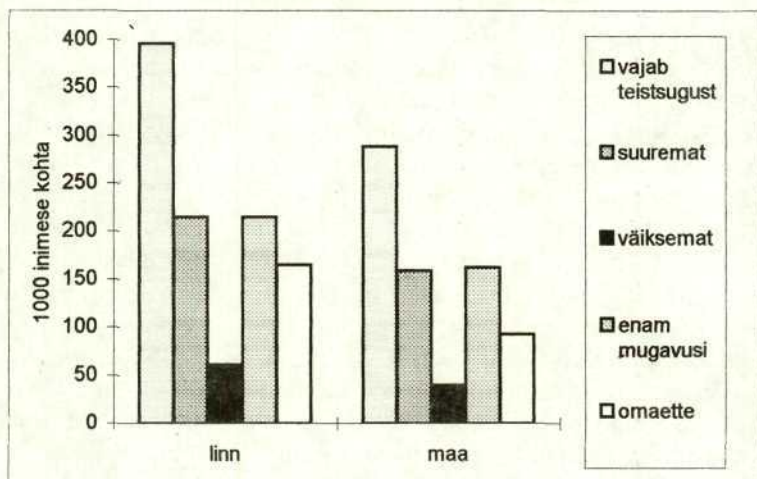
Aastail 1985–1986 tehtud sotsioloogilistel küsitlustel selgus, et ühiskond käsitleb korteriküsimust kui ühte kõige teravamast ja keerukamast ühiskondlikku probleemi ja peab elamusektorit halvasti toimivaks valdkonnaks (Tartu... 1987). Rahulolematuse elamistingimustega väljendas samas üldisemat vastuolu näiliselt toimiva ja elluviidava sotsiaalpoliitika ja tegeliku olukorra vahel.

1987. aastal võttis ENSV Ülemnõukogu vastu elamuprogrammi, mille teostamisega loodeti aastaks 2000 likvideerida kõige suurem korteripuudus ja saavutada kõigi leibkondade kindlustatus korteritega. Seda programmi võib mõotmetelt võrrelda Rootsis 1960. aastatel (1965–1975) teostatud 1 miljoni korteri ehituskavaga. Paraku oli juba 1987. aastal aimata, et Eesti elamuprogrammi ei õnnestu ellu viia rahaliste vahendite, ehitusvõimsuste ja ettevalmistatud ehitusterritooriumide puudumise tõttu.

1995. aastal oli mahajäämus ehitusprogrammist juba 8% (kavandatud 36 miljoni m² üldpinna asemel oli Eestis vaid 33 miljonit m² pinda). Siiski jõuti 1995. aastal sajandivahetuseks plaanitud tasemeni. Seda võimaldas 1990. aastate esimesel poolel Eestist toimunud väljaränne (aastail 1991–1994 vähenes elanike arv rände tagajärjel 63 100 elaniku võrra).

1986. a oli omaette korter või elamu linnas 91%-l ning maal 89%-l perekondadest ja üksikutest. 1995. a alguses oli leibkondade ja korterite arv ligikaudu võrdne (kortereid oli 1–2% võrra leibkondadest vähem).

1980. aastate teisel poolel tegeldi Eestis aktiivselt elamureformi kavade koostamisega. Ainsaks tõsiseltvõetavaks alternatiiviks raskustesse sattunud riiklikule elamuehitusele ja ülepaisutatud avalikule elamusektorile oli eraelamuehituse laiendamine ja riigile kuuluva elamispinna erastamine.

Joonis 11
Millist elamispinda vajatakse

1987. a korraldatud ENSV rahvamajanduse arengu stsenaariumide konkursile esitati mitu tööd, milles analüüsiti elamupoliitika eri võimalusi ja tulemusi (Susi jt 1987; Linnupõld jt 1988).

1988. aastast alates eksisteerisid seaduslikud võimalused elamispinna erastamiseks (varem oli see võimalik vaid erandjuhtudel), kuid neid võimalusi kasutati suhteliselt vähe (ESA andmetel müüdi näiteks 1991. a eraomandisse 865 korterit, neist 175 linnas ja 690 maal).

1990. aastal valmis seaduseelnõu, mis kavandas massilist korterite erastamist. Erastajatena nähti seniseid korterite üürnikke, kusjuures ost-müük oleks toimunud suhteliselt soodsatel tingimustel. See plaan ei saanud teoks, tegelik korterireform hakkas toimuma 1991. a juunis vastuvõetud *Omandireformi aluste seaduse* põhimõtete ja 1992. a *Eluruumide erastamise seaduse* järgi.

Elamufondi omanikustamine puudutab otseselt poolt Eesti elanikkonnast ja selle tagajärjel saab umbes 67–68% mitte-

eesti ja 43–44% eesti peredest korteriomaniikuks (Sillaste, Purga 1995).

Korterite erastamise üldine skeem ja taotlused on kolmes Balti riigis sarnased. Eesmärgiks on suurema osa erastamine avaliku sektori elamispinna korteritest, mille tulemusena riik ja omavalitsused vabanevad ülejõukäivast elamute haldamise koormast ja maksimaalne arv elanikest muutub omanikeks. Seetõttu ei toimu privatiseerimine kõigis nimetatud riikides mitte faktilise erastamise (ostu-müügi), vaid riigi poolt väljajagatud erastamisväärt-paberitega (Eestis EVPdega) sooritatava tehingu vormis.

Sõltuvalt protseduuride keerukusest toimub erastamine erineva tempoga. Leedus on see lõpetatud. Riigile või omavalitsustele kuulub linnas iga 20. korter (vähem kui 5%), maa-asulates on ühiskondliku elamufondi osa veel väiksem (Knudsen 1996). Sellises situatsioonis ei suuda avalik võim aidata sotsiaalkorteri vajajaid, kes erastamisaktsiooni järel kuhugi ei kadunud. Lätis oli 1994. a lõpus tehtud uuringu järgi privatiseeritavate korterite osa ligilähedane Eesti tasemele (47% leibkondadest vastas küsimusele korteri privatiseerimise võimalikkusest, et nende korterit saab seaduse järgi erastada). Kuid erastamissoovid ise ei olnud Läti elanikel veel selged. Erastamisvõimalusi omavatest peredest ka-vatses 29% kindlasti omanikuks saada, 20% olid üürnikustaatuse pooldajad ja 52%-l ei olnud kindlat seisukohta (Aasland 1996).

Eestis oli 1. jaanuariks 1996 eraomandisse vormistatud 51,6% 1994. a alguses riigi- ja munitsipaalomanduses olnud korteritest.

Ühiskondliku üürisektori müümise programmide edu on lääneriikides olnud erinev. Teelandi ja Siksiö (1993) järgi osteti Inglismaal aastail 1979–1987 perioodil üürnike poolt 800 000 korterit. Prantsusmaal õnnestus üürnikele müüa vaid 6000 eluaset aastail 1965–1983. Arenenud turumajandusega riikides on ühiskondliku elamufondi müügiprogrammide edu tugevas sõltuvuses riigi majanduse üldisest seisust (madal tööpuuduse tase ja madalad laenuintressimäärad soodustavad erastamist) ja erastatavate elamute seisukorrast. Näiteks Inglismaal toimunud munitsipaalalamufondi privatiseerimisel kasutati küll hinnaalandust, kuid müük toimus ikkagi turuhindadele lähedasel hinnatasemel ja raha eest. Seetõttu osteti ennekõike soodsas asukohas ja peamiselt väikeelamutes asuvaid kortereid (Teeland, Siksiö 1993).

Eesti erastamisprogrammi puhul ei ole kummalgi teguril erilist tähtsust, sest privatiseerimine toimub valdavalt EVPde eest ning sularahas juurdemakstav summa pole suur.

Tabel 5

Eraomaniku poolt asustatud korterite osatähtsus

(% kõigist korteritest 1990. a, Eesti 1992. a andmed.)

Kuni 40%	Eesti (31), Saksamaa (38)
40–50%	Holland (45)
50–60%	Taani (51), Prantsusmaa (54), Portugal (58)
60–70%	Belgia (65), Suurbritannia (65), Itaalia (67), Luksemburg (68)
üle 70%	Hispaania (76), Kreeka (79), Iirimaa (81)

Allikas: *Statistics...* 1991; *Elamu ja...* 1993.

1992. aastal, ulatuslikuma erastamise eel, oli Eestis 30,8% eluruumidest eraomanduses, 4,9% kuulus elamukooperatiividele.

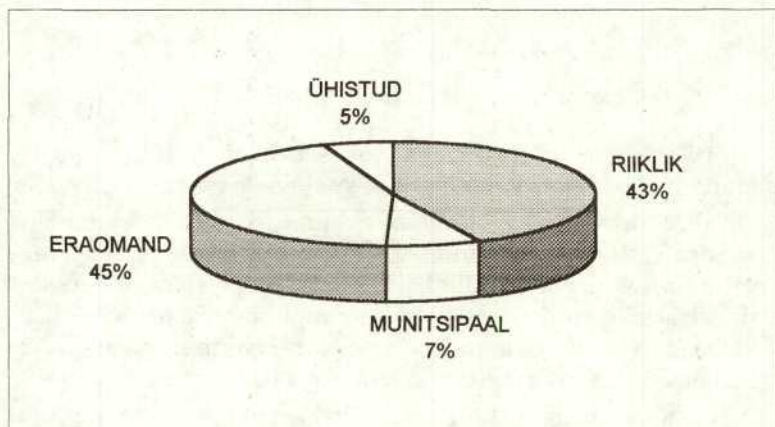
1995. a alguseks kujunenud olukord näitab, et niivõrd soodsatel tingimustel (müük EVPde eest) saavad endale omaniku ilmselt peaaegu kõik korterid, mida on võimalik erastada. Üheks teguriks, mis sunnib inimesi korteriomanikuks hakama, on kindlustunde vajadus tulevikus ja hirm saada uut majaperemeest, kes võib lepingu lõpetada või üüri tõsta.

Oma osa mängib ekslik ettekujutus, et eraomanik ei pea üüri maksma ja seetõttu on erakorteri haldamine ökonoomsem. Vanemad inimesed soovivad erastatud korteri jätta oma lastele või lastelastele.

ESA poolt 1994. a korraldatud küsitluse tulemused lubavad prognoosida, et elamureformi lõppedes elab ligikaudu 89–90% Eesti elanikest neile kuuluval elamispiinal ning 10–11% on üürnikud.

Osa autoreid ei hinda omanikuasustuse perspektiive arenenud lääneriikides kuigi optimistlikult (Ficek, Henderson, Johnson 1994). Põhjuseks on arenenud riikide rahvastikus toimuvad muutused — suureneb väga vanade ja väga noorte perekondade arv (mõlemad grupid kalduvad olema pigem üürnikud kui

omanikud). Ka Eestis käimasolevasse avaliku elamufondi lausprivatiseerimisse oleks ilmselt põhjust kriitilisemalt suhtuda, sest nõudlus üürikorterite järele ei kao. Kuigi Eestis pole oodata nii kiiret rahvastiku vananemist kui enamikus Lääne-Euroopa riikides, võib siiski prognoosida, et nõudlus üürikorterite järele pigem suureneb kui väheneb. Põhjuseks on vana (enne 1940. aastat ehitatud), halvas seisukorras elamufondi suur osakaal ja muutused leibkondade struktuuris. Nimelt suureneb üksikute inimeste ja lasteta abielupaaride arv, kes on sageli rohkem huvitatud elamispinna ajutisest rentimisest kui ostmisest.

Joonis 12
Elamufondi jaotus eri omanike vahel 1. I 1995

ELAMUTURG JA SELLE ARENG EESTIS

Klassikaliselt on elamuturgu kujundavateks subjektideks:

1) avalik võim (riigi- ja omavalitsusorganid ning nende poolt moodustatud institutsioonid);

2) eraettevõtjad (kinnisvara arendusfirmad, kinnisvara-agendid, kommertspangad, üürimajade omanikud, teenindus-kompaniid, konsultandid jt);

3) nn kolmas sektor (erinevad eneseabi grupid, kasumi-vabalt tegutsevad arendajad ja ehitajad, elamukooperatiivid ja kondomiiniumid ning üürnike organisatsioonid).

Eestis on esindatud kõik kolm subjektigruppi ja nad mõjutavad erineval määral elamuturgu. Üldiseks tendentsiks on avaliku võimu mõju vähenemine ning eraettevõtjate ja kolmanda sektori tähtsuse suurenemine.

Käesoleval momendil on Eesti elamumajandus ümberkorralduste ajajärgus ja avaliku võimu peamine tähelepanu on suunatud reformidele. Riigikogu on 1992. a vastu võetud *Eluruumide erastamise seadust* mitu korda täpsustanud ja täiendanud. Peamised muutused on tehtud selleks, et suurendada eraomanike kätte mineva elamispinna hulka.

Reformi teostajaks ja korraldajaks on kohalikud omavalitsused. Nende ülesandeks on olnud rahvakapitali obligatsioonidega seonduv töö (obligatsioonide väljajagamine, neile töödandjate poolt kantud tööaastate kontroll ja obligatsiooni väärtuse välja-arvutamine), samuti suurema osa korterite (munitsipaalkorterite) eraomandiks vormistamine. Seetõttu on tähelepanu alt välja jäänud elamusiituatsiooni prognoos ja võimaluste loomine elamuturu reguleerimiseks erastamise järel.

Kehtivate seaduste järgi (*Kohaliku omavalitsuse korralduse seadus*, *Sotsiaalhoolekande seadus*) on omavalitsusele pandud ülesandeks korraldada elamumajandust ja tagada eluase sotsiaalsi vajavatele isikutele. Olukorras, kus linnade-valdade käsutusse jääb vaid 4–5% elamispinnast, muutub nimetatud ülesande täitmine keerukaks või isegi võimatuks. Uute munitsipaalkorterite ehituseks puuduvad enamikul omavalitsustel käesoleval ajal rahalised võimalused.

Praegusel ajal puudub Eestis üüriseadus, osaliselt täidab tema aset 1992. a vastu võetud *Elamuseadus*. Üüritaset reguleerib kohaliku omavalitsuse poolt kehtestatav piirüür (praegu 5–8 krooni ruutmeetritl). See ei võimalda elamuid renoveerida, rääkimata omanikutulu saamisest. Tegelik üürielamispinna turg enamasti ignoreerib kehtestatud üüripiiranguid.

Korterituru mõjutamise mehhanismina riigi poolt on 1992. aastal kasutusele võetud eluasemetoetused. Nimetatud toetusi makstakse leibkondadele, mille eluasemekulud (sh kommunaalteenused) ületavad 30% leibkonna sissetulekust. Piiranguteks toetuse saamisel on kasutatava korteri suurus (hüvitatakse ainult normpinna ulatuses tehtud kulutusi) ja üüritase (toetust makstakse kehtestatud piirüüri ulatuses). ESA andmetel sai Eestis 1994. a 20% leibkondadest eluasemetoetust, sh 42% ühest ja 34% kahest pensionärist koosnevatest leibkondadest ning 37% üksikvanemate leibkondadest.

Korteriturul tegutsevatest võimalikest eraettevõtjatest on kõige aktiivsemad kinnisvaraärimehed (firmad ja agendid). Nende tegevus algas 1990. aastate alguses, kui paljud firmad said esimesed kogemused ja algkapitali edasiseks tegutsemiseks 1992.–1993. aastal nn asustusõiguse ostu-müügi tehingute vahendamisega. Asustusõiguse müüki (õigust müüa turul omavalitsusele kuuluva üürikorteri kasutusõigust) lubati eelkõige lähtudes Eestist kodumaale (endisse N. Liitu) kolivate inimeste huvidest. Siiski ei olnud korterite asustusõigusega ostul-müügil mingeid piiranguid ja sisuliselt kujunes see korterite eelprivatiseerimiseks. Nimetatud tehingud maksustati kohaliku maksuga ning erastamise seaduse täiendamisel võeti nimetatud maksusummad arvesse kui erastamiseks tehtud kulutused. 1992.–1994. aastal sooritati asustusõiguse ostu-müügittehinguid näiteks Tartus 10% munitsipaalkorteritega. Tehingute maksustamisest kujunenud ressursi kasutati kohalike eluasemefondide asutamiseks, mille ülesandeks oli elamuehituslaenude andmine.

Eestis 1995. aastaks kujunenud elamuturu territoriaalsed erinevused on tingitud sarnaselt teiste riikidega (vt Badcock 1994):

1) mõningate piirkondade erakordselt kõrgest staatusest elamuturul, mis on määratud põhiliselt piirkondlike erinevustega majanduslikus arengus, palgatasemes ning prestiižis;

2) töö- ja elamuturu vastastikuselt seotusest.

Eesti korteriturgu kõige suuremal määral pärssivaks teguriks on pikaajalise laenu (hüpoteeklaenu) süsteemi puudumine. Kommertspankade pakutavate pikaajaliste eluasemelaenude saamise tingimused on jõukohased suhteliselt vähestele, keskmisest vähe- malt 2–3 korda kõrgema sissetulekuga inimestele.

Riiklik laenusüsteem (nagu see toimib Soomes ja Norras) või kommertspankadest võetud laenu protsentide vähendamisele suunatud süsteem (Rootsi, Taani) puudub. 1995. aastast tegutseb küll Eesti Eluasemefond, mis annab ehituslaenu 15 aastaks 10%-lise laenuintressiga, kuid tema 1995. a laenuressurss oli vaid 15 miljonit krooni. Samas suurusjärgus on Tallinna linnavalit- suse juures tegutseva eluasemefondi laenuressurss, poole võrra väiksem on Tartu Eluasemefondi maht. Need fondid annavad eluasemelaenu oma linna elanikele, laenuperiood on lühem ja lae- natav summa väiksem ning intress madalam kui Eesti Eluaseme- fondi laenudel. **1996. aastaks on riigieelarvest Eesti Eluaseme- fondi käsutusse eraldatud 30 miljonit krooni, sellest 5 miljo- nit laenurahaks noortele õpetajatele ja 25 miljonit korteri- ja elamuühistute remondiprojektide finantseerimiseks.**

Nõndanimetatud kolmanda sektori esindajatest tegutsesid en- ne Teist maailmasõda aktiivselt niihästi majaomanike seltsid kui ka üürnike ühendused (kellel olid esindajad kohaliku omavalitsu- se volikogudes ja Riigikogus). Pikaajaline on ka elamuühingu- te (ühistute) tegevuse traditsioon. Tallinna Linnavalitsuse tege- vuse ülevaatest 1938./1939. a selgub, et kui linnavalitsus kuulutas 1938. a kevadel välja korteriühingutesse astuda soovijate regist- reerimise, siis saadi lühikese ajaga 500 avaldust. Ühingutele võimaldas linnavalitsus ehituskruundi saamise soodsamatel tingi- mustel (*Tallinna...* 1940: 103–104).

Praegusel ajal tegutsevad Eestis üürnike esindused märksa aktiivsemalt majaomanike ja ühistuliikmete omadest. Üürnike ühingud (taas)tekkisid 1994.–1995. a Tallinnas, Tartus, Pärnus, Viljandis, Paldiskis ja Haapsalus. Kuigi nende tegevus on kitsam kui Lääne-Euroopa riikide sõsarorganisatsioonidel (näiteks Sak- samaal tegeldakse esmajoones küll üürnike juriidilise ja majan- dusliku kaitse küsimustega, kuid avaldatakse arvamust ka linna-

planeerimise, regionaalpoliitika jm elamusituatsiooni mõjutavate valdkondade arengu kohta).

Eesti üürnike liikumiste seatavad põhilised nõudmised on järgmised:

1) piirata natsionaliseeritud üürimajade tagastamist, äärmisel juhul lubada tagastamist omanikele, mitte aga nende pärijatele (1940.–1941. a võõrandati Eesti linnades 14 540 elumaja, lisaks 1940.–1950. aastatel küüditatud maaelanike majapidamised);

2) luua tagastatud majade üürnikele teiste isikutega võrdsed võimalused ühiskondliku elamufondi erastamisel;

3) vastu võtta üüriseadus ja luua üürnikele pikaajalised elamispinna kasutamise garantiid.

Korterite erastamisega kaasneb kehtiva *Eluruumide erastamise seaduse* järgi elamu ja korterite haldamiseks vajaliku ühistu loomine.

Ühistute moodustamine toimub eri riikides eri põhimõtetest lähtuvalt ja seetõttu ka erinevat juriidilist teed mööda.

Mõnes riigis (Taani, Rootsi) käsitatakse ühistukorterit kui inimese elamispinna vajaduse rahuldamise vahendit. Korterite käsutamise õigus (ka müügiõigus) kuulub tema omanikule, elamu kui tervik on ühistu omand. Ühistu saab korteriomanikule seada tegelikult ainult ühe piirangu — teistel ühistuliikmetel on korteri müügil eelisostuõigus. Tehing ise toimub sellegipoolest turuhinnaga. Teistes riikides (Kanada) käsitatakse korterit kinnisvarana, mille väärtus kasvab stabiilse majandussituatsiooni puhul inflatsioonist kiiremini. Korter on kinnisasi, s.t niihästi elamukrunt kui ka elamu ise kuuluvad mõtteliste osadena korteriomanikele ja ühistu käsutab ainult elamu ekspluatatsiooniks kogutavaid makse.

Valdav enamik korterierastajaid (tõenäoliselt 75–80%) käsitab korterit kui eluaset. Seetõttu on neile arusaamatud bürokraatliku kinnistamisprotseduuriga peale surutud toimingud ja sellega seotud kulud.

1996. a loodi esimesed piirkondlikud elamukooperatiivid liidud Narvas, Pärnus, Rakveres, Tallinnas, Tartus, Türil, Valgas, Viljandis jm. 17. aprillil 1996 asutati Eesti Korterühistute Liit. Sarnaselt naaberriikides tegutsevate elamukooperatiivide liitudega tegutsesid 1970.–1980. aastatel nn suurkooperatiivid Tallin-

nas (mitut elamut teenindava struktuurina). Praegu suurkooperaatiivid lagunevad (ja liituvad tulevikus tõenäoliselt uuesti).

Eraettevõtluse osa elamute haldamisel on käesoleval ajal veel väike, sest madal üüritase ei stimuleeri eraettevõtjate tegutsemist. Erastatud korteritest moodustatud ühistud kasutavad osalt munit-sipaalhooldusfirmade teenuseid.

Elamureform on Eestis kujundanud elamumajanduse arvestatavaks ärivaldkonnaks, järsult on suurenenud eraomanike hulk ja nende tegevusvabadus. Avaliku võimu osa elamuturul on vähenenud, tema võimalused aidata sotsiaalabi vajavaid inimesi on ahenenud. Kes on reformi lõppedes võitjad, kes kaotajad, pole veel päris selge, kuid võitjaid peaks olema oluliselt rohkem kaotajatest.

Kirjandus

- Aasland, A., (ed.) 1996. *Latvia: The Impact of the Transformation. The Norbalt Living Conditions Project*. Fafo report 188
- Baddock, Blair 1994. Urban and regional restructuring and spatial transfers of housing wealth. — *Progress in Human Geography*, 18, 3, pp. 279–297
- Burnett, John A. 1985. *Social History of Housing 1815–1985*. 2nd ed. London and New York
- Eesti arhitektuuri ajalugu*. 1965. Tallinn
- Eesti arvudes 1920–1935*. 1937. Tallinn
- Eesti — detsember 1995. 1994. 20.–21. det. (Käsikiri)
- Eesti Ehitusettevõtjate Liit. Ehitustegevus. Konsultatsioonifirma EKE Ariko foorum. 1994. (Käsikiri)
- Eesti elamufondi privatiseerimisprogrammi rakendamine eri omandivormide puhul. 1992. Aruanne Eesti Projektis. (Käsikiri)
- Eesti NSV rahvamajandus 1985. aastal*. 1986. Tallinn
- Elamu ehituse küsimusi*. 1960. Artiklite kogumik. Tallinn
- Elamumajandus 1. jaanuar 1995*. 1995. Riigi Statistikaamet, Tallinn
- Elamu- ja kommunaalmajandus Eestis 1992*. 1993. Tallinn: ESA
- EMOR-i küsitluse andmed (okt. 1993). Elamuamet. (Käsikiri)
- Ficek, E., T. Henderson, R. Johnson 1994. Homeownership. — *Real Estate Principles and Practices*. 6th edition, Chapter 11, pp. 259–283

- Gustavson, A. 1934. Korteriolud Tallinnas ja välismaa linnades. — *Linnad ja Alevid*, nr 8
- Inkinen, Mauno, R. Tiik 1992. Estonian housing policy in transition to market economy. — *Scandinavian Housing and Planning Research*, 9, pp. 103–107
- Juursoo, R. 1978. Ehituse arengust Eesti NSV-s aastail 1944–55. — *ENSV TA Toimetised*, 27. köide. Ühiskonnateadused, nr 2
- Kant, Edgar 1931. *Linnaliste elatisstandartite astendus*. Tartu, Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 1
- Knudsen, K. 1996. *Lithuania in a Period of Transition. The Norbalt Living Conditions Project*. Fafo report 186
- Linnupõld, Lembit, Tiina Nuuter, Ülo Pihlak 1988. *Elamuprobleemi lahendamiseks Eesti NSV-s aastani 2000*. ENSV rahvamajanduse arengu stsenaariumide konkursi võistlustöö. Tallinn
- Pikk, Aet 1990. Elamu ja kodu Eestis. — *Horisont*, nr 5
- Püümeets, Mait 1938. Tallinn tervishoiuliselt 1918–1938. — *Eesti linnad*, nr 3, lk 33–36
- Rahvastiku elamistingimused. Eesti maakonnad. Rahvaloendus 1989. 1992.* 4. osa, 2. raamat. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Raumordnungsbericht*. 1991. Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau, S. 82, 91
- Reiman, Hugo 1931. Ehitustegevus linnades ja alevites. — *Eesti Statistika*, nr 121 (12), lk 669–676
- Sillaste, Juhan, Ülle Purga 1995. *Elutingimused Eestis 1994. a lõpul*. Vihik 2: Elamis- ja töötamistingimused. Tallinn: Riigi Statistikaamet, Eesti Sotsiaalmajandusliku Analüüsi Instituut
- Smetanin, Vladimir 1931. Korterite üürihinnad Tallinnas. — *Eesti Statistika*, nr 121 (12), lk 709–716
- Statistics on Housing in the European Community*. 1991. Brusel: Directorate General on Housing, Departement of Research and Quality Care
- Susi, Arno, Jüri Kõre, Urve Nõu, Martti Preem 1987. Eesti NSV linnaliste asulate elamuprobleemid ja nende lahendamise teed. ENSV Plaanikomitee stsenaariumide konkursitöö. Tartu Ülikool. (Käsikiri)
- Tali, A., A. Kein 1993. *Ownership reform and privatization process in Estonia*. Estonian Academy of Science, Institute of Economics, Reform roundtable workshop no. 5, Tallinn
- Tallinna Linnavalitsuse tegevuse ülevaade 1938/39*. 1940. XIII aastakäik. Tallinn
- Tartu linna arengusuunad ja territoriaalse juhtimise täiustamise võimalused. 1987. TÜ Teadusraamatukogu. (Käsikiri)

- Teeland, L., O. Siksiö 1993. The Importance of Design and Location in the Privatisation of Rental Housing — European Experience and Swedish Expectations. — *Housing policy in the 1990-s: Transformation in the East, Transference from the West*. Conference in Budapest 7–10 september, Workshop Number 3
- Tom s , Anatol 1931. Üürihinnad ja elumaksumus. — *Eesti Statistika*, nr 121 (12), lk 717–720.
- Urbanization and Housing Processes and Facts in East-Central Europe*. 1994. Budapest: UNCHS Habitat Information Center for East-Central Europe
- Volkov, Leonid 1990. Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940–1988 a. I–III osa. Eesti TA Raamatukogu. (Käsitöö)
- Üürniku kaitseks*. 1928. Tallinn
- Yearbook 95*. 1995. Luxembourg: Eurostat

JÜRI KÕRE (sünd. 1953) lõpetas TRÜ geograafina 1976. a, geograafia-kandidaat 1985 Leningradi ülikoolis. TÜ sotsiaalteaduskonna dotsent, Tartu linnavolikogu liige.

MARE AINSAAR (sünd. 1966) lõpetas TÜ 1990. a. Geograafiama-gister 1995. TÜ sotsiaalteaduskonna sotsiaalpoliitika õppetooli teadur, Tartu ja Turu ülikooli doktorand.

MARGUS HENDRIKSON (sünd. 1968) lõpetas TÜ inimgeograafia eri-alal 1993. Geograafiama-gister 1996. AS Tõnisson Kinnisvara maakler-analüütik.

**Armastuse —
kätte tahaks iga päev
mitu korda surra.**

LEMBIT LEPP

HILDA TABA ÕPPEKAVA PROJEKTI ARENGULUGU

Jack R. Fraenkel

Tõlkinud Edgar Krull

Minu liitumine Taba projektiga (mis oli üks vähestest USA Haridusameti poolt asutatud algkooli õppekavaprojektidest moodsa ühiskonnaõpetuse liikumise* raames) sai alguse 1966. aasta aprillikuu esimestel päevadel, kui Morris Lewenstein — mu magistri-töö juhendaja San Francisco Osariigi Ülikoolis (SFSU) — teatas mulle, et Hilda Taba vajab oma ühiskonnaõpetusalase projekti jaoks kaastöölist, kellel oleks õpetamiskogemus üldhariduskooli keskastmes. Olin parajasti lõpetamas doktoridissertatsiooni ühiskonnaõpetuse õpetamise alal Stanfordi Ülikoolis ning otsisin sobivat tööd. Ma helistasin otsemaid, kuid vastuvõtt lükkus edasi, sest dr. Taba oli just lahkumas mitmenädalasele ulatuslikule konsulteerimisringreisile. Sellegipoolest küsis ta, kas ma ei sooviks tulla Ameerika Pedagoogilise Uurimisassotsiatsiooni** aastakoosolekule, mis tookord leidis aset Chicagos. Vastasin, et mul on kavas sellest osa võtta, ja nii leppisimegi kokku, et vestleme konverentsil. Sellest kohtumisest sai üks meeldejäävamaid vestlusi mu elus.

The Evolution of the Taba Curriculum Development Project. — *The Social Studies*, July/August, 1994, pp. 149–159. Avaldatakse autori loal.

*Ingl. k *New Social Studies Movement*. — E. K.

**Ingl. k *American Educational Research Association* (AERA). AERA on üks suuremaid pedagoogikateadlaste professionaalseid ühinguid USAs. — E. K.

Kui ma Chicagos oma peatuskohta saabusin, ootas mind ees teade Hilda Tabalt. Kiri ütles, et tal on võimalik minuga kohtuda järgmisel hommikul täpselt kell kaheksa hotelli kohviku ees. Nii olingi ma järgmisel hommikul, väike kartus hinges, kümme enne kaheksat ettenähtud kohas ootamas. Täpselt kell kaheksa astus liftist välja lüheldane, täidlane ja lendlevate hallide juustega naine, silmad paksude prilliklaaside taga säramas.

“Kas Fraenkel?” küsis ta.

“Jaa,” vastasin mina.

“Tulge minuga kaasa.” (See kõlas küll rohkem nagu “Komm mit me!”, sest Hilda oli pärit Eestist ja kõneles elu lõpuni inglise keelt võõrapärase aktsendiga.) Teinud selle korralduse, pööras ta kannapealt ringi ja marssis kohvikusse. Järgnesin talle. Me leidsime laua, seadsime end istuma, tellisime hommikusöögi ja vestlus läks lahti.

“Morrie [Lewenstein] ütles mulle, et olete uurimistöös leidlik ja terane. On see nii?”

“Nojah, küllap vist,” vastasin talle.

“Pole midagi. Ma tunnen teda hästi ja ta poleks teid nii iseloomustanud, kui see ei vastaks tõe. Muide, kui tulete minu juurde tööle, saab see asi kiiresti selgeks.”

Seejärel asus ta tutvustama kavandatavat tööd, nimetades, et tegemist on õppekava mudeli loomisega kaheksaklassilise kooli (K-8) ühiskonnaõpetuse programmile ja mõningate õppematerjalide koostamisega 7. klassi õpilastele selles projektis.

“Paistab, et tegu on just nende probleemidega, millega tege- len,” kostsin vastu.

“Kena, häbelik te ei ole. Ega ma ei eksi?”

“Ei, ei ole.”

“Tore, mulle ei meeldi häbelikud assistendid. Olete tööle võetud, kui ise seda soovite.”

Ja nii see läski. Ma tõesti vajasin tööd ning võtsin ta ettepaneku otse sealsamas vastu. Nii saigi pandud algus töövahekorrale, mis kahtlemata on sügavalt mõjutanud minu mõtlemist ja edaspidi tööalast karjääri.

Pöördusin tagasi Stanfordini, et lõpetada töö dissertatsiooniga ja kaitsta seda sama aasta juunis. Pärast suvist haridusfilosofia kursuse lugemist liitusin ma sügisel projekti teostajatega San Francisco Osariigi Ülikoolis. Uurimisrühma liikmete kabinetid asusid Pedagoogilise kooli keldrikorrusel — terves ülikoolilinnakus polnud mujal piisavalt ruumi meie projektiga seotud inimeste majutamiseks. Projekt sai nimeks “Üldise ühiskonnaõpetuse programmi väljatöötamine K-8 kooliastmele”.* Hiljem, pärast Hilda Taba surma 1967. a juunis, nimetati see tema auks ümber “Taba õppekava-projektiks”.

HILDA TABA JA TEMA IDEED ÕPPEKAVADE VÄLJATÖÖTAMISEKS

Hilda Taba sündis 1902. aastal Eestis ja lõpetas Tartu Ülikooli 1926. aastal. Kohe seejärel saabus ta Ameerika Ühendriikidesse, et töötada Euroopa külalisuurijana Bryn Mawri kolledžis. Aasta hiljem sai ta seal magistrikraadi. Pärast doktoritöö kaitsmist Columbia Ülikooli õpetajate kolledži juures naasis ta 1931. aastal Eestisse ja töötas mõnda aega Kehtna Kodumajanduskoolis. 1930. aastal võttis Hilda osa konkursist Tartu Ülikooli pedagoogikaprofessori ametikohale, kuid tema kandidatuur ei läinud läbi, osalt seetõttu, et ta oli naisterahvas ning 1930. aastatel oli ülikoolis naisõppejõude vähe. Hiljem selgus, et see ebaõnnestumine oli suur vedamine, sest paljud Tartu ülikooli professorid saadeti Teise maailmasõja puhkedes Siberisse. Seda kõike kuulsin mitmelt Hilda sugulaselt ja teistelt selle perioodi üleelanuilt, kui külastasin Eestit 1992. aastal, et tähistada Taba 90. sünniaastapäeva.

1933. aastal pöördus ta tagasi Ameerika Ühendriikidesse ja sai saksa keele õpetajaks Daltoni koolis, kus ta töötas järgnevad kolm aastat. Seejärel, enne San Franciscosse saabumist 1951. aastal, õpetas ta mitmes ülikoolis, sealhulgas Ohio Osariigi Ülikoolis ja Chicago Ülikoolis.

Selleks eluperioodiks (kuuekümnendate eluaastate algus) oli Hilda Taba üle kogu Ameerika Ühendriikide tunnustatud auto-

*Ingl. k “The Development of Comprehensive Social Studies Program for Grades K-8”. — E. K.

riteet õppekavade kavandamise ja väljatöötamise alal. Samal ajal oli ta San Francisco Osariigi Ülikooli (SFSU) täisprofessor. Oma karjääri varasemal perioodil oli ta töötanud koos Ralph Tyleriga Chicago Ülikoolis, kus ta osales kaheksa-aastases uuringusarjas (*Eight Year Study*). Ka oli ta mõnda aega SFSUs dekaani asetäitja, kuid leidis siis, et tema kutsumuseks on pigem õpetamine ja kirjutamine kui administreerimine. Nii pöörduski ta tagasi õppetööle.* Ta oli kogu maal hinnatud lektor ja konsultant ning teda palusid nõustajaks kõige erinevamad ametkonnad, organisatsioonid ja institutsioonid. 1965. aastal, just enne kui ta sai toetuse K-8 ühiskonnaõpetuse õppekava väljatöötamiseks, oli ta juhendanud kahte uurimust, mille eesmärgiks oli välja selgitada õpilaste mõtlemise stimuleerimise ja arendamise võimalusi algkooli ühiskonnaõpetuse vahendusel (Taba 1966; Taba *et al.* 1964).

Paljusid oma ideid katsetas Hilda töötades ühiskonnaõpetuse õppekava konsultandina California Contra Costa krahvkonnas 1960. aastatel. Just sellel perioodil kujunes tal tihe koostöö Mary Durkiniga, kes oli krahvkonna ühiskonnaõpetuse programmi koordinaator. Hilda hindas kõrgelt Mary võimet tõlkida tema teoreetilisi ideid praktilisteks rakendusteks klassis ning neist said kiiresti lähedased sõbrad ja kolleegid. Taba oli nii võlutud Mary intellektist, arukusest ja pedagoogilisest suundumusest, et kutsus ta ära krahvkonna teenistusest ja värbas projekti kaasdirektoriks. Järgnev lõik kirjeldab Hilda ideid Mary pilgu läbi:

Taba töötas välja teooria, mille järgi kõige püsivamate teadmiste vormiks on mõisted ja ideed ning seetõttu peaks ühiskonnaõpetuse õppekava keskenduma neile ideedele ja mõistetele, mis on aksepteeritud spetsialistide poolt erinevates distsipliinides. Vastuseks neile, kes üritasid rajada oma põhjendused õppekava väljatöötamisel kas mõnele sisuvaliku üksikkriteeriumile või lapse arengule, osutas dr. Taba, et “vaideldamatult on õppekava puhul tegemist millegi õpetamisega kellelegi: järelikult ei saa see olla tervenisti sisukeskne ega tervenisti lapsekeskne”. (Durkin 1993, xii.)

*Ameerika ülikoolides ei kanna dekaanid üldjuhul õppekoormust. —
E. K.

Praktilised õppimise seaduspärasused, millele toetus Taba õppekava

- * Inimesed õpivad reageerides oma keskkonnale (s.t nad on vastastikuses toimes sellega).
- * Põhiolemuselt on õppimine aktiivne protsess, mille vahendusel leiab aset muutus viisis, kuidas inimesed tajuvad oma keskkonda ja sellele tähendust annavad.
- * Inimene on kohanemisvõimeline olevus, kes suudab organiseerida oma järgnevaid reageeringuid eelnevale kogemusele toetudes.
- * Kuivõrd iga inimese kogemuste bukett on unikaalne, võivad reageeringud igale konkreetsele stiimulile varieeruda suures ulatuses. Seetõttu on individuaalsete erinevuste arvestamine õppetöös otsustava tähtsusega.
- * Parajasti omandatav kogemus on mõjutatud varasemast kogemusest ning seetõttu on võimalik seda viimasele rajada.
- * Kultuuriline keskkond, milles inimesed elavad, vormib nende tajumusi ja väärtustusi.
- * Inimesel on võime tajuda seoseid ning oma tegevust vastavalt suunata.
- * Õppimine toimub hõlpsamini, kui subjektid on motiveeritud ja huvitatud sellest, mida nad peavad õppima.
- * Oluline on kannatlikkus ja püsivus.
- * Kui mõni "dissonantne" objekt või fakt lülitada suvalisse objektide või faktide järgnevasse, toob see sageli kaasa tajuva subjekti tähelepanu, uudishimu ja huvi suurenemise.
- * Õppeülesande jaotamine koostisosadeks on hädavajalik, et saavutada maksimaalne efekt õppimisel.
- * Ülekanne õppimisel ei toimu automaatselt, kuid leiab aset suurema tõenäosusega siis, kui õpitakse vaadeldava teema või probleemi aluseks olevaid seaduspärsusi.

UURIMISRÜHMA KOOSSEIS

Tol ajal koosnes uurimisrühm Hildast, Mary Durkinist, Enoch Sawinist ja William Crawfordist, kahest hindamisspetsialistist, kahest sekretärist ning tervest reast väljavalitud kraaditaotlejast ja osakohaga töötajast. Norman Wallen — pedagoogilise psühholoogia professor Utah' Ülikoolist — liitus projektiga samal ajal

kui minagi. Tony McNaughton — külalisprofessor Aucklandi Ülikoolist Uus-Meremaalt — ning lisaks veel üks pedagoogilise hindamise spetsialist liitusid meiega veidi hiljem. Läheduses asuvatest kooliringkondadest värvati tööle hulk õpetajaid, kelle ülesandeks oli katsetada ja hinnata õppematerjale, sedamööda kuidas meie neid välja töötasime. Uurimisrühma koosolekud toimusid igal esmaspäeva hommikul kella 8.45 kuni 12.00. Päevakord sisaldas tavaliselt üldist diskussiooni, kus arutati, kuidas töö edeneb; sellele järgnesid aruanded kõigilt töörühma liikmetelt. Enamasti keerles diskussioon probleemide ümber, millega uurimisgrupi liikmed puutusid kokku õppejuhendeid koostades. Minult küsiti, kuidas edeneb töö õppekava kui terviku üldmudeli loomisel. Need diskussioonid olid mulle kui värsketele, just Stanfordini seinte vahelt tulnud filosoofiadoktorile ja lootustandvale õppekavade projekteerijale, üsna informatiivsed, alati huvitavad ja sageli pinget pakkuvad.

Koos kolleegidega uurimisrühmast lõpetasin kogu K-8 ühiskonnaõpetuse algkursuse õppekava 1969. aasta suveks. See sai sooja vastuvõtu osaliseks ning leidis laialdast rakendust. Kahjuks ei olnud Hildale antud seda näha. Ta suri 1967. aasta juulis, kõigest kolmteist kuud pärast seda, kui olin teda esmakordselt Chicagos kohanud. Pärast Hilda surma võttis Norman Wallen projekti juhtimise üle ning meid Mary Durkiniga määrati tema asetäitjateks.

PROJEKTI TAOTLUSED

Projektil oli neli omavahel seotud eesmärki. Igaüks neist hõlmas mõneti juba tehtu viimistlemisega seostuvat tööd, osalt juba alustatud töö laiendamist ning mõnevõrra ka uute probleemide analüüsi ja uurimist.

Eesmärgid olid järgmised:

- * Kavandada, viimistleda ja rakendada praktikasse ühiskonnaõpetuse õppekava 1.–8. klassile. See töö hõlmas (a) juba väljatöötatud 1.–6. klassi programmi revideerimist, et tugevdada selle kontseptuaalset baasi ja muuta ta kasutatavaks kõige erinevamaates koolisituatsioonides; (b) uute õppeühikute välja-

töötamist 7. ja 8. klassile; (c) kognitiivsete oskuste arengu hindamistehnika täiustamist mitteformaalsete hindamisvahendite süstematiseerimise ja kahe (varem välja töötatud) järelduste tegemise ja seaduspärasuste rakendamise testi revideerimise teel ja (d) tõhusate õpetusstrateegiatega selgitamist ja neile vastavate juhendite sõnastamist õpetajate jaoks.

- * Määrata kindlaks loodava õppekava prototüübi üldjooned, mille baasil saaks luua mudeli võrdväärse ulatusega uuendusteks nii sotsiaalteaduste kui ka teiste ainete õppekavades.
- * Luua mudel õppekava innovatsioonide rakendamiseks ja levi tamiseks, mis aitaks vältida mõningaid õppekavade innoveerimist takistavaid hetkeprobleeme.
- * Korraldada uuring õppekava hindamiseks (Wallen *et al.* 1969, 1).

PROJEKTI TEOSTAMINE

Õppekava projekteerimine. Töörühmad olid koostatud nii, et seal integreeruksid pedagoogikateadlaste, kooliõpetajate ja õppekavaspetsialistide parimad teadmised ja loominguulised võimed. Need rühmad töötasid kooskõlastatult, et määrata kindlaks põhiideed ja mõisted; visandasid üldjoontes konkreetse õppetegevuse sisu õpilastel baasideedest arusaamise kujundamiseks ja süvendamiseks; planeerisid ja katsetasid õpitegevusi ning praktikat otse klassis; töötasid välja õpetamisstrateegiad; komplekteerisid õppematerjalid (näiteks raamatud, filmid, filmiklipid jne). Tavaliselt koosnes ühe klassi õppekava viiest kuni kaheksast õppeühikust.* Sõltuvalt konkreetsest klassist varieerusid nii nende pikkus kui ka õpilastele esitatavad nõuded. Kõik õppeühikute komplektid töötati välja ja katsetati uurimisrühma liikmete ja õpetajatest vabatahtlike poolt, kes olid värvatud projektimaterjalide pilootuuringuteks nende valmimise eri astmetel. Pärast mitut sellist esialgset katsetust kontrolliti väljatöötatud õppematerjale mitmes

*Õppeühiku all mõeldakse siin terviklikku õppemethodilist komplekti, mis on vajalik ühe või teise teema või muu sisulise alajaotuse õppimiseks ja õpetamiseks. Üks õppeühik võib hõlmata mitut ainetundi. — E. K.

representatiivses klassis ning alles seejärel anti need üldiseks kasutamiseks projektiga koostööd tegevates kooliringkondades või uurimisrühma liikmete poolt korraldatavas õpetajate täiendõppes. Töö tulemusena valminud meetodilised materjalid koosnesid üksikasjalistest õppejuhenditest, asjakohastest hindamisvahenditest ning detailsetest ettekirjutustest, kuidas kasutada juhendeid ja kuidas hinnata õpilaste edusamme.

Õppekava mudeli väljatöötamine. Õppekava mudel töötati välja pikema aja jooksul. See sündis uurimisrühma liikmete vaheliste arutluste ja diskussioonide käigus, kus käsitleti seoseid õppejuhendite eripärade ja õppekavade teooria üldelementide vahel. Diskussioonides esilekerkinu tõepärasuses veendumiseks kontrolliti, kas see on rakendatav õppekavade koostamiseks erinevates ainevaldkondades.

Rakendamine ja levitamine. Mõningane eeltöö oli juba tehtud 1.–6. klassi jaoks Contra Costa krahvkonna koolides, kus Hilda Taba konsultandiks oli. See oli veel enne seda, kui saadi USA Haridusministeeriumi toetus. Nagu juba mainitud, oli osa uurimisrühma ülesandeid seotud varasema töö viimistlemise ning uute õppejuhendite väljatöötamisega 7. ja 8. klassile. Et saada ideid, kuidas loodud õppekava kõige paremini rakendada ja levitada, analüüsisid uurimisrühma liikmed ning nendega koostööd teevad õpetajad-katsetajad läbi nii olemasoleva kirjanduse kui Hilda ja Mary varasemad kogemused 1.–6. klassi õppekava loomisel ja katsetamisel ning diskuteerisid selle üle. Üldine teostamisstrateegia nägi ette õppeühikute osalist katsetamist väikeses ulatuses, millele järgnes nende revideerimine, sellele omakorda teine katsetuste raund, siis jälle täiendav revideerimine. Sellele järgnes terve õppeühiku katsetamine, siis jälle revideerimine, kuni õppeühik oli lõpuks valmis üldiseks katsetamiseks. Üldine levitamisstrateegia nägi ette mitteformaalseid, tellimusel korraldatavaid seminare, tutvustamist ja demonratsioone erialakonverentsidel ning meie tegevust kirjeldavate artiklite avaldamist.

Uurimistöö ja hindamine. Põhjalikum uuring hindamise eesmärgil korraldati 6. klassi tasemel. Välja töötati terve rida hindamisvahendeid nii uuringu käigus kasutamiseks kui lülitamiseks õppekava juhendmaterjalidesse (vt Wallen *et al.* 1969: 116–244).

Projekti teostava uurimisrühma põhiülesanne koondus õpetajatele kasutuskõlblike metoodiliste juhendite loomisele, mis rõhutasid ühiskonnaõpetuse seisukohalt oluliste mõistete ja ideedega seostuva mõtlemise arengut õpilastel. Minu põhikohustuseks oli koostada metoodilised juhendid 7. klassile ning töötada välja õppekava mudel, mis illustreeriks ja tooks esile metoodiliste juhendite loomisel aluseks olnud võtmeelemendid.

Metoodilised juhendid. Rohkem kui seitsme aasta jooksul kooliõpetajad, Hilda, Mary ja Alice Duvall (kes asendas Maryt Contra Costa krahvkonna õppekava koordinaatorina) töötasid välja, katsetasid, vaatasid uuesti läbi ning täiustasid terve rea õpetajatele mõeldud metoodilisi juhendeid K-8 ühiskonnaõpetuse õppekavale. Loodud juhenditele olid iseloomulikud järgmised jooned:

- * Sisunäidiste eelistamine materjali lausläbivõtmisele. Näiteks õpiti põhjalikult vaid kolme asunduskolooniat (mis kõik rajati erinevatel asjaoludel, erineva tagapõhja ning ressursidega inimeste poolt), selle asemel et tutvuda pealiskaudselt kõigi kolmeteistkümne algse kolooniaga praegusel USA territooriumil.* Seejuures peeti silmas, et sisunäidis oleks sobiv ja piisav aitamaks kaasa põhimõiste või -idee kujundamisele.
- * Õppeküsimused, mille taotluseks oli kindlustada, et õpilaste uurimistegevus hõlmaks põhiideega seostuvate faktide väljaotsimist (näiteks niisugune idee: "Selleks et end alal hoida, reguleerivad kõik ühiskonnad oma liikmete tegevust seaduste ja kommete süsteemiga"). Siin oli oluline silmas pidada, et õpilastele analüüsimiseks esitatud küsimused ei piiraks nende huvi aine vastu. Ka õhutati õpetajaid, et nad aitaksid õpilastel jagada oma tähelepanekuid ja vastuväiteid loetu, filmis nähtu jne kohta.
- * Õpитеgevuste osas oli nõue, et need:
 - oleksid detailselt kirjeldatud, annaksid õpetajatele soovitusi, mida nad saaksid teha selleks, et saavutada õpilaste aktiivne osalus. Samas julgustati neid käsitlema antud soo-

*Peetakse silmas Atlandi ookeani kaldale koondunud kolmeteist, põhiliselt Briti päritolu elanikega asustatud kolooniat, mis panid aluse Ameerika Ühendriikide kujunemisele. — E. K.

vitusi loominguliselt, lähtudes konkreetse õpilase või õpilaste rühma eripäradest;

— oleksid kindla järjestusega, see tähendab, reastatud konkreetsetelt tehtavatelt asjadelt (nagu näiteks diagrammi joonestamine) abstraktsemate tegevuste suunas (näiteks diskuteerimine mõne idee üle); võimaldama liikumist tuntult vähem tuntule;

— oleksid jaotatud jõukohasteks, kasvava raskusastmega osadeks, nii et õpilased saaksid läbida õpitegevuste gruppe tempos, mis on kooskõlas nende erinevusega võimetes;

— teeniks erinevaid eesmärke — mõistete õppimisest, hoiakute ning väärtushinnangute kujundamisest kuni oskuste valdamiseni välja;

— kindlustaksid tegevustüüpide rotatsiooni: liikumise nendelt, mis eeldavad informatsiooni omandamist, nende tegevuste kaudu, mis aitavad õpilastel õppida, kuidas organiseerida informatsiooni, nendeni, mis eeldavad neilt järelduste tegemist;

— ning lõpuks aitaksid õpilastel õppida iseseisvalt, ilma õpetaja abita.

- * Hindamisprotseduuride pidevus. Õpilaste õpiraskuste ning valmisoleku diagnoosimist üleminekuks keerulisema iseloomuga tegevuste ja raskemate probleemide juurde peeti palju olulisemaks (nii õpilaste kui õpetajate seisukohast) kui lihtsalt teadmiste ja oskuste kontrolli õppeühiku läbivõtmise järel. Vastavalt sellele oli hindamistegevus planeeritud õppeühikutega töötamise erinevatele etappidele ning see ei piirdunud vaid kontrolliga õppeühikute lõpus (Durkin 1969, xiii).

Õppekava mudel. Nagu eespool mainitud, oli minu teiseks põhikohustuseks visandada õppekava mudel, mis tooks selgelt esile ja liigendaks meetodiliste juhendite väljatöötamisel kasutatud põhiideed. Pärast mitmeid diskussioone uurimiserühmas hõlmas kujunev mudel viiest vastastikku seotud komponendist — eesmärkidest, sisust, õpitegevustest, õpetamisstrateegiatest ja hindamisotstarbelistest mõõtmistest koosnevat struktuuri ning seda struktuuri moodustavate elementide omavahelisi seoseid. See-

ga pakkusime välja süsteemi, mis vaatles õpetamist ja õppimist interaktiivse protsessina.

Arvesse võeti ka mudeli suhtes välised faktorid, sest need mõjutavad sageli õppekava sisu ja ülesehitust. Sellisteks faktoriteks loeti: (1) konkreetse kooli teeninduspiirkonna elanikkonna eripära — selle mõju, väärtused ja ressursid; (2) kooliringkonna hariduspoliitika; (3) konkreetse kooli eripära — selle taotlused, ressursid ja administratiivne korraldus; (4) vaadeldavate õpetajate isiksusest tulenev stiil ja iseloomujooned; ja (5) õpilaskontingendi eripära.

TABA ÕPPEKAVA OLEMUS

Nagu mainitud, olid Taba õppekava kõige iseloomulikumaks jooneks: (a) eri tüüpi eesmärkide püstitamine; (b) informatsiooni organiseerimine kolmel eri tasemel; (c) sisunäidiste kasutamine; (d) õpitegevuste järjestamine; (e) mõtlemise ja õpitava väärtustamise õhutamise induktiivsete õpetamisstrateegiatega abil ja (f) erinevate eesmärkide saavutamise mõõtmine. Järgnevalt kirjeldangi lühidalt neist igähte.

Eri tüüpi eesmärkide püstitamine

Hilda oli sügavalt veendunud, et tingimuste loomine informatsiooni omandamiseks on oluline, kuid mitte piisav, kui õpetajate ja õppekava loojate eesmärgiks on õpilaste ettevalmistamine täisväärtuslikuks eluks demokraatlikus ühiskonnas. Kõik, kellel on tegemist kasvatusprobleemidega — õppekavaspetsialistid, õpetajad, haridusjuhid — peaksid silmas pidama ka teisi eesmärke: oluliste arusaamade kujundamist, mõtlemisoskuse arendamist, hoiakute ja väärtuste kujundamist ning akadeemiliste ja sotsiaalsete oskuste arendamist.

Hilda väitis alati, et eesmärkide püstitamisel on kolm sihti: pidevalt tähelepanu koondamine õppekava nõuetele, kriteeriumide fikseerimine sisu ja õpitegevuste valikuks ja hindamise suunamine õpitulemuste väljaselgitamisel. Taipasime kiiresti, et on mitu eri allikat, millest lähtudes kasvatusesmärke püstitada. Me mõistsime, et ükski ühiskonnaõpetuse programm ei saa olla tõhus, kui

see ignoreerib kultuuri ja ühiskonna nõudeid, mille osaks ta on. Nii esitasime endale pidevalt küsimusi: Millised on ühiskonna vajadused? Millised on tema probleemid? Mida selle liikmed väärtustavad? Millised väärtused vajavad edasiarendamist? Milliseid omadusi ja oskusi peavad inimesed valdama, et nad oleksid võimelised alal hoidma ja kui tarvis, ka muutma ühiskonda ja selle kultuurilisi suundumusi?

Me diskuteerisime ka õpilaste tarvete ja huvide teemal. Milliste probleemidega nad kokku puutuvad? Mis liiki informatsiooni nad vajavad? Milliseid oskusi? Millised protsessid on olulised nende arenguks ja eneseteostuseks? Kuidas me saame aidata neil saada täisväärtuslikeks ühiskonnaliikmeteks?

Mida peaks õpilane õppima, et tulla toime teadmisele keskenduva õppeainega? Mis liiki oskusi, hoiakuid ja teadmisi saab kujundada ühiskonnaõpetuse ainetes, mida pakutakse konkreetse kooli õppeplaanis?

Nagu teada, ei saa sellistele küsimustele kunagi lõplikku vastust anda. Sellegipoolest püüdsime neile vastata, et anda ühiskonnaõpetuse programmile vajalikud rõhuasetused. Tegelikult panid meie vastused nendele küsimustele aluse õppekava üldeesmärkide püstitamisele.

Üldeesmärgid. Taba õppekava erines traditsioonilisematest lähenemistest selle poolest, et taotles mitut tüüpi eesmärkide saavutamist. Vastavalt nendele tuli aidata õpilasi, et nad õpiksid mõtlema nii abstraktsel ja otstarbekal viisil kui võimalik, omandaksid teadmisi, mis aitavad neil mõista nii ennast kui oma maailma nii põhjalikult, kui nende individuaalsed võimed lubavad, aitaksid kaasa inimkonna healole ja omandaksid need sotsiaalsed ja akadeemilised oskused, mida me pidasime hädavajalikuks, et produktiivselt ja inimlikkust säilitades võtta osa elust kiiresti muutuvast maailmast.

Nagu teada, pole seda laadi üldeesmärgid enamasti piisavalt konkreetsed, et selgesti kajastada neid taotlusi, mida me silmas peame. Seetõttu liigendasime nad palju konkreetsemateks õppeesmärkideks, mille formuleerimisel võtsime aluseks terve rea küsimustena sõnastatud kriteeriume:

- * Kas meie poolt silmaspeetavad eesmärgid aitavad kaasa õpilaste pidevale õppimisele ja arengule teadmiste, oskuste, hoiakute ja väärtushinnangute osas?
- * Kas eesmärgid osutavad selgesti sellele, mida õpilased peaksid meie soovi kohaselt õppima ja olema võimelised tegema?
- * Kas eesmärgid osutavad seda laadi õpitegevustele, mis võiksid soodustada õpilaste õppimist?
- * Kas vaadeldavad eesmärgid on nii loogiliselt kui psühholoogiliselt õpilastele jõukohased?

Õppe-eesmärgid. Olime veendunud, et kõikidel eesmärkidel peab olema kindel rõhuasetus. Tahtsime, et nad määratleksid, millisteks tegevusteks peaksid õpilased olema võimelised pärast teatud mahuga õppetööd. Seetõttu liigendati kõik Taba õppekava üldeesmärgid — nagu mõtlema õppimine, informatsiooni omandamine ja tegevusoskuste arendamine — osadeks ja väljendati konkreetsemates terminites. Näiteks eeldati 3. klassile mõeldud õppeühikus, et õpilased kirjeldaksid beduiinide eluolu kõrbes ja võrdleksid seda oma eluga. Ühes 7. klassile mõeldud õppeühikutest paluti õpilastel mängida rolle, sealhulgas neist oluliselt erinevate isikute rolle reas situatsioonides ja seejärel anda hinnang oma tunnete.

Me ei arvanud siiski, et piisab vaid eesmärkide loendamisest, ükskõik kui selgelt need oleksidki sõnastatud. Meie soov oli, et õpilased ka teaksid, miks me eeldame neilt teatud asjade õppimist esmajärjekorras. See aitas meil selgitada konkreetsete eesmärkide tähendust erinevale publikule: meile endale uurimisrühmast ning reaõpetajatele ja õpilastele, kellel tuli töötada meie materjalide alusel. Seetõttu püüdsime võimalikult selgesti välja tuua iga meie poolt õppeühikutesse lülitatud eesmärgi ratsionaalse olemuse. Järgnevalt mõned näited õppe-eesmärkidest koos nende olemusliku tagapõhja kirjeldusega:

Eesmärk (Teadmine): *Kirjelda beduiinide elu kõrbes.*

Tagapõhi: *Nii, et õpilased mõistaksid fakti, et elu maailma eri paigus on mitmes mõttes sarnane meie enda eluviisiga, kuid samas sellest ka erinev.*

Eesmärk (Hoiakuga seostuv): *Võtta osa tööst uurimisrühma liiknena.*

Tagapõhi: *Nii, et õpilased saaksid mõningase ettekujutuse teiste arusaamadest ja mõistaksid, et teised võivad näha asju teistmoodi ning reageerida neile erinevalt sellest, kuidas nad ise toimivad, ja et iseenesest ei ole selles midagi taunitavat.*

Eesmärk (Mõtlemisoskus): *Üldistada ja teha põhjendatud järeldusi pärast tutvumist algselt seostamata andmetega.*

Tagapõhi: *Nii, et õpilased saaksid aru, et niipea, kui suudame näha seoseid ja ühisjooni, on meie teadmise väärtus kõrgem.*

Me leidsime, et eri tüüpi eesmärkide saavutamine eeldab eri liiki tegevusi. Selleks, et saavutada kõikehõlmavus, me klassifitseerisime kirjapandud eesmärgid vastavalt silmaspeetavatele tegevustele. Me küsisime endalt: Millega peaks õpilane toime tulema, kui tegemist on mõtlemisprotsesside arendamisele, teadmiste omandamisele, hoiakute ja väärtuste kujunemisele ning oskuste arengule vastavate eesmärgikategooriatega? Selline eesmärkide klassifitseerimine aitas kindlustada, et ükski loetletud õpilaste arenguvaldkond ei jääks kahe silma vahele.

Õppematerjali jaotamine kolmele tasemele

Niipea kui olime otsuse langetanud, milliste eesmärkide saavutamist rõhutada, puutusime kokku õppematerjali sisu valikuga — probleemiga, mida tuleks õpilastele esitada ja lasta neil õppida. Milliseid teemad ja probleemid vajaksid rõhutamist? Miks? Mis liiki sisu nende teemade ja probleemide raames tuleks meil vaadelda? Mis kriteeriume peaksime kasutama, et hõlbustada sisu valikut? Kuidas tuleks ehitada üles meie poolt välja valitud sisu?

Meie esimeseks ülesandeks oli määrata kindlaks õppekava põhiteemad. Tuli otsustada, mille rõhutamist pidada oluliseks igal klassitasemel. Milliseid kultuure tuleks analüüsida? Milliseid ajalooperioode käsitleda? Milliseid elanikkonna rühmi oleks otsustarbekas uurida? Millised geograafilised piirkonnad tuleb kindlasti vaatluse alla võtta?

Meie poolt valitud teemad panid paika parameetrid (ehk ette antud lähtepunktid) iga konkreetse klassi aastasele õppetööle. Olime ühel meelel, et ühiskonnaõpetuses võib teemade valik olla väga lai. Jõudsime järeldusele, et on väga oluline, et õppekava väljatöötajal oleksid selged, arusaadavalt põhjendatavad

lähteprintsiibid, mille alusel teostada teemade valikut. Näiteks on järgnevas loetletud Taba õppekava põhiteemad 1.–6. klassini:

Klass	Põhiteema
1.	Perekond ja kool
2.	Kohalik kogukond
3.	Kogukonnad teistes kultuurides
4.	Osariik
5.	Ameerika Ühendriigid kui riik
6.	Riigid Ladina-Ameerikas

Nagu näete, panime rõhu kogukondliku asustuse laienemisele. Kuigi kogukondade laienemise kontseptsioon sai hiljuti kriitika osaliseks, eeldasime tookord, et õpilased mõistavad paremini oma kultuuri, kui saavad seda võrrelda teistega. Seda silmas pidades valitigi välja kogukonnad ja kultuurid, mis erinevad mitmel viisil Ameerika Ühendriikide omadest.

Kui teemad olid iga klassi jaoks välja valitud, oli meie järgmine ülesanne leida arutlusteemad õppeühikutele. Näiteks valiti 7. klassi jaoks välja viis maailma põhiusundit — hinduism, budism, islam, kristlus ja judaism —, sest nad on piisavalt erinevad selleks, et pakkuda selgeid kontraste. Pealegi näitlikustavad nad kõik ühte ja sama nähtust — institutsionaliseeritud religiooni. Me oletasime, et kui õpilased saavad aru, millist rolli on religioon mänginud inimeste elus, siis võib loota, et nad ka ise püüavad selgusele jõuda, mis on nende arvates oluline ja miks.

Kui arutlusteema oli paika pandud, asusime välja valima konkreetset sisu. Meie arvates pidi see aitama õpilastel mõista teemat nii täiuslikult, kui nende individuaalsed võimed lubavad.

Teadmistasemed. Hilda väitis korduvalt, et õppematerjal tuleb õppekavasse lülitada ja seal välja arendada kolmel selgesti erineval teadmistasemel. Seejuures tuleb õppekava koostajal iga taset käsitleda omamoodi. Niisiis, kui tegemist oli õppeühikute koostamisega, pidasime pidevalt meeles teadmiste kolme taset — põhimõisted, organiseerivad ideed ja konkreetset faktid.

Põhimõisted on sõnad, mis väljendavad suure abstraktsiooniastmega üldistusi. Projekti materjalides olid näidetena kasutusel *kultuurivahetuse, vastastikuse sõltuvuse, mõjuvõimu, koostöö, vastuolude ja põhjuslikkuse* mõiste. Need põhimõisted valiti välja

selle tõttu, et nad võimaldavad organiseerida ja sünteesida suuri informatsioonikoguseid. Seoses nende olulisusega pöörduti paljude nende ideede juurde järgnevas õppeühikutes ikka ja jälle tagasi, tehes seda üha komplekssemal ja abstraktsemal viisil. Arusaamu, mis õpilased omandasid nendest mõistetest ühes klassis, arendati järgnevas klassides edasi üha suureneva kompleksuse ja abstraktsuse tasemel ning illustreeriti konkreetsete, eakohaste ja klassiastmele sobivate näidetega.

Organiseerivateks ideedeks olid olulised üldistused, millest arusaamist me eeldasime õpilastelt pärast õppeühiku läbivõtmist. Need õppeühikute organiseerivate telgjoontena kasutusele võetud erinevad ideed olid omakorda tuletatud põhimõistetest. Näiteks üks selliseid üldistusi, mille aluseks on ühiskondliku kontrolli mõiste, sedastas, et kõik ühiskonnad püüavad oma noorsugu kasvatada nii, et see võtaks omaks valitseva eluviisi, selleks et säilitada konkreetset kultuuri.

Uurimisrühma liikmed käsitlesid selliseid ideid pigem hüpoteeside kui vaieldamatute tõdedena ning me eeldasime, et õpetajad lähenevad probleemile samal viisil ja õpetavad õpilasi sellele vastavalt. Uurimisrühma koosolekul oli Hildal sageli kombeks väita, et vaid siis, kui õpilased hakkavad aru saama nende mõistetega edastatud seostest ja kui nad on võimelised illustreerima põhimõistet faktimaterjaliga, algab neil tõeline hariduse omandamine, ainult siis saavad nad omandada teadmisi, mida nad on võimelised kasutama. Ta kordas ikka ja jälle, et oluline on ideede õppimine ja nendest arusaamine, sest selline õppimine aitab õpilastel palju pikema aja jooksul elus toime tulla kui suure hulga seostamata faktide omandamine.

Organiseerivate ideede valikul pidasime eriti tähtsaks järgmist viit kriteeriumi: (1) olulisus: kas idee väljendab olulist seost või sõltuvust mõnes sotsiaalse maailma (s.t maailma, kus elavad inimesed) valdkonnas, (2) seletuslik jõud: kas idee aitab õpilastel mõista ja seletada olulisi probleeme ja küsimusi, millega inimesed puutuvad kokku tänapäeva maailmas, (3) sobivus: kas idee on vastavuses õpilaste vajaduste, huvide ja arengutasemega, (4) kestvus: kas ideel on püsiv väärtus, ja (5) tasakaal: kas idee aitab sündmusi, inimesi, toiminguid või ilminguid laiemalt ja sügavamalt mõista.

Kuidas me otsustasime, millist materjali tuleks õppida? Valmistades ette õppeühikuid, küsisime endalt pidevalt:

- * Kui fundamentaalse tähendusega on õppimiseks ettenähtud materjal?
- * Kas see õppematerjal on sotsiaalselt ja kultuuriliselt oluline?
- * Kas vaadeldav õppematerjal seostub õpilaste vajaduste, huvide, võimete ja arengutasemega?
- * Kas õppematerjal aitab kaasa laiale ja sügavale arusaamisele probleemidest?

Kui olime välja valinud õppeühikut telgjoonena seostava organiseeriva idee, saime asuda konkreetse, seda ideed illustreeriva faktimaterjali kogumisele.

Selles seisneski tegelikult organiseerivate ideede võlu. Idee näitlikustamiseks võis välja valida ükskõik millise hulga konkreetseid juhtumeid. Me püüdsime leida hulgaliselt vastandlikke fakte, kuid samas õhutasime õpetajaid, et nad asendaksid need teiste, oma näidetega, kui tunnevad, et need on sobivamad. Ühtlasi tuletasime õpetajatele meelde, et nad laseksid õpilastel ise näiteid tuua. Lähtusime eelkõige arusaamast, et kui õpilased puutuvad kokku mitmekesiste, ideed illustreerivate konkreetsete faktidega, mõistavad nad palju sügavamini seoseid, mida see idee kätkeb.

Sisunäidiste kasutamine. Hilda tavatses pidevalt öelda: “Te ei suuda kõike läbi võtta! Ükskõik kui üksikasjaliselt te tunnete mõnda valdkonda ja tahate seda lastele õpetada — alati leidub mõni täiendav detail või fakt, mida veel tuleks õppida või, kui ongi õpitud, siis ei jäänud meelde.” “Kõike läbi võtta,” armastas ta pidevalt rõhutada, “on täiesti võimatu.” Ükski õpetaja ei suuda kõike läbi võtta. Tema arvates polnud isegi mõtet üritada katta “kogu faktilist materjali”, sest see pole lihtsalt teostatav.

Millist faktimaterjali peaks siis õpetaja või õppekava koostaja õpilaste jaoks välja valima? See on suhteline. Asi sõltub põhisukohtadest, mida tahetakse käsitleda. Me püüdsime järjekindlalt leida fakte, mis aitaksid kaasa põhiidee mõistmisele. Kuivõrd üsna pea sai selgeks, et põhiideede mõistmise võib edukalt saavutada erineva faktimaterjali abil, jõudsime arusaamisele, et pole vajadust lasta kõikidel õpilastel õppida ühte ja sama materjali.

Seega võivad erinevad õpilased või ka ühed ja samad õpilased eri ajal õppida alternatiivseid faktilisi andmeid. Palju sõltub olemasoleva materjali liigist (tekstid, filmiklipid, filmid, trükised jne), õpilaskontingendi eripärast, õppeaine olemusest, mida õpetaja hästi tunneb või armastab õpetada, ning näidete selgepiirilisusest ja vastandlikkusest õppekava piires.

Oluline on kinni pidada kontrastsuse ehk selgepiirilise eristumise põhimõttest. Me olime kõik siis ja oleme ka praegu sügavalt veendunud, et õpilased, töötades põhjalikult ja detailselt läbi kaks või enam selgelt eristuvat näidet, saavad paremini aru olulistest ideedest kui tutvudes arvukate näidetega, kuid tehes seda paratamatult pealiskaudselt. Oluliseks küsimuseks, mida me pidasime meeles, polnud mitte see, kui palju on fakte, vaid millised on need faktid, mis sobivad õpilastele arutlusaineks. See saigi meie õppejuhendite ning ka kogu õppekava põhiliseks iseloomujooneks.

Õpitegevuste valik ja korraldamine

Töötades endiselt sisu kavandamise probleemide kallal, tegelesime samaaegselt ka õpitegevuste valiku ja organiseerimisega. Me esitasime endale pidevalt küsimusi: Kas meil on selged kriteeriumid, millest lähtuda õpitegevuste valikul? Kas valitud õpitegevused on psühholoogiliselt ja pedagoogiliselt põhjendatud? Kas need pakuvad huvi õpilastele? Intrigeerivad neid? Kuidas peaksime organiseerima õpitegevused?

Sõltumatult õpitegevuse tüübist, puutusime alati kokku valiku probleemiga. Mille põhjal peaksime otsuse langetamisel eelistama üht õpitegevust teisele? Meie kriteeriumiks said vastused järgnevatele küsimustele:

- * Kas õppeühikus kavandatud õpitegevused tervikuna aitavad kaasa erinevat tüüpi eesmärkide saavutamisele?
- * Kas me oleme iga õpitegevuse puhul pidanud silmas kindlat otstarvet?
- * Kas õpitegevused eeldavad, et sisu, millega õpilased töötavad, on uus ning järk-järgult raskem?
- * Kas oleme lasknud õpilastel meelde tuletada õpitut ja rakedada seda eri situatsioonides?

- * Kas õpitegevused on olulised õpilaste huvide seisukohast?
- * Kas oleme kindlustanud ülesannete piisava mitmekesisuse, et äratada huvi erinevates õpilastüüpides?
- * Kas oleme õhutanud õpilasi tundma huvi iseenda ja nende maailma vastu ning katsetama oma ideid?
- * Kas õpitegevused eeldavad õpilastelt tööd, mis oleks midagi enamat kui andmete lihtne meeldejätmise ja/või reprodutseerimine?

Me püüdsime pidevalt kindlustada, et õppeühikutesse lülitatud õpitegevused tervikuna aitaksid kaasa eri liiki eesmärkide saavutamisele: teadmiste omandamisele, mõtlemisprotsesside arendamisele, hoiakute ja väärtushinnagute kujunemisele ning arengule ja sotsiaalsete ning akadeemiliste oskuste omandamisele. Ühtlasi püüdsime anda parima, et tagada õppeühikutesse lülitatud õpitegevuste vastavus psühholoogia ja pedagoogika põhimõtetega (vt liisandust lk 2169, kus on esitatud õppimisseaduspärasuste loetelu, millele Tabas õppekava oli rajatud).

Õpitegevuste järnevused. Kõik õpitegevused olid järjestatud kindla korra kohaselt. Siin jällegi lähtus Tabas õppekava varasematest uurimustest õppetegevuse organisatsioonilise järjestuse kohta. Esiteks rõhutasid need õppimise järjepidevust. Iga õpitegevus on hädavajalikuks eelduseks järgnevatele ning on omakorda ehitatud üles eelnevatele. Selle arvestamine kindlustab õpilastele pingelise, kuid võimetekohase töö; teiseks, liikumist sisu ülesehitamisel konkreetselt ja spetsiifiliselt abstraktsema poole; kolmandaks rõhutati vajadust liikuda praktikaga tihedalt seotult praktikast distantseeritule; neljandaks õpilaste poolt järk-järgulist üleminekut abstraktsemale mõtlemisele ja viiendaks ulatuslike funktsioonide täitmist ehk laiaotstarbelisust.

Mõistsime peagi, et kõik õpitegevused ei saa täita sama otstarvet. Mõned neist aitasid kaasa vaid informatsiooni vastuvõtmisele; teised aitasid õpilastel organiseerida ja süstematiseerida juba omandatud informatsiooni. Kolmandad aitasid õpilastel demonstreerida seda, mida nad olid õppinud; lõpuks neljandad andsid õpilastele võime väljendada uues vormis seda, mida nad olid õppinud eelnevate tegevuste käigus. Me saime aru, et normaalseks õppimiseks peavad kõik neli õpitegevuse tüüpi olema esindatud.

Õpetamisstrateegiad

Samal ajal kui me tegelesime eesmärkide määratlemise ning sisu ja õpitegevuste väljavalimise ja organiseerimisega, kavandasime ja kujundasime ka rea uudseid õpetamisstrateegiaid, mille ülesandeks oli aidata õpilastel õppida mõtlema ja andma hinnanguid nii kognitiivses kui afektiivses tähenduses. Meie arusaama kohaselt täitsid õpetamisstrateegiad õpetaja jaoks sama rolli kui õpitegevused õpilastele: nad osutasid konkreetsetele protseduuridele, mida õpetajatel tuli kasutada, et realiseerida õppekava eesmärgid ja sisu. Veel üks kord tuleb meil puutuda kokku esmatähtsate küsimustega ja leida neile vastused:

- * Kas õpetamisstrateegiad võtavad arvesse, millist tüüpi sisu õpetamisega on tegemist? Näiteks õpetamisstrateegiad, mis aitasid suunata faktimaterjali õppimist, erinesid nendest, mida läks vaja mõistete õpetamisel.
- * Kas õpetamisstrateegiad aitavad kaasa kõigi meie poolt püstitatud eesmärkide saavutamisele? Me mõistsime, et strateegiad, mida õpetajad kasutavad, võivad oluliselt varieeruda sõltuvalt õpilaste sotsiaalmajanduslikust tagapõhjast ja vanusest.
- * Kas õpetamisstrateegiad on vastavuses õppimisseaduspärasustega?
- * Kas õpetamisstrateegiad nõuavad spetsiaalset ruumikorraldust, õppematerjale ja -vahendeid?

Me töötasime välja terve rea uudseid strateegiaid. Üles olid need ehitatud omavahel seotud, seeriatena rühmitatud küsimuste esitamisele ja neile vastamisele. Projekti juhenditesse lülitati neist mõistete kujundamise ja arendamise, järeldamise ja üldistamise, seaduspärasuste ja printsiipide rakendamise, tunnete selgitamise, probleemide lahendamise ning väärtuste analüüsi strateegiad.

Näide õpetamisstrateegiast "Võrdlemine ja vastandamine". Tuleb märkida, et eriti uudseks aspektiks oli Taba õppekavas see, et ta sisaldas õpetamisstrateegiaid, mis olid spetsiaalselt kavandatud õpilaste kognitiivsete oskuste arendamiseks (näiteks võrdlemine ja vastandamine, mõistete kujundamine, üldistamine ning varem õpitud seaduspärasuste rakendamine uutes situatsioonides). Lubage mul tuua üks näide. Võrdlemist ja vastandamist

peetakse üldiseks strateegiaks, sest ta näib olevat rakendatav ükskõik mis liiki õppematerjali ja kõige erinevamate õpilaste puhul, olenemata nende võimete tasemest. Õpilased õpivad algselt seostamatult sisu sarnaseid aspekte, seejärel esitatakse neile õpitud osade kohta ühesuguseid küsimusi. Ühes sellises õppetegevuses tuli õpilastel kirjeldada, millises seisundis olid ja mida tundsid Ameerika Ühendriikide Lõunaosariikide orjad Kodusõjale vahepeal eelnenud perioodil. Me palusime õpilastel lugeda kahte olukirjeldust orjade elust — üks oli kirjutatud orja poolt, kellel oli heatahtlik peremees; teine orja poolt, kelle peremees oli väga karm. Kindlapiirilised küsimused, mis esitati mõlema lugemispala kohta, moodustasidki strateegia põhituumad. Õpilaste vastused igale küsimusele analüüsiti läbi, enne kui esitati järgmine küsimus seeriast. Vajadusel võidi küsimusi korrata või paluti õpilast täpsustada oma vastust. Õpetajatel soovitasime esitada järgmisi küsimusi:

- * Millise sündmusega on tegemist?
- * Mis kutsus selle esile?
- * Mida teie arvates tunnevad inimesed?
- * Mille poolest on nende inimeste tunded sarnased (erinevad)?
- * Millega te seletaksite neid sarnasusi ja erinevusi?

Samad küsimused, mis olid ette kavetatult kindlal viisil järjestatud, esitati mõlema kirjelduse kohta. Me leidsime, et õpilasel tuleb kõigepealt aru saada, mis toimub mõlema juhtumi korral, selleks et nad suudaksid seletada, miks need sündmused leiavad üldse aset. Et olla võimeline seadma end teiste rolli, tuleb neil kõigepealt mõista, mida teised tunnevad vaadeldavas olukorras.

Õpilaste mõtlema õpetamine. Paljud inimesed näivad arvavat, et praegune rõhuasetus mõtlemise arendamisele on midagi uut. Kuid meie uurimisrühm tegeles selle probleemiga juba 1960. aastatel. Et hõlbustada mõtlemise õpetamist, me määratlesime ja töötasime välja kolm kognitiivsete ülesannete põhitüüpi — mõistete kujundamine, järelduste tegemine ja üldistuste rakendamine — ning valmistasime õpetajad ette, et nad saaksid neid õppetööks kasutada. Kõige lihtsamal kujul oli nende ülesannete puhul tegemist teatud protseduuridega, mida on oma raamatus detailset käsitletud ning ohtralt illustreerinud Durkin (1993).

Mõistete kujundamine

See strateegia palub õpilastel esile tõsta vaadeldavate objektide ja sündmuste omadusi ja neid loendada, et välja tuua rea näivalt erinevate objektide, isikute või sündmuste ühised jooned; need seejärel rühmitada kindlaks tehtud ühiste omaduste põhjal ning lõpuks määrata kategooriad, otsustades, millised vaadeldavatest objektidest, sündmustest või isikutest saab viia ühise nimetuse alla.

Üldistuste kujundamine

See strateegia palub õpilastel analüüsides andmeid (mida eelnevalt loetleti, rühmitati ja viidi ühise tähistuse alla) teha üldistusi ja tuua välja seaduspärasusi, seletada konkreetseid sündmusi seostades faktilist informatsiooni, näiteks seletada, miks ookeani hoovused mõjutavad temperatuuri, ning seejärel teha järeldusi, mis väljuvad otseselt antud andmete piiridest: näiteks järeldada andmetest, mis kirjeldavad beduiinide poolt turul müüdavaid ja ostetavaid tooteid, et rändkarjakasvatajad ja teised kõrbeelanikud on üksteisele vajalikud.

Üldistuste rakendamine

See strateegia eeldab õpilastelt neile tuntud seaduspärasuste ja faktide rakendamist uute nähtuste seletamiseks või tagajärgede ettenägemist neile tuntud tingimustes. Et näha ette tagajärgi, peab õpilane määrama, millised faktid ja seaduspärasused on olulised ja millised mitte ning seejärel tegema põhjendatud prognoosi või andma seletuse, arendades ühendavaid seoseid vaadeldavate olude ja ennustatud sündmuste või seletuste vahel.

Järnevi lõik toob näite teise klassi õpilastest, kes rakendavad ja laiendavad nende poolt formuleeritud üldistusi. Õpilased tutvusid oma elupiirkonnas pakutavate teenusliikide ja sotsiaaltoetustega ning koostasid kaardi tööjõu ja teenuste kohta, mida need töötajad vajavad oma töö tegemiseks. Õpetaja poolt esitatud küsimused aitasid õpilastel teha selliseid üldistusi:

- * Arst ei suuda üksinda kanda hoolt kõigi haigete eest. Ta vajab palju abitööjõudu.
- * Enamik töötajaid vajab tervet hulka teenuseid (s.t teiste inimeste abi ja nende poolt toodetud väärtusi — E. K.), et nad saaksid teha oma tööd. Mõningaid teenuseid pakutakse otse naabruses, kuid suurem osa neist pärineb teistest kohtadest.

Seejärel esitas õpetaja järgneva olukirjelduse:

Õpetaja: "Läheduses asuva linna lennuväli vajab laiendamist. Kui see leiab aset, siis mis võib juhtuda?" (Ta visandas lennuvälja koos juhtimistorniga tahvile ning sel ajal kui õpilased vastasid, kandis skeemile nende ennustusi tähistavaid sümboleid või kujundeid.)

Õpilased. Laste vastustest koorus välja: tulevad töölised → rohkem maju → rohkem ruume meie koolis → rohkem kauplusi → tuleb rohkem lennukeid → rohkem müra → jne. (Durkin 1993: xvi.)

Meie loodud strateegiad aitasid õpilaste mõtlemist suunata induktiivselt: detailsetelt andmetelt üldistuste suunas. Sellest ei tohiks järeldada, et meie arvates poleks õppimine saanud toimuda deduktiivselt. Siiski, me rõhutasime spetsiaalselt induktiivset lähenemist, sest olime veendunud, et õpilastest, kes aastate vältel formuleerivad järeldusi ja üldistusi ning arutlevad nende üle, saavad loogiliselt ja loominguiliselt mõtlevad inimesed.

Taotluste hindamine

Paljud inimesed peavad hindamist millekski, mis leiab aset pärast ettenähtud mahuga sisu omandamist või muud õppimisprotsessi. Meie arvates oli hindamine vajalik kogu õppekava väljatöötamise vältel. Hindamine toimus õppekava eesmärkide saavutamist ühel või teisel viisil tõendava konkreetse käitumise kirjeldamisel, õpilastes aset leidvate muutuste kohta tõendite hankimiseks vajalike lähenemisvariantide väljatöötamisel ja nende tõendite kokkukogumiseks ning sobivate interpreteerimisviiside määratlemisel. Ka leidis hindamine aset igasuguse, õpilaste edusammude või ebaõnnestumiste kohta käiva informatsiooni kasutamisel, mis oli mõeldud õppekava täiustamiseks (Taba 1962: 313).

Me tegime kindlaks, mis liiki hindamisandmeid võiks tarvis minna, ja küsisime endalt, millised on õppekava eesmärgid ning mis liiki tõendeid oleks vaja, et hinnata, kas eesmärgid suunas

liikudes on mingit edasiminekut toimunud. Millised välised faktorid — sotsiaalmajanduslik keskkond, milles kool asus, õpilaste kultuuriline tagapõhi, õpilaste ja/või õpetajate individuaalne eripära — võiksid mõjutada eesmärkide saavutamist.

Me valmistasime ette mõõtevahendid õpilaste edusammude hindamiseks kõigi püstitatud eesmärkide osas. Ühtlasi tuli meil kindlaks määrata, kas instrument ikka mõõdab niihästi tugevaid kui nõrku külgi üksikõpilase õpitulemuses ja kuidas veenduda, et ta üldse mõõdab seda mis vaja.

Me mõistsime, et üht vahendit võib sageli kasutada mitmel otstarbel, kui tegemist on mõõtmisega õppetöö eri etappidel. Õppeühiku alguses tuli diagnoosida, millised on õpilase tugevad ja nõrgad küljed; eri momentidel õppeaasta kestel oli vaja mõõta, kuidas õpilased saavutavad õppekavas püstitatud eesmärke; konkreetse õppeühiku läbivõtmise järel tuli kindlaks teha, millisel määral selle eesmärgid on saavutatud. Olime veendunud, et seda, kas õppekava on õnnestunud või millised muudatused on vajalikud, kui see ei ole õnnestunud, saab määrata vaid õpilaste arengu pideva analüüsimise teel.

Me töötasime välja terve rea hindamisprotseduure (vt Wallen *et al.* 1969: ptk 5–7. Lisad D, E ja F). Formaalsete mõõtevahenditena kasutasime kontrollülesandeid, mis töötati välja spetsiaalselt õppekava tõhususe hindamiseks — kuivõrd see arendab õpilastel võimet seletada põhjuslikke seoseid, rakendada olulisi üldistusi ning interpreteerida sotsiaalteadustest ja teistest distsipliinidest pärinevaid andmeid. Mitteformaalsete mõõtevahenditega hinnati õpilaste poolt tehtud üldistuste kvaliteeti, nende rühmitamis- ja nimetuste omistamisvõime paindlikkust ning sisu variatiivsust, mida nad kasutasid vastates õpetaja või teiste õpilaste poolt esitatud divergentsetele küsimustele.*

Hindamisotstarbelised harjutused olid paigutatud meetoodiliste juhendite erinevatesse kohtadesse, et aidata õpetajatel ja õpilastel planeerida sobivaid õpitegevusi ja et otsusustada, kui edukalt läheb eesmärkide saavutamine. Need harjutused täiendasid ja täp-

*Divergentne on küsimus, millel on mitu võimalikku õiget vastust. — E. K.

sustasid arvamuslikke hinnanguid, mida õpetajad sageli annavad oma õpilaste kohta (Wallen *et al.* 1969: 38, 91–94).

KAS PROJEKT OLI EDUKAS?

Projekti peeti oma ajast oluliselt ees olevaks. Paljud selles raken-
datud uuendused võeti kiiresti omaks õppekavade loojate poolt üle
kogu Ühendriikide ja isegi mujal maailmas. Projektis osalevad
uurijad korraldasid seminare riigi eri paikades ning mina esinesin
ettekannete ja loengutega teistes maades, sealhulgas Austraalias,
Kanadas, Saksamaal, Ungaris, Jaapanis, Poolas, Portugalis ning
Uus-Meremaal. 1992. aastal pidasin ma ettekande Hilda ja te-
ma töö kohta Tartu Ülikoolis (Eestis), kus toimus rahvusvaheline
konverents Hilda 90. sünniaastapäeva tähistamiseks. Ehkki Hil-
da oli sündinud Eestis, leidis ta seal tunnustust ja sai selle maa
akadeemilise pere austuse osaliseks alles hiljuti. Nõukogude oku-
patsiooni ajal ei peetud tema tööd tähelepanu vääriavaks.

Töös projektiga valmis rida metoodilisi õppejuhendeid ning
mõned õppematerjalid ka õpilastele. Esialgseid materjale — õp-
peühikud 1.–6. klassini — hakkas levitama Contra Costa krahv-
konna haridusosakond 1966. aastal; täiendatud 1.–6. klassi ja uute
1.–8. klassi õppeühikute levitamisega tegi USA tervise, hariduse
ja sotsiaalse heaolu miniseerium algust 1970. aastate alguses.
Addison-Wesley kirjastuskompanii valmistas ette teise komplek-
ti laiendatud versiooni (klassid 1–8), koos õpilastele ette nähtud
materjalidega, mis jõudis tarbijani 1974. aastal. Ükski neist ma-
terjalidest pole praegu enam müügil. Projekti metoodiliste mater-
jalide teise komplekti (klassid 1–8) tõmmiseid võib siiski saada
ERICu* Ühiskonnaõpetuse infobaasidest, mis asuvad Blooming-
tonis, Indiana osariigis: Social Studies Development Center, 2805
East Tenth Street, Suite 120, Indiana University, Bloomington, In-
diana, 47405. Kõigile neile töödele koos paljude Hilda ideedega
viidatakse pidevalt erialases kirjanduses ja kasutatakse uuendus-
meelsete õpetajate poolt.

*ERIC (*Educational Resources Information Center*) — Pedagoogi-
liste allikmaterjalide informatsioonikeskus. — E. K.

Peaaegu rõhutada, et need metoodilised materjalid ei ole laialt kasutusel ja õpetajatest paljud või isegi enamik ei ole nende olemasolust kuulnudki. Võib-olla sellepärast, et neid pole kunagi suures ulatuses levitatud. Addison-Wesley poolt viimistletud metoodilised materjalid ilmusid trükis just sel perioodil, kui entusiasm moodsas ühiskonnaõpetuse liikumises hakkas raugema, ja neid ei saanud enam laia reklaamiga turustada.

TABA IDEEDE JÄTKUV MÕJU

Reformimeelseid õppekavade loojaid 1960. aastatel ja 1970. aastate alguses on mõjutanud mitmed Hilda ideed õppekava arendamisest, nagu näiteks mõiste spiraalsest õppekavast, kus põhimõistete juurde pööratakse klasside lõikes ikka ja jälle tagasi; induktiivselt ülesehitatud õpetamisstrateegiad (nii kognitiivse kui afektiivse valdkonna jaoks), mis aitavad suunata õpilasi mõistete moodustamisel, üldistuste rakendamisel, väärtuste välja selgitamisel ja väärtuskonfliktide analüüsimisel; tema kontseptsioon õppetöö organiseerimisest mõistete ja ideede ümber ning õpitegevuste astmeline reastamine informatsiooni vastuvõtmisest läbi selle organiseerimistoimingute kuni tegevusteni, mis nõuavad eelnevalt õpitud informatsiooni rakendamist. Taba ideed õppekavade koostamisest on mõjusad praegugi. Hilda poolt 1962. aastal avaldatud raamat on muutunud moodsaks klassikaks. Autorid viitavad sageli tema ideedele oma artiklites ning tema enda artikleid on korduvalt avaldatud erialastes antoloogiates. Vähe on neid AERA, ASCD või AACTE* foorumeid, kus tema nimi ei kerkiks esile, kui arutlus pöörduks õppekavade koostamise probleemidele. Minu arvates võib täiesti õigustatult öelda, et ta oli õppekavade kujundamise ja arendamise alal üks meie sajandi silmapaistvamaid teadlasi.

* AERA (*American Educational Research Association*) — Ameerika Pedagoogilise Uurimise Assotsiatsioon; ASCD (*American Society for Curriculum Development*) — Ameerika Õppekava Arendamise Selts; AACTE (*American Association of Colleges for Teacher Education*) — Ameerika Õpetajaid Ettevalmistavate Kõrgharidusassotsiatsioon. — E. K.

Mis minusse puutub, siis tunnen ma temast puudust. Võimalus töötada temaga ja õppida temalt oma esimesel õppejõuaastal oli minu jaoks väga suur privileeg. Ma tunnen igatsust tema terava mõistuse, ideede ja tarkuse järele. Tunnen puudust uurimiserühma koosolekute, mis pakatasid ideedest ning kiirelennulistest ja raevukatest diskussioonidest. Tunnen puudust sagedastest neljasilmavestlustest temaga. Tunnen puudust tema soojusest, julgustest ja isiklikust eeskujust. Palju sellest, mis ma õppisin temalt — õpetamise, õppimise, õppekava arendamise ja inimeste kohta — kehastub minu kirjutistes ning vestlustes õpetajate ja (üli)õpilastega. Ta oli mulle tõeliseks õpetajaks.

Projekti käiku ja arengut kajastavad artiklid ja teised publikatsioonid

Durkin, M. C. (1993). *Thinking through class discussion: The Hilda Taba approach*. Lancaster, Penn.: Technomic Publishing

Fraenkel, J. R. (1968). Learning activities and the social studies. *Elementary School Journal* 68 (3): 301–311

Fraenkel, J. R. (1968). Building anthropological content into elementary school social studies. *Social Education* 32 (3) 251–253

Fraenkel, J. R. (1969). A curriculum model for the social studies. *Social Education* 33 (1): 41–47

Fraenkel, J. R. (1969). *One model of curriculum development: Problems and Possibilities*. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association (AERA). Los Angeles

Fraenkel, J. R. (1980). *Helping students think and value: Strategies for teaching the social studies*. (2nd Ed.). Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall

Fraenkel, J. R. (1988). Remembering Hilda Taba. *Teaching Education* 2(1): 82–86

Fraenkel, J. R. (1993). Hilda Taba's contributions to social studies education. *Social Education* 56 (3): 172–178

Fraenkel, J. R., A. H. McNaughton, N. E. Wallen, & M. C. Durkin (1968). *A brief description of the Taba curriculum development project in social studies*. Paper presented at the annual convention of the American Society for Curriculum Development (ASCD). Atlantic City, N.J.

Hilda Taba öppekava projekti arengulugu

Fraenkel, J. R., A. McNaughton, N. E. Wallen, & M. C. Durkin (1969). Improving elementary social studies: An idea-oriented approach. *Elementary School Journal* 70 (3): 154-163

McNaughton, A. H. (1969). A generalization is a generalization. *Teachers College Record* 70 (8): 4-8. New York: Teachers College Press

McNaughton, A. H., N. E. Wallen, Shu Kie Ho & W. R. Crawford (1967). *The use of teaching modules to study highlevel thinking in the social studies*. Paper presented at the annual meeting of AERA. New York

Palmer, V. (1967). Progress report on the development of a comprehensive curriculum model. *The California Journal for Instructional Improvement* 10 (3): 150-160

Sawin, E. I. (1969). *A new test related to the ability to explain*. Paper presented at the annual meeting of the California Educational Research Association. Los Angeles

Taba, Hilda (1965). Techniques of in-service training. *Social Education* 29 (7): 464-476

Taba, Hilda (1967). *One model for disseminating curriculum innovations: Problems, processes and possibilities*. Paper presented at the annual meeting of AERA. New York.

Taba, Hilda (1967). Implementing thinking as an objective in social studies. In Jean Fair and Fannie R. Shaftel (Eds.). *Effective thinking in the social studies*. 37th Yearbook of the National Council for the Social Studies. Washington, D.C.: The Council, pp. 25-50

Taba, H., M. C. Durkin, A. H. McNaughton & J. R. Fraenkel (1967). *Teachers handbook for elementary social studies* (rev. ed.). Menlo Park, California: Addison-Wesley

Wallen, N. E., A. H. McNaughton, W. R. Crawford & E. I. Sawin (1968). *The development of test exercises for assessing the cognitive skills of elementary school children*. Paper presented at the annual meeting of AERA. Los Angeles

Wallen, N. E. & J. R. Fraenkel (1968). *A partial evaluation of the Taba Curriculum Development project in social studies*. Paper presented at the annual meeting of NCSS, Washington, D.C.

Wallen, N. E. (1968). *How much structure in the curriculum — an old problem in a new context*. Paper presented at the annual meeting of the Western Psychological Association, Salt Lake City

Kirjandus

- Durkin, M. C. 1993. *Thinking through class discussion: The Hilda Taba approach*. Lancaster, Penn.: Technomic Publishing
- Taba, H. 1966. *Teaching strategies and cognitive functioning in elementary school children*. San Francisco, Calif.: San Francisco State College (Office of Education, U.S. Department of Health, Education, and Welfare. Final Report, Cooperative Research Project No. 2404)
- Taba, H., S. Levine, and F. F. Elzey 1964. *Thinking in elementary school children*. San Francisco, Calif.: San Francisco State College (Office of Education, U.S. Department of Health, Education, and Welfare. Final Report, Cooperative Research Project No. 1574)
- Wallen, N. E., M. C. Durkin, J. R. Fraenkel, A. J. McNaughton, and E. I. Sawin 1969. *Development of a comprehensive curriculum model for social studies for grades one through eight, inclusive of procedures for implementation and dissemination*. San Francisco, Calif.: San Francisco State College (Office of Education, U.S. Department of Health, Education, and Welfare. Final Report, Cooperative Research Project No. 5-1314, Grant No. OE-6-10-182), p. 1

HILDA TABA (1902–1967) oli maailmamainea ameerika pedagoogikateadlane, kes sündis, kasvas üles ja omandas ülikoolihariduse Eestis. Kuigi Taba oli üks tunnustatumaid õppekavade konstrueerimise teoreetikuid 1960. aastatel, jäi tema nimi Eestis peaaegu tundmatuks kuni 1980. aastate lõpuni. Alates 1988. aastast on käesoleva teksti tõlkija ja veel mõned entusiastlikud eesti ja Moskva pedagoogikateadlased astunud samme Taba ja tema pärandi tutvustamiseks Eestis. Nii ilmus 1989. ja 1990. aasta vahetusel M. Klarini ja E. Krulli kolmeartikliiline sari "Hilda Taba loomingu radadel" (vt *Haridus*, nr 10 ja 12, 1989 ning nr 1 ja 2, 1990), mis annab ülevaate Taba loomingu paremikust. 1992. aasta septembri alguses toimus Tartu Ülikoolis rahvusvaheline konverents Hilda Taba 90. sünniaastapäeva tähistamiseks. Konverentsiga seoses ilmus ingliskeelne ettekannete kogumik (*Jubilee Conference Hilda Taba — 90: Invited addresses and reports*. Tartu, 1992), milles võib leida Hilda Taba kunagiste kaastööliste meenutusi oma kolleegist. Osa selle kogumiku artiklitest on eestindatult avaldatud Eesti Akadeemilise Pedagoogika Seltsi Aastaraamatu teises numbris (*Pedagoogiline aastaraamat 1991–1992*. Tartu, 1994). Siiski jääb Taba isik ja looming meile ikka veel kaugeks ja mõistatuslikuks ning tema ideede mõju

Hilda Taba õppekava projekti arengulugu

meie pedagoogilisele mõttele on olnud seni tühine. Seetõttu on meeldiv pakkuda lugejale Jack R. Fraenkeli autobiograafilist ülevaadet Taba ühiskonnaõpetuse kavade arendamise teoreetilistest alustest ja praktikast, nii nagu see paistab Hilda Taba kunagisele kolleegile ja ühele tema töö jätkajale ligi veerand sajandit pärast ta surma.

Nagu kirjutatakse artikli saatesõnas, on JACK R. FRAENKEL San Francisco Osariigi Ülikooli Pedagoogikakolledži uurimis- ja arenduskeskuse ning interdistsiplinaarsete ja administratiivuuringute kateedri juhataja. Professor Fraenkeli praegune töö on seotud pedagoogilise uurimistöö metodoloogia ja planeerimise, riskiperekondadele ja neist pärit lastele pakutava komplekshoolduse hindamise ning kõlbelise kasvatusprobleemidega.

E. K.

H. Raudsepp

LEMBIT LEPP

ARVUSTUS

VABANEMINE LAURI VAHTRE VAATEVINKLIST

Lauri Vahtre. *Vabanemine: Eesti 1987–1992*. Tallinn: IM Meedia, 1996, 144 lk.

Seoses Eestis viimastel aastatel aset leidnud ulatuslike muudatustega on enamiku eestlaste ajaloo- ja poliitikahuvi jäänud tagaplaanile. Uued olud on mässinud inimesed argimurede puntrasse ning mõne aasta tagune ajaloobuum on muutunud peaaegu olematuks. Sellele vaatamata on hiljuti ilmunud ja lähemal ajal ilmumas mitu raamatut, mis käsitlevad Eesti iseseisvuse taastamisega seotud sündmusi aastail 1987–1992. Nähtavasti on tekkinud see hädavajalik ajaline distants, mis võimaldab tollal toimunud sündmusi kiretumalt analüüsida.

Otsa tegi lahti Riigikogu liikme Lauri Vahtre poolt üllitatud Eesti taasiseseisvumist käsitlev brošüür. Võimalik, et nende ridade trükis ilmumise ajaks on raamatulettidele jõudnud ka *Eesti Ekspressis* välja kuulutatud Mart Laari, Sirje Endre ja Urmas Oti raamat *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1987–1991*, mis kirjastajate plaanide kohaselt peaks ilmuma Molotov—Ribbentropi pakti aastapäevaks 23. augustil. Samal teemal on uurimus käsil ka kirjanikul ja publitsistil Mait Raunal.

Teatavasti osalesid kõik nimetatud isikud, Urmas Ott välja arvatud, aktiivselt taasiseseisvuse eest peetavas võitluses. Vahtre, Laar ja Endre olid Eesti Kongressi juhtliikmed ning kuulusid ka põhiseaduse koostamiseks moodustatud Põhiseaduse Assambleesse. Laar oli ENSV/EV Ülemnõukogu liige ja taasiseseisvunud Eesti esimene valitsusjuht. Raun oli üks Sõltumatu Infokeskuse moodustajaid, toimetas keskuse büllետääne, ajakirja *Heinakuu* ja *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumeid*.

Erinevalt kodumaistest kirjutajatest ei ole Lääne autoreil ega väliseestlastelgi olnud otsest suhet Eesti taasiseseisvumisaegsete sündmustega. Et nad pole vajanud muljete settimise perioodi, on nad jõudnud juba mõne aasta eest avaldada ülalmainitud sündmustest mitu kaalukat uurimust. Teisalt võib siin tegemist olla ka teatud konjunktuursete

kaalutlustega, sest veel mõni aasta tagasi oli Baltikumi iseseisumine maailma avalikkuse tähelepanu keskpunktis ja selleteemaliste uurimuste jaoks oli võrdlemisi lihtne mitmesugustelt fondidelt toetust hankida. Nii on "laulva revolutsiooni" aegse vabadusliikumise ning Eesti ja teiste Balti riikide taasiseseisvumise kohta põhjalikud tööd kirjutanud Bostoni ülikooli poliitiliste teaduste professor Walter C. Clemens Jr. (*Baltic Independence and Russian Empire*, New York, 1991), Kristian Gerner ja Stefan Hedlund (*The Baltic States and the End of the Soviet Empire*, London/New York, 1993), Anatol Lieven (*The Baltic Revolution*, New Haven/London, 1993).

Väliseestlastest on Eesti taasiseseisvumisest kirjutanud monograafia Rein Taagepera (*Estonia Return to Independence*, Boulder/San Francisco/Oxford, 1993). Samuti on Eesti ja teiste Balti riikide taasiseseisvumise lugu lisatud Taagepera ja Romualdas Misiunase ülevaatele Balti riikide ajaloost *The Baltic States: Years of dependence 1940–1990* (London, 1993) ja Toivo Ü. Rauna Eesti ajalookäsitluse (*Estonia and the Estonians*, Stanford, California, 1991) uusväljaannetele.

Paraku on kõik need teosed kirjutatud inglise keeles ja ilmunud välismaal, olles seetõttu tavainimesest lugejale raskesti kättesaadavad. Kummalisel kombel pole neid isegi üritatud eesti keeles välja anda. Näiteks väliseestlaste Rein Taagepera või Toivo Ü. Rauna teoste puhul ei peaks see kuigi keeruline olema.

Lauri Vahtre teos *Vabanemine* märgib esimest vahefinišit Eesti Kongressi ja Rahvarinde pooldajate võidujooksus taasiseseisvuse oma-poolse versiooni fikseerimise eest kirjasõnas. Veel 1992. a sügisel andis Rahvarinde ajalootoimkond märku peatselt ilmuvast taasiseseisvumise loost Rahvarinde vaatevinklist. (Rein Taagepera teost *Estonia Return to Independence* võikski vaadelda kui Rahvarinde versiooni, ent tolle kirjutamise ajal ei olnud veel selge, millise suuna Eesti areng võtab.) Et Eesti Kongressi poolt kavandatud liin Eesti riigi taastamiseks õigusliku järjepidevuse alusel sai Eesti Vabariigi põhiseadusliku riigikorra aluseks, siis on arusaadav, miks pole tollega välja tuldud. Peatselt ilmuvad Laari—Endre—Oti ja Mait Rauna ajalookäsitlused on kindlasti kirjutatud samadest seisukohtadest lähtudes, mis Vahtregi raamat.

Ajalooündmuste reprodutseerimiseks on mitu võimalust. Neist kõige töömahukam on ajalooline uurimus, mis nõuab käsitletavaid sündmusi kajastavate materjalide põhjalikku läbitöötamist, pingelist tööd arhiivi- ja muude materjalidega ning võimaluse korral sündmustes osalenud isikute küsitlemist. See on pikaajaline ja vaevanõudev töö, ent tulemus on kõige usaldusväärsem. Teine võimalus, mida saab kasutada vaid vahetu osaleja, on sündmuste kajastamine isiklike mälestuste

kujul. Tulemuse usaldusväärsus sõltub kirjutaja mälust, mis tihti kipub mõnda seika erapoolikult esitama. Kolmandaks võimaluseks on anda kajastatavatele sündmustele ilukirjanduslik vorm.

Ajaloolaseharidusega Vahtre üllitis sisaldab niihästi uurimuse kui ka mälestusteose sugemeid. Paraku on ajaloolane Vahtre publitsist Vahtre ees taandunud. Autori sõnul "see raamat tahab olla lugu sellest, kuidas üks riik ja rahvas vabanes oma naabri okupatsioonist, lugu vältimatute ette-, kõrval- ja tagasivaadetega". Vahtre tunnistas oma kõhklusi, sest sündmustest ise osa võtnud, ei saa ta end pidada erapooletuks kõrvalvaatajaks. "Tendentslikkuse" asemel eelistab ta kasutada sõna "vaatevinkel".

Vahtre sõnul ammutas ta materjali töö kirjutamiseks enda ja teiste mälust ning ajalehtedest. Tiitellehe siseküljel on loetletud 11 isikut, keda Vahtre tänab nähtavasti raamatu kirjutamisel ja kirjastamisel osutatud abi eest. Nimede järgi otsustades on tegemist autori kaasvõitlejate ja mõttekaaslastega. Asja muutnuks intrigeerivamaks mõne sellise isiku kaasamine ühismäletamisse, kel on Eesti taasiseseisvumise loost teine arvamus.

Ajalehtedest on autor toetunud üksnes ametlikele väljaannetele, valides sealt kontekstiks vajalikke materjale ja sobivaid tsitaate. Selline arvatavasti taotluslikult kasutatud meetod jätab tekstist mõnevõrra ühekülgse mulje, sest ametlikest väljaannetest on kuni 1990. aastate alguseni raske rääkida kui vabast trükisõnast. Samas on *Vabanemist* lugedes raske uskuda, et kirjeldataval perioodil ilmusid sellised ametliku süsteemi välised väljaanded, nagu *Heinakuu*, *MRP—AEG Infobülletään*, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid*, *Võru Vaba—Sõltumatu Noorte Kolonni* Nr. 1 väljaanne *Avalik Arvamus*, mitu ERSP väljaannet, hiljem *Eesti Ekspress* ja *Eesti Aeg*. Samuti pole mingit viidet pagulasperioodikale, mis, nagu esimesedki, kajastas ametlikest väljaannetest tunduvalt objektiivsemalt Eestis aset leidvaid sündmusi.

Vabanemise lugu on lihtne tekst, mis ei nõua suuremat süvenemist. See meenutab sama autori poolt koos Mart Laari ja Heiki Valguga kirjutatud *Kodu lugu*. Viimane oli tegelikult mõeldud omakirjastusliku väljaandena (kuigi nägi esmakordselt trükivalgust sootuks vabamates oludes) ja kirjutatud hoopis teistes tingimustes, mis vabandavad nii sisulisi kui ka vormilisi vajakajäämisi.

Lugu ise on ladusalt kirjutatud kronoloogiline ülevaade Eestis aastail 1987–1992 aset leidnud sündmustest alates nn fosforiidisõja ja Hirvepargiga ning lõpetades esimese sõjajärgse Riigikogu kokkuastumisega 5. oktoobril 1992. Sinna vahele mahuvad mitmesugused Eesti arengu olulise tähtsusega sündmused. Selle suhteliselt erapooletu ülevaate

130-leheküljelisele tekstile pakuvad lõbusat vaheldust neil aastail lehtedes ilmunud karikatuurid ja mõned groteski taotlevad fotod. Teksti konspektiivsuse tõttu on väga põgusalt puudutatud sündmustes aktiivselt osalenud isikute tausta ja poliitiliste liikumiste tekkelugusid, nende omavahelisi seoseid. Kindlasti väärinuksid lähemat käsitlust näiteks Rahvarinde või Interliikumise esilekerkimise tegelikud asjaolud ning kasvõi see, mismoodi saavutas Rahvarinne juba 1988. a teisel poolel vaba pääsu ametliku ajakirjanduse veergudele. Võrdluseks olgu öeldud, et näiteks Muinsuskaitse Seltsile, rääkimata MRP-AEG/ERSP-st ja Eesti Komiteest, ei võimaldatud seda kunagi.

Raamatu kaanekujunduseks on valitud fosforiidisõja ajal *Sirbis ja Vasaras* ilmunud Priit Pärna pilapilt "Sitta kah", millel on kujutatud Eesti-kujulist sõnnikulatakat loopivat kolhoosnikku. Karikatuuri sõnumiks oli võimude Eestisse suhtumise demonstreerimine ning Priit Pärnal oli selle pärast mõningaid pahandusi. Lõpuosas ära toodud fotode valik on loomulikult autori maitse küsimus, kuid siinkirjutaja arvates võinuks need tekstiga rohkem kooskõlas olla.

Tagasivaatena on tosinal leheküljel kirjeldatud olukorda Eestis aastail 1940–1986. Vahtre ise tunnistab, et kohati on mõne osa puhul tegemist isegi pealispinda mööda libisemisega. Ilmselt on ta silmas pidanud nimelt seda peatükki. Kahtlemata on selline tagasivaade asjakohane. Nõukogude okupatsiooni perioodi käsitlemine annab ülevaate rahvuse ja ökoloogilise keskkonna kriitilisest seisukorrast, milleni Eesti oli võõrvõimu anastuspoliitika tulemusena 1980. aastate keskpaiku jõudnud ning millest sai alguse ka üldrahvalik vabadusvõitlus. Sündmuste ja materjali rohkuse tõttu oli Vahtrel sellest perioodist võimalik vaid väga kokkusurutud ülevaadet anda, kuid siingi oleks oodanud suuremat täpsust. Nii näiteks väidab autor, et dissidentlus sai Eestis alguse pärast Tšehhi sündmusi (lk 12). Tegelikult toimus Eestis pärast okupeerimist pidev aktiivne ja passiivne vastupanu okupatsioonivõimudele. Metsavendluse hääbumise järel kandsid 1950. aastate keskpaigast alates võitluslippu edasi pörandaalused noorteorganisatsioonid. Mõned nende liikmed, nagu Enn Tarto, Mart Niklus, Erik Udam jt, kes jätkasid aktiivset vastupanu okupatsioonivõimule kuni Eesti taasiseseisvumiseni, olid vastupanuliikumise järjepidevuse otseseks kehastuseks. Eesti Demokraatliku Liikumise ja Eesti Rahvusrinde tegevus ei alanud mitte Tšehhi sündmuste ajal, nagu arvab Vahtre, vaid pigem Vene inimõigustlaste eeskujul.

Samuti on Eesti vastupanuliikumise puhul kohatu rääkida dissidentlusest, sest vastupanuliikumise programmilised dokumendid on läbi

aegade nõudnud Eesti okupeerimise lõpetamist ja iseseisvuse taastamist. Sama soovis ka eesti rahva enamus.

Niisamuti pole vastupidiselt Vahtre väitele MRP-AEG Tiit Madissoni oma juhiks valinud (lk 21). Madisson kujunes lihtsalt eeskõnelejaks, juhi ametikohta MRP-AEG-s ei olnud.

Segadusi terminitega esineb ka põhitekstis. Eelkõige on Vahtre puhul üllatav termini "rahvusradikaal" kasutamine Eesti Kongressi liikmete kohta (lk 12). Kui oli tingimata vaja kongreslasi ja rahvarindelasi võrrelda, oleks esimestele allakirjutanu arvates sobinud pigem nimetus "rahvuslane" või "õigusjärglane".

Pinnapealsusele ja mõningatele puudustele (kaasa arvatud ohtrad trükivead) vaatamata on *Vabanemise* puhul tegemist seni ainsa eesti keeles avaldatud ülevaatega meie lähiajaloo murranguliste aastate kohta. Eriti tarvilik lugemisvara on see kasvavale põlvkonnale, kel puuduvad kirjeldatud sündmustega seoses isiklikud kogemused. Ka poleks ülearune sellega tutvuda tegevpoliitikutel — neil tundub mõnikord meelest minevat, millele on rajatud Eesti riikluse alustoed. Samuti sobib see raamat järeleaitamismaterjaliks ajalooõpetajaile, kel tundub ikka veel olevat raskusi lähiaastate sündmustiku mõistmisega. Süvauurimus aga jääb ootama tulevasi kirjutajaid.

Viktor Niitsoo

EDITORIAL NOTE

Ago Künnap, professor of the Uralic languages at Tartu University, examines once again the materials of the 8th international congress of Finno-Ugrists that took place in 1995. At present, the speakers of Uralic languages are dispersed over a huge territory from Hungary and the Baltics in the west to the Taimyr Peninsula in the east, and the Arctic Ocean in the north to the middle reaches of the Danube, the Volga and the Irtysh in the south. Since the common features of the Uralic languages became known, it has been a problem how to explain their spread over such a wide area. A concept was born that the original home of the Uralic peoples (the Finno-Ugrians and the Samoyeds) was somewhere around the southern part of the Ural mountains. That was where the ancient Uralic people lived who spoke the Proto-Uralic language and developed the Proto-Uralic culture and maybe even belonged to a special Uralic race. This Proto-Uralic era was believed to have ended not earlier than 8,000 and not later than 6,000 years ago. Little by little, during millennia the successors of the Proto-Uralic people spread more and more to the west, until they reached the Baltic Sea region, including Estonia. According to this concept, in the course of time the Proto-Uralic people and the Proto-Uralic language forked, like a tree trunk into new and new branches up to the thinnest twigs — the present-day Finno-Ugric and Samoyedic languages. Spatially, this means the coexistence of tribes speaking the corresponding languages during the period of the primal language and their separation from one another when the primal language split. Or in other words: while moving from the east to the west, continuously some tribes remained behind and others moved on. Now, however, the myth of the tree of languages and migration from the east has become a target for strong and justified criticism. The model of the tree of languages has been replaced by the model of a bush, where the

present-day Uralic languages are depicted as having developed directly from the Proto-Uralic language, without any intermediate primal languages. This idea can be developed even further. Now a trend has emerged which believes that the main cause for changes in languages are the mutual contacts between them, not the intrinsic changes, which certainly happen too. Thus, the common features of the Uralic languages may have evolved as a result of contacts between a number of different languages where a language of a *lingua franca* type might have acted as an intermediary. Research into mitochondrial DNA proves that, for example, the age of the typical genetic heritage of present-day Estonians might be 18,000 years or even more. Thus the population of Estonians formed genetically before the arrival in Estonia, which happened 10,000–12,000 years ago when the continental ice-sheet gradually retreated. Therefore, it is very difficult to speak about the exodus of peoples speaking the Uralic languages from a common original home in the southern Urals 6,000–8,000 years ago.

Tanel Mätlik, graduate student of philosophy at Tartu University, discusses three different approaches to nations and nationalism. (1) The approach relying on the history of ideas, or the so-called ideological approach (Elie Kedourie, Liah Greenfield) which regards the nation as an "invented" or constructed ideology. When explaining the emergence and spread of nationalism, mostly concrete persons and ideas in concrete historical situations are studied. (2) The modernist view (Benedict Anderson, Ernest Gellner), according to which the emergence of nationalism in the past and its existence at present should be seen in connection with essential social and economic changes in the modern times; little attention is paid to the content of national ideology. (3) The ethnicist approach (John A. Armstrong, Anthony D. Smith), which, although it differentiates between the premodern ethnies and modern nations, emphasizes the continuity of ethnicity before and after the formation of modern society.

Thereafter we publish the first part of the introduction to a textbook of logic, which is being written by Tanel Tammet, lecturer at the University of Gothenburg and member of the committee of *Tiger Leap*, a program of computerization of Estonian schools.

The philosophy of mind in the second half of the present century has expressed doubts about the greater part of Cartesian concepts about the man, including the conviction that we have special epistemic authority in relation to our own mental states. This conviction is intuitively so fascinating that no one who wants to deal seriously with problems of philosophy and psychology can bypass it. In our present article Bruno Mölder, a student of philosophy and psychology at Tartu University, discusses in a detailed way what this authority consists in and presents some arguments for and against the different forms of this authority. The author reaches the conclusion that in a certain sense it is possible to support epistemic authority towards one's own mental states without simultaneously supporting the Cartesian model of human mind. Treatment of epistemic authority as a sane folk-psychological theory and a necessary component of interpretative practice, and not as a metaphysical fact avoids the problems into which the Cartesian treatment will be trapped but not at the price of yielding sane intuitions.

It is consciousness that makes the mind-body problem really difficult to handle. Perhaps that is why little attention is paid to consciousness in the discussions about this issue, or it is understood in a downright wrong way. Philosophers, like people in general, have weakness for such explanations where an unknown thing is explained in terms which would be proper for explaining well-known and understandable but entirely different things. Therefore, unbelievable concepts of mentality have been adopted, mainly in order to make familiar reductions possible. Thomas Nagel makes an attempt to explain why traditional examples do not help us to understand the connection between the body and the mind — we are lacking a concept how the physical essence of a mental phenomenon should be explained. The author bases his discussion on the fundamental fact that an organism has conscious mental states if and only if there is something that it is like to *be* that organism, something it is like *for* the organism. He names this the subjective character of experience.

In the second half of the 19th century the Scandinavian countries made a forceful appearance on the literary map of Europe. The most interesting and influential figures of this "Nordic Re-

naissance" were the Norwegian Henrik Ibsen, the Swede August Strindberg, and from Denmark the critic Georg Brandes and the writers Jens Peter Jacobsen and Herman Bang. P. J. Jacobsen (1847–1885) is perhaps the only one among the direct pupils and followers of Brandes whose output is still read and admired today — the critic Poul Borum has said about Jacobsen's prose style, that he does not know any books in Danish literature that would be more perfect. In our present issue you can read two of Jacobsen's poems, whereas his "Michelangelo-arabesque" has been regarded the most famous and most often analysed work of poetry in the whole Danish literature.

William Anglin poses questions about the essence of history of mathematics: should historians always regard mathematics as something good? must history of mathematics deal with persons and their private lives? should history of mathematics be dealt with according to states and nations? what should a historian think about the scarcity of women mathematicians? should history of mathematics be divided into chronological periods? what is the difference between pure mathematics and means of calculation? is mathematics transcendental? should precision be idealized? is history of mathematics an epic or a comedy? how are history of mathematics and religion mutually connected?

Domicile is an important part of human environment which determines the quality of life. Housing construction is an essential sector of the economy, and the paucity of tensions in housing relations is a precondition for social stability. Jüri Kõre, associate professor at the Faculty of Social Sciences at Tartu University and a member of Tartu town council, Mare Ainsaar, researcher at the Department of Social Policy at the Faculty of Social Studies, Tartu University, and Margus Hendrikson, an estate agent and analyst, discuss domicile policy in Estonia from 1918–1995.

Jack R. Fraenkel, director of the Research and Development Center of the School of Education and professor of interdisciplinary studies in education at San Francisco State University, has written an article about Hilda Taba's theoretical principles and practice in compiling curricula of social studies as seen through the eyes of a colleague of Hilda Taba and a continuator of her work almost a quarter of a century after her death. Hilda Ta-

ba (1902–1967) was an American educationist of world renown, who was born, grew up and acquired university education in Estonia. Although Taba was among the best-known theoreticians in curriculum design in the 1960s, her name remained virtually unknown in Estonia until the late 1980s. Taba developed a theory that the most durable form of knowledge lies in concepts and ideas, and therefore a curriculum of social studies should concentrate on those concepts and ideas which are accepted by specialists in various disciplines. Concretely, the article deals with Taba's project called "The Development of Comprehensive Social Studies Program for Grades K-8". The most characteristic features of this curriculum were: (a) the development of multiple objectives; (b) the organization of information into three levels; (c) content sampling; (d) the sequencing of learning activities; (e) the use of inductive teaching strategies to encourage thinking and valuing; (f) the assessment of a variety of objectives.

In the section of book reviews the former political prisoner Viktor Niitsoo criticizes a book by Member of the Estonian Parliament Lauri Vahtre where the author describes the restoration of Estonia's independence in 1987–1992.

The issue ends with the second part of memoirs *What has stuck in my mind: Episodes and moods* by Arvo Mägi, an Estonian writer living in Sweden.

Nationalism and national identity

Tanel Mätlik

The role of nationalism in the modern world is a contradictory issue in the present dispute between liberalism and communitarism. At that, both liberals and communitarists often make use of explanations presented by social science on the nature of nationalism and its persistence in modern times. We can differentiate between three types of theories of nationalism:

(1) *The ideological approach to nationalism, according to which nationalism should be primarily viewed as an "invented" ideology in a concrete society for defending the interests of a concrete group. Mainly the history of ideas of nationalism is studied.*

(2) *The modernist view on nationalism, which explains the emergence of nationalism in modern times and its present existence by essential social and economic changes in modern times; little attention is paid to the content of national ideology.*

(3) *The ethnicist approach (John A. Armstrong, Anthony D. Smith), which, although it differentiates between the premodern ethnies and modern nations, emphasizes the continuity of ethnicity before and after the formation of modern society and where nationalism*

is not merely an ideology but a form of culture in the wider sense.

The abovementioned theories lack a common viewpoint on the constructed or authentic character of nationalism, or on the inevitability of the mutual connection between nationalism and state. Therefore, arguments can be presented both for and against the concept of liberal nationalism, presented in philosophy of politics, which stresses each individual's freedom of choice in forming their own identity.

Epistemic authority with regard to one's own mental states

Bruno Mölder

According to the thesis of epistemic authority, my knowledge of my own mental states differs from my knowledge of the mental states of others and from my knowledge of the physical states in certain important respects. According to the Cartesian Model of Mind, the knowledge of one's own mind is infallible, incorrigible, indubitable and self-intimating. I argue in this theoretical paper that it is possible to develop arguments showing that this knowledge does not have such properties. The penultimate section of the paper attacks the last stronghold of the proponent of epistemic authority — the

so called non-linguistic, ineffable awareness of one's own mind. The last section of the paper suggests an alternative account of epistemic authority, free from Cartesian implications. The account rests upon the folk theory of mind and on the nature of interpretative practices. We ascribe epistemic authority to ourselves and interpret other people as if they would enjoy privileged access to their own mental states. Although epistemic authority forms the central part of our folk psychology, it lacks metaphysical power — i.e. we cannot ground a coherent metaphysical system on folk psychologically interpreted epistemic authority. The reason for this is firstly that folk psychology as a theory need not be true and secondly that the epistemic authority that belongs to folk psychology is only contingent.

Domicile policy in Estonia 1918–1995

Jüri Kõre, Mare Ainsaar, Margus Hendrikson

In Estonia of the 1980s–1990s the public has continuously taken a keen interest in domicile policy. The reason for this is the importance of domicile both for the individual and society. On the one hand, domicile is real estate, it is complicated merchandise (i.e. an economic category); on the other hand it is a factor influenc-

ing the quality of life, welfare and social stability (i.e. a social phenomenon). Domicile policy has different meanings in planned economy and market economy. When the Republic of Estonia was established in 1918, the living conditions in our towns were rather poor as compared to some neighbouring countries (Finland, Sweden, Denmark). Flats were small, without modern conveniences and there was a housing shortage. In 1918–1940, distinction can be made between the extensive (1918–1935) and the qualitative (1935–1940) period in housing construction. From the viewpoint of domicile policy a somewhat different classification should be used. Namely, from 1919–1931 the Rent Act was in operation. The rent did not form freely, but was rather strictly bound to the rent paid in 1914. By the early 1930s the urgent housing shortage in towns had been overcome, about 3 per cent of dwellings were not inhabited. After the abolishment of the Rent Act, the building of better and more expensive flats increased. The Rent Act adopted by the Parliament again in 1939 was not implemented. The Soviet occupation that began in 1940 caused changes in all spheres of Estonian life, including domicile policy. After World War II, two periods can be distinguished in domicile policy (planning of settlements, financing of building, modes of construction) in Estonia: the postwar period of reconstruction of the econ-

Summaries

omy (until the mid-1950s) when ties with pre-war trends in building preserved and the period of massive erection of prefabricated buildings (until the 1990s). The results of postwar housing construction are contradictory. As for the number of living-rooms per 1,000 inhabitants, Estonia occupies a good position among the East-European countries, but concerning their size and quality (age, conveniences, type of dwelling), the situation is worse. The domicile policy of the 1990s is determined by two processes. Firstly, privatization of state and municipal dwellings and, secondly, returning of tenement houses nationalized in the 1940s-1950s to the previous owners or their successors. It can be predicted that after the completion of the reforms 89-90% of inhabitants of Estonia will be owners of their dwellings and 10-11% will be tenants. Privatization of dwellings and the market for flats that is going to form will not ease all the old and new tensions in domicile policy in the near

future. According to a poll of the Estonian Statistics Office, 40% of urban and 29% of rural population need a new residence (different from the present one). The development of the secondary market of flats (flats built earlier) is limited by the uniform structure of flats (mostly 2- and 3-room flats in prefabricated buildings). The construction of new housing has nearly stopped for lack of solvent demand. The public sector which has lost its dominant position is in a complicated situation as it cannot meet the demand of certain social strata for tenements. The need for tenements is growing due to the changes in Estonia's population — because of the aging of population the share of the elderly, because of changes in marital behaviour, the share of childless households will increase. Both of these groups would rather rent than buy a flat. Although large rearrangements in Estonia's domicile policy will soon be completed, domicile policy is not going to lose its importance for the public in near future.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoode ja meeleolusid

Arvo Mägi

II

Isa oli oma ilmavaatelt väga konservatiivne. Käisin kord koos temaga Põllumeeste Kogude kongressil Tallinnas. Päts pidas seal kõnet, oli oma lühikese kasvu tõttu hädas kõrge kõnetooliga. Mingi innustav kõnemees ta polnud. Vanast ajast oli isa tuttav Põllumeeste Kogude (alguses Maaliidu) organiseringija Jaan Hünersoniga.

Isa sai Tartu maavolikogu liikmeks olles sealsete sotsidega hästi läbi. Tema olevat olnud see, kes välja ütles, mida teised ei sõandanud, tegi n-ö "rahva häält": "Kui hakati tühja jama ajama, siis pani Mägi asjad paika."

1932. a (vist) käisime isaga Kilgi kõrtsis Kaarel Eenpalu kuulamas, kes esindas sel ajal Ühinenud Põllumehi. Eenpalu oli vilets kõnemees, heietas ühetooniliselt paberile kirjutatud lauseid. Põllumeestekogude mehed pilkasid omavahel, et Jaan Tõnissoni järel käiv mees oli olnud *Einbund*, Põllumeeste kogudes *Zweibund* ja nüüd asunike hulgas *Dreibund* (*Hausdreibund* oli ühe linakvaliteedi nimetus).

Pärast Eenpalu kõnet hüppas püsti Vara valla vapside juht Albert Ohvrill ja pidas täieliku "miitingukõne", kus oli enam hoogu kui mõtet.

Kui 1934. a erakonnad suleti, oli isa alguses Isamaaliidu kohaliku osakonna esimees (ta oli sel kohal Põllumeeste Kogudes), aga tõmbus sealt aegamööda eemale. Ta käis vahel Isamaaliidu tegelaste nõupidamistel linnas, aga ei pidanud sealsetest tegelastest (Saar, Pärilin, Ottas, Haabpiht jt) suuremat lugu.

Rahvuskogu valimistel 1937. a kandideeris isa meie rajoonis, mis hõlmas peale Kavastu veel Alatskivi, Pala, Saare, Kokora, Ranna ja Peipsiäärse valda. Isa agitaatoriks oli mu kaasvõitleja Johannes Künnapuu. Ei osatud venelaste jaoks kolmandat kandidaati üles seada, Haabpiht võitis. Isa oli lootnud, et saab Rahvuskogu vanima liikmena (sel ajal 67) esimese istungi avada ja öelda üht-teist, mis südamel.

Valimispropaganda venekeelses osas väideti, et isa on ka kalamees ("rõbak"), kuigi ta oma elus polnud vist ühtki kala kätte saanud.

Isamaaliidule tekkis sel ajal nn sisemine opositsioon, mille hingeks oli Jaan Hünerson, sinna kuulusid ka Jaan Teemant

ja teatud määral Jüri Uluots. Kohalikuks opositsiooni hingsks oli vigastatud käega *frater esticus* Mart Rõigas. Tema ostis Koosa ligidale väikese talu, jäi 1941. a sõjasuvel punaste kätte ja mõrvati.

Järgmistel valimistel 1938. a isa enam ei kandideerinud. Ta läks sisemisest opositsioonist üle pärisoponentide hulka, rahvaerakondlane prof. Karl Saral käis sel puhul meil külas.

Taluperemehena oli isa kange töötægija, kangem kui ükski teine talus. Puhastas heinamaad mätastest ja võsast, mis oli äärmiselt raske töö ja mida tehti tihti vihmase ilmaga ja küluga. Olid mõned suuremate talude peremehed, kes käisid töörahvaga kaasas "üle vaatamas", aga palju kätt külge ei pannud. Isa oli alati esimene töötamas, veel siis, kui ta oli üle kuuekümnene.

Isa oli hea huumoriga, vahel terava keelega. Kõige paremini sai ta läbi metsaasunikega (neist allpool). Need olid kohati pisut primitiivse mõttelaadiga, aga väga agarad ja huumoriküllased mehed. Vahel varastasid nad metsa, aga valvasid, et teised seda ei teeks.

Eriti hoolitses isa juurdeostetud Rehtemetsa krundil noore metsa eest, sai selle eest metsanäitusel metsamärgi, mis mul praegugi alles. Unistas, et kui oleks nii palju metsa, et saab elada ainult sellest, et müüd igal aastal vastava tüki. Hiljem lasi isa mõned karjamaa osad meelega metsa alla minna. Talul olid suured põllud, aga mitte eriti hea pinnasega. Väljade vahel sügavamas kohas oli head sinist ("valget") savi.

Taluhoonete juures ajas isa "ilu taga" (Kitzberg). Väravad ja aiad olid isemoodi. Eriti paistis silma suure kaarega sissesõiduvärv, kuskilt soome ajakirjast võetud plaani järgi. Hooned olid ehitud pulkadest tehtud mustritega. Elumajal oli õue pool petikaken, et fassaad ilusam näiks. Omaette uudis oli Skandinaavia eeskujul puukuurile pandud mätaskatus, ent see pani paraku katuse aluspuud mädanema ja tuli hiljem asendada laudkatusega.

Õuel oli palju puid (lõhmused, jalakad, vahtrad, kased, haavad, kuused, männid, lehised, kadakad). Keset õue asuvatele puudele oli suuri kive ümber asetatud, et vankritega puid ei vigastataks. Ka meie maal asuva suure tamme alla oli isa vedanud kaks suurt istumise kivi. Neid oli mitmes kohas õues. Talu õu ja hoonete ümbrus oli igati korras — mida ei saanud öelda paljude talude kohta. Isa pidas plaani

hooneid (peale elumaja, mis oli värvitud) värvida, aga meil ei tuntud soome-rootsi talupunast värvi.

Hilisematel aastatel pikendati kivivalle viljapuuaija ümber, nii et need ulatusid talu piirini ja seal vingerdava ojani välja.

All koplis oli linaligude kõrval tiik (mulgi traditsioon), kus oli keskel saar ja tiigis pisut kokri. Tiigis sai ujuda.

Oma loomult oli isa väga lihtne. Alkoholi tarvitas väga mõõdukalt. Oli pidude puhul vahel näost pisut punetav ja naeratas, aga mitte rohkem. Purjuspäi olemisi ja suure joomisega pidusid ei sallinud. Paraku neid oli, näiteks Koosal.

Varasemal ajal käis isa vahel lapsi ristimas ja surnuid kirstu panemas (nagu oli selleaegne komme). Tal oli selleks käsi- raamat. Seda tegid vanemad ja lugupeetumad taluperemehed meie ümbruses. Muud usklikkust ma isa ega ema juures ei märganud (Schulzenbergid olid kõik põhiliselt "paganad"). Muidugi ei tohtinud usku ja kirikut pilgata. Vabakogudustesse suhtuti meil muigavalt.

Olen ainult kord koos isaga Alatskivi kirikus käinud. Küll aga käidi iga aasta Alatskivil kabelipühal, järgmisel pühapäeval pärast jaanipäeva. See oli igivana surnute austamise kombe jätkamine. Isa ehitas Alatskivi kalmistule minu kavandi järgi perekonna hauaplatsi nimega. Seal puhkab ainult minu vend Lauri.

Talutöö oli sel ajal raske, eriti suvel, pikad tööpäevad ja vaheldust vähe. Isa võttis sellest täie jõuga osa. Iseseisvuse lõpuaastail toimus majanduslik tõus, aga tööjõust oli puudus. Toodi sisse Poola töölisi (meil olid need valgevenelased).

See ja väljavaade, et pojast pole tema töö jätkajat, tegid isa tihti morniks. Ka poliitilised väljavaated olid tumedad. Meil piiri ligidal oli mure venelaste pärast kogu aeg akuutne. Paar suve enne sõda tuli Venemaa poolt palju suitsu. Hiljem kuulsime, et piiri taga põletati metsi ja võsa. See võorastav suits äratas halbu aimusi.

Isa oli põlvkonnast, kellele vabariigi olemasolu polnud endastmõistetav nagu meie generatsioonile. Ta oli ligi viiskümmend aastat elanud tsaaririigis ja tajus ohte, mis noort vabariiki ähvardasid.

Kasvult ja kehakujult oli isa minu moodi. Hiljem olevat ma temaga sarnanenud — eriti siis, kui mul olid vurrud. Sarnasust esineb ka tema noorpõlve piltidel. Pea läks isal varakult

paljaks ning vuntse kandis ta alati, nii palju kui mina mäletan.

Füüsiliselt oli ta väga karastatud. Tuli talviti paljajalu saunast koju. Anekdoot räägib, et linna puid vedades oli sulane peksnud kahekordsete kinnastega käsi vastu rindu ja külma kurtnud. Isa öelnud: "On külm küll. Tuleb kindad kätte panna."

Kui ma laps olin, siis oli ta mulle suur autoriteet. Kui isa midagi käskis või keelas, siis ei tulnud ialgi pähe sellele vastu hakata või vajalik tegemata jätta.

Raamatutest ja kirjandusest arusaamine oli meil muidugi erinev. Kirjandus, eriti luule, pidi olema "ilus". Isa oli väga kõige vastu, mis oli tema arvates "sotslik" või "punane". Talle ei meeldinud näiteks Raudsepa *Mikumärdis* esinev talupere-meeste ja nende erakonna pilkamine.

Ajalehena loeti meil *Kaja*, mitte Tartus ilmuvat *Tõnissoni Postimeest*. Kui Isamaaliidu ajal *Kaja* muudeti *Uueks Eestiks*, siis lugesime Veileri *Rahvalehte*, mis katsus valitsusele opositsiooni teha.

Poliitiliselt meil lahkhelisid ei olnud. Olen algusest peale olnud "konservatiivse" maailmasuhtumisega. Muidugi oli minu konservatiivsus noorema põlvkonna oma (võrreldes isaga), aga põhijoon oli sama. Ka minule ei meeldinud Isamaaliit.

Mägi — nagu teda ümbruskonnas üldiselt kutsuti, teisi samanimelisi läheduses polnud — oli poliitika ja kultuuri alal omamoodi kohalikuks autoriteediks. Ta avastas kiiresti toreda fassaadi tagant inimese (eriti poliitiku või muidu avaliku tegelase) tühisuse: "Kerge mees." Ja julges alati öelda, mis mõtles.

Ärimehe vaimu isal polnud. Ta ei osanud ega tahtnud "raha teha". Töö ja korrapidamine olid hoopis tähtsamad. Ta õhutas nooremaid mehi lugema, ajakirju tellima, mõnda võõrast keelt õppima ja rääkis lugupidamisega "haritud meestest". Eesti poliitikute suhtes oli jahe, kedagi kriitikata ei austanud. Ka mitte Pätsi. Tõnisson oli tema meelest "kerge", kuigi ta tunnistas Tõnissoni teeneid enne vabariigi loomist.

Isa erilist positsiooni ja asendit ümbruskonnas täheldab ka asjaolu, et pärast 1941. a küüditamist tekkis visalt kestev müüt: "Mägi on rongilt ära pääsenud ja tuleb jala kodu poole." See polnud paraku tõsi.

Ema

Ema oli väikest kasvu, tusedavõitu, väga elav ning liikuv. Õiendas päevad otsa kiires tempos ja jõudis igale poole. Oli käinud paar aastat Tartus Grassi *Höhere Töchterschule's* ja olnud sugulaste juures kodukooliõpetajaks. Oli omandanud saksa koolist ja selleaegsest elustiilist vastavad vaated töökuse, kokkuhoidlikkuse ja "moraali" suhtes. Taunis väga igasuguseid "moraalseid eksimusi". Luges, kirjutas ja rääkis vabalt saksa keelt.

Seejuures polnud ema sõnades silmakirjalik, vaid ütles vajaliku selges rahvakeeles välja. Tsiteeris Juhan Oleskit, kes oma advokaadist poja Lui Oleski kohta oli öelnud: "Inglis lits (Minna Kurs, kes Inglismaal oli õppimas käinud) pand poja perse!"

Saksa kasvatusesest hoolimata ei pidanud ema lugu Hitle-rist.

Minu kasvatamise eest hoolitses ema, isa ennast sinna ei seganud. Ema kasvatusemeetodid olid tolle aja tavalised. Laps pidi sõna kuulma ja käsku täitma. Vastuhakkamine ja jonn, mis esines akuutselt eriti puberteedieas, likvideeriti tolelaegse kasvatuses tavalistes meetoditega. Kergemal juhtumil nurkapanek, raskematel vitsanuhtlus.

Viimase põhjustajaks võis olla käsu mittetäitmine, vastu-rääkimine, keeldude vastu eksimine, jonnimine või "rumalate sõnade" kasutamine (eriti pere või külaliste juuresolekul). Meetod oli sel ajal nii maal kui linnas väga levinud. Nuhtluse saajad hindasid karistust valusaks, aga saajale mitte eriti häbistavaks, see kuulus nagu elu juurde.

Ema pidas sidemeid oma suure perekonnaga ja teadis kõiki tähtpäevi. Tal oli selle jaoks väike saksakeelsete värssidega raamat *Vergissmeinnicht*. Emal oli lukustatud kastike, kus ta hoidis vanu kirju ja dokumente. Tema arvates pidi igapähele olema oma "lukutagune", kus hoiab asju, millega teistel tegemist pole. Minulgi oli varakult säärane.

Ema katsus minuga kogu aeg saksa keelt rääkida, et õpiksin ära tolelaegse hariduse keele. Oskasin seda ja olin klassis sel alal esimene. Teine põhjus oli, "et teenijad aru ei saaks". Viimane muidugi ärritas teenijaid, kuigi keegi selle kohta midagi ei öelnud.

Meil söödi “kahes lauas”, pere köögis ja meie söögitoas. Nii oli meie kandis suuremates taludes. Pere pani seda muidugi pahaks — oli ka vist Mulgimaalt kaasatoodud komme. Tegelikult käis “nägematu piir” peretoa ja söögitoa vahelt. Tahapoole tulid teenijad pörandat pesema või kui neil midagi asja oli. Toitudel polnud suuremat vahet, see seisnes peamiselt söögikommetes ja serveerimises. Isa oleks tõenäoliselt ka olnud nõus perega koos sööma.

Läbikäimine oli ema vahendusel tema suure perekonnaga, eriti muidugi kodutalu Rehemetsaga, mida valitses ema vennanaine Olga. Ema sai kirju ja kirjutas sugulastele palju. Naabritega oli läbikäimine tähtpäevade puhul. Sõbrannaks oli Koosa möldri Jakobsoni (hilisema nimega Järve) abikaasa, kes emast tükk maad noorem, nende poeg Erich (hiljem Mart) oli ka minu sõber.

Ema võttis osa poliitikast ja seltskonnategevusest. Organiseeris iseseisvuse algaastail vallavolikokku naiste erakonna, oli mitu aastat volikogu liige. Oli kaasas, kui pooleldi vägivaldselt viidi Kavastu vallamaja sisustus meist paar kilomeetrit lõuna pool olevast talust Koosale vanasse kõrtsimajja. Koosa asus nagu rohkem valla keskses.

Hiljem oli ema Naiskodukaitses ja organiseeris Perenaiste Seltsi. Oli mitu aastat selle esinaine, kuni selle koha “vallutas” Kelgu perenaine, meilt paar kilomeetrit eemal talust.

Ema luges palju, peamiselt ilukirjandust eesti ja saksa keeles, muuseas ka ajalehtede jätkuromaane, kui need käsitlesid armastust, mitte seiklusi ja tapmist. Tegi vabal ajal käsitööd vöökirjas tekkide ja ristpistes mustri- ja vaipade näol. Suurem osa aega läks majapidamiseks, eriti suurele perele söögitegemiseks ja riiete ning pesu korrashoidmiseks. Ema käis üle paari kuu linnas, külastas sugulasi — Raudseppasid, Silke, Ella Kamsenit, tal oli suhteid ka õetütrega Hanna Parveiga, kes elas Elva ligidal.

Meil elas paar aastat ema vanim õde Anna Jänes, kes jäi leseks ja oli üles kasvatanud kaheksa tütart ning ühe poja. Väga leebe ja lahke vanainimene. Et ta oli pikka aega Võrumaal elanud, siis õppisin temalt palju võru murret. Lapsed — eriti Raudseppade pere — käisid teda vahel linnast vaatamas. Suri meil 1927. a.

Minu vend Lauri sündis 1916. a, sai 1919. või 1920. a raskel kujul sarlakid (need olid ka minul: kõrge palavik ja sonimine).

Lauri sai sarlakitest peaju vigastuse, tekkisid epileptilised krambid, mis muutusid ikka tugevamaks, selleaegsed ravimid olid halvad.

Eriti kurb oli, et ta alates 6. eluaastast jäi arenemiselt maha ja oli 19-aastasena kuueaastase vaimsel tesemel. See tekitas palju muret koduses elus. Suri 1935. aastal, kui mina olin stipendiaadina Soomes.

Ema küüditati ööl vastu 14. 6. 1941. Elas koos teiste küüditatutega (naised ja lapsed) Topolevka külas Tomski oblastis, pidas viimastel eluaastatel kirjavahetust sugulastega kodumaal. Oli endale mingi väikese majakese suutnud ehitada. Surmaaeg on teadmata, arvatavasti 1948. või 1949. a.

Mina

Mina sündisin, kui ema oli 41-aastane. Tal oli varem olnud nurisünnitusi. Ma olevat olnud "vilets" laps, kõht haige jne. Haiglas oli arvatud, et ega minust asja ei saa.

Minu esimesed "poliitilised" mälestused on sellest ajast, kui 1918. a veebruaris Vene väed sakslaste eest taganesid. Pikad voorid venisid mööda teed põhja poole. Meie hobused viidi ära metsa kartuses, et venelased tulevad tallu ja viivad hobused vägisi.

Saksa okupante mäletan, olid vanemad mehed, *Landsturm* kuskilt Lõuna-Saksamaalt. Üks *Wachtmeister* (veltveebel) asutas end meie tagumisse tuppa elama, mehed marssisid tema juurde läbi meie elutoa. Ema oli sakslastele tõlgiks ja tülitses nendega vahel ägedasti, kui nad üleliiga normivilja jne nõudsid. "*Speck, Butter und Eier — alles nach Vaterland!*"

Vanaisa oli surnud (mäletan teda uduselt) ja isa võõras-ema kolis Saia tallu oma tütre poole. Sakslased võtsid nende "vanatare" üle (hiljem tuli selle kohale puukuur).

Sakslaste minekust ja venelaste tagasitulekust ega Vabadussõja algusest ei mäleta ma midagi. 1919. a talvel kuulati suurtükimürinat lõuna poolt. Sel ajal käis ringi sarlakitaud ja selle kannul nn hispaania haigus (influenta, gripp), esimesse suri lapsi, teise vanu inimesi.

Isa oli sel ajal 50-aastane ja kuulus Kaitseliitu, mis valvas teid ja ka hooneid, sest murdvargusi ja mõrvamisigi oli sel ajal ohtralt. Toidupuudus oli suur. Kaitseliit pidi valvama, et venelased üle Peipsi jää kallale ei tuleks.

Olin ümbruskonna poistest tavaliselt kõige noorem. Selle tõttu olin teiste mängudes "reamees", teised "ohvitserid". Kui tähendasin, et ainult reamehel on kingad jalas, teised paljajalu, siis seda juttu ei hinnatud. Samuti olin alati noorem ka sugulaste laste juures, kes vahel (eriti tüdrukud) käitusid üleolevalt. Aga ei saa öelda, et see oleks mingit erilist kompleksi tekitanud.

Mind kutsuti juba nii kümneaastaselt "noorperemeheks". See tähendas, et võisin endale pere hulgas lubada rohkem kui teised minuealised. Aga keegi ei muretsenud, et ma võiksin kuulnud kodus "ära rääkida", mida ma ka ei teinud. Lorigutt käis rahulikult edasi, minule said erootilised eluasjad kiiresti selgeks.

Isiklikult oli mul varakult huvi minust mitmeid aastaid vanemate karjatüdrukute vastu, kellega sai koos karja juures oldud. Enamik olid sümpaatsed, mõni ka kiusas endast nooremat poisinatti. Mul on ka hiljem olnud sõprussuhteid minust vanemate tüdrukutega (mitte ära segada "pruutidega").

Õppisin viieaastaselt lugema. Ema õpetas mind kodus (see oli sel ajal lubatud). Läksin linna kooli kohe viiendasse klassi. Ilmnes, et mu eesti keel oli nõrgavõitu (ema polnud kirjalikult seda kunagi koolis õppinud). Samuti ei osanud ma "õieti" joonistada (laste "kunstilist meelt" sel ajal veel ei hinnatud).

Olin 10. eluaastani maal. Linnas käisin esimest korda 9-aastaselt. Seakarjas olin paari suve jooksul 8–9-aastaselt.

IV. TALU JA KÜLA

Isiksusi

Palga Liine (Alvine Palk) oli pärit Varnja kandist, teenis talus hulk aega, kuni umbes 1920. aastani, siis läks linna "saksu teenima". Ta kirst riidevarandusega jäi meie põõningule (hiljem ühes ülemises toas), seda ta käis suveti kord aastas vaatamas. Pakkis kõik tekid, käterätikud, linad jne kirstust välja ja jälle tagasi.

Uuesti tekkis temaga kontakt, kui ta oli teenijaks Vana tänav 1 *Frau* Olga Kubly pansionaadis, kuhu mina 1925. a läksin. Hiljem töötas Kubly pansionaadis ka Aia tänaval (1929. aastani). Tänu temale sai vahel salaja õhtul köögist midagi "head".

Liine oli kindla sõnaga inimene, ei kartnud "prouat" ja oskas pisut saksa keelt. Oli usklik ja käis palvetundides. Teadis, et temasuguseid teenijaid sel ajal enam palju saada polnud, see tegi iseteadlikuks. Noored selle ameti peale enam ei läinud. Ei olnud ka enam palju perekondi, kes endale köögitüdrukut said lubada. Liinel oli jutte linnaelust, voorimeestest, övvahtidest, pesunaistest ja santidest.

Kui ma 1940. a abiellusin, siis tuli Liine meile koristajaks. Kus ta vahepeal töötas, seda ei mäleta. Liine oli väga paha-
ne, kui jäljed näitasid, et me olime (Saksa okupatsiooni ajal) oma korteris korraldatud peol tantsinud. Ei meeldinud tal-
le ka Karl Pärsimäe maal, mis kujutab väga suurte joontega maalitud akti. Küsis, kas niisuguse pildi eest tõesti on raha makstud.

Ta oli pärast mu vanemate küüditamist läinud Lõhmusele, et oma kirstu seal oksjonit pidavate võimumeeste käest päästa. Oli nendega tülili läinud ja põgenenud akna kaudu, et "paneivad veel kinni".

Pisut andmeid sai tema kohta ka meie Rootsis olles. Oli end kuidagi vee peal hoidnud, kuigi tal oli "kapitalistide teenijana" halb sotsiaalne seisund.

Alfred Wissenberg (hiljem Võsamäe, rahva suus Vissaku Alfred) oli alguses talusulane. Võttis osa Vabadussõjast, käis meil suurtükiväelasena puhkusel, mõök puusal. Töötas sõjast tagasi tulles meie talus n-ö "valitseja" ametis — peremehe asetäitja, keda usaldati. Oli sõnakas, osav, asjaliku ning kindla olekuga mees.

Ena katsus teda paari panna mitme tööka ja Alfredile füüsiliselt pasliku tüdrukuga (ta oli laiaõlaline mees intelligentsete näojoontega, hea jutu ja naljaandega). Aga Alfred abiellus vallas tuntud keelekandja Libuska Miina (Miina Vahi) vallas tütre Annaga, kes oli väikesekasvuline ja riiaka iseloomuga. Miinal oli samasugune õde Mari. Libuskaks kutsuti mõlemaid. Wissenbergid elasid tükk aega Lõhmuse talu maa peal asuvas Kivimurrus (elumaja, laut, kuur, saun, pisut aeda ja paar vakamaad põldu).

Alfred oli kogu aeg olnud osav mitme käsitöö peale. Hiljem sai temast ehitusmeister, kes koos mitme abilisega ehitas taludesse igasugu maju, parandas ja tegi remonti, tagus laastu- ja sindlikatuseid.

Oli nooremas eas esinenud külanäitelaval, luges romantilisi seiklusjutte (sealt sain neid minagi) ja võttis osa peremeeste jutlemisest. Kui talle keegi tahtis meeldida, siis kutsuti ta tagatuppa peremeestega kaarte mängima. Alfredil oli oma väarikus ja soov silma paista.

Tema abielu polnud eriti õnnelik, riiaka naise ja ämma tõttu. Alfred hakkas ikka enam jooma. Vahel ei lastud teda purjuspäi koju sisse, pidi joomavendade juurde tagasi minema. Sõitis purjuspäi jalgrattaga teelt maha vilja sisse jne. Hooples küll: "Joon pühapäeval kõhu viina täis; aga esmaspäeva hommikul olen katusel, sirge mees sirge silmaga."

Alfred töötas ehitusmeistrina edasi, töö oli hea. Aga vahel võttis töö nii odavalt vastu (kaup tehti kogu ehituse peale, nii et peremees sai "võtmed kätte"), et pärast töömeestele maksmist ei jäänud meistrile midagi järele. Kord olid meestel nutma puhkenud meistrist kahju olnud, klappinud mitme peale pisut raha kokku, et meister mitte päris ilma ei jääks.

Alfredi ainus poeg (sünd. umbes 1926/1927) sattus esimese Nõukogude okupatsiooni ajal komnoorte hulka (ei tea, kuidas, Alfred oli kindel eesti mees) ja viidi Saksa okupatsiooni ajal teiste temataolistega kuhugi, saksa sõdurid valvajateks kaasas. Arvatavasti hukati koos teistega. Alfred jäi esimesest okupatsioonist alles. Hilisemast elust ei tea.

S i b u l a J o o s e p oli meie küla hull, arvatavasti skisofreenik. Tal oli pikki normaalseid perioode. Siis oli ta tihti meie talus tööl, isa tuli temaga hästi toime. Mõned kadestasid kõrvalt: "Mägi saab odava tööjõu." Joosep oli lühikest kasvu, aga kõva jõuga ja virk ning hoolas.

Kui hood hakkasid tulema, siis tegeles Joosep oma raudkepiga (kust see pärit, ei tea), riputas selle kuhugi üles ja muutus sõnaahtraks. Ei kannatanud, kui talle vastu räägiti, sai vihaseks ja läks töö juurest ära. Seda teati ja vaidlustest hoiduti.

Kui hoog ägedaks läks, riputas endale paberist "aumärke" rinda, käis ringi keppi keerutades ja kuulutas suure häälega häda ja õnnetusi. Lapsed kartsid teda hirmsasti, kuigi ta kellelegi kunagi midagi kurja polnud teinud.

Oli hiljem kuidagi otsa saanud. Üks jutt, mida ei taha uskuda, oli selline, et ta olevat alla hüpanud kas kiriku või pritsimaja tornist, tahtes näidata, et oskab lennata. See on laialt levinud rahvajutt.

M a g u s J o o s e p oli meil saunameheks. Oli olnud Esi-meses maailmasõjas ja sattunud sakslaste kätte vangī. Sõjavangis olles töötanud saksa talus. Aga ei osanud sellest midagi rääkida. Pika ja lõdva kerega mees, kehv tööle ja pisut totakas. Teda nõõgiti alatasa töö juures, aga ta ei teinud sellest väljagi. Kogu perekonda kutsuti nende omaduste pärast "Magusateks", pärisnime olen unustanud.

K o g r e E n d r e k, teist laadi mees, oli meil saunameheks kõige viimati. Väikest kasvu, väga elav ja vilgas, selle juures mitte eriti virk. Oli sel ajal umbes kuuekümnepäevane, tal oli song kubemes, mis häda tegi, aga seda opereerida ta ei lasknud.

Oskas lori jutte ajada, kus kõik rahvakeele sõnad õieti välja tulid. Ei pannud naiste ja tüdrukute pahandamist millekski. Nooremad tüdrukud hakkasid küll nurisema "prostade meeste" üle. Teadis palju rääkida ümbruskonna rahvast, eriti eroo-

tilises sektoris. Keegi ei teadnud, kui palju ta juttudes oli tõtt ja kui palju luulet.

Oli "Jaabani sõja" ajal Vene sõjaväes olnud. Rääkis sellest lugusid. Distipliini rikkunud mehed pandi püssi alla seisma tundide kaupa. Pilkas venelaste lollust. Marssima õpetamisel oli seotud mehe ühe jala ümber õlest, teise ümber heinast side. Siis oli undervits (allohvitser) kamandanud: "Heinad, õled! Heinad, õled!" Mehed polnud vasaku ("pahema") ja parema jala vahet iial ära õppinud (lõuna poolt meie kanti kolinud ütlesid "kura ja hüvä käsi"). Külma ilmaga manöövritel oli meestel kaks paksu riidelappi riiete all, üks südame, teine harude kohal, et tähtsad kohad ära ei külmuks. "Nii kaua kui meestel on korralikud saapad, sõjavägi sõdib, olgu nälg kui suur. Aga kui saapaid ei ole, siis on sõjavägi omadega läbi."

Tema naine (nime ei mäleta) kõõrutas aias juurviljapeenraid kitkudes kirikulaulu viiside peal lorilaule: "Küll Mari teab, küll Mari teab, kus on Jüril nahkne nui" ja "Oh sina mu väike Villuke, mu kolmas kints on tilluke!"

Naisemehest sulane T a a v e t (priinime ei mäleta) oli vaheseid "klassiteadlikke" mehi ümbruskonnas. Töötas meil mitu aastat, oli tugev ja kange töömees, aga äkilise loomuga. Oli oma kärelda ning inimeste kohta halba rääkiva ja hirmus uudishimuliku naise päka all. Taavetit kuulsin sõnnikuveo ajal laudas välja purskavat: "Et mõnele kuradile ka nii palju maad on kätte antud! Ta ei kannata, et sa ta maa peal kõnnid ka mitte!"

Tegi "usuvastast propagandat". Kuulsin ta seletust, et Jeesus olnud hoopis Rooma sõjasulase poeg. Maarja olevat selle üles tunnistanud, kui Joosep oli ta peadpidi kirstukaane vahele surunud ja pigistanud. On tõenäoline, et Taavetil oli kontakte sel ajal väga vaikselt pöranda all tegutsevate kommunistlike gruppidega. Seda laadi olid ta jutud.

Kolis mujale ja suri varsti pärast seda ("kusi verd" — arvatavasti vähktõbi).

S i i m K a s e (endine Kalbašov) tuli naabritalust Luha juurest meile sulaseks umbes 1930. a. Tugev ja agar töömees, aga suur nuriseja, kui midagi polnud täpselt nii, nagu tema oli harjunud või soovis. Tema alaline nurisemine kippus nakatama ka teisi talus.

Ostis endale palga eest jalgratta ja hoidis seda hoolega. Ostis grammofoni ja populaarseid plaate, paarkümmend. Mängis grammofoni, ikka kõik plaadid läbi ja samas järjekorras. Hiljem saime teada põhjuse — Siim ei osanud lugeda, vaevalt suutis nime kirjutada. Oli hiljem Kaitseliidus, kus muidu sulaseid vähe.

Abiellus hiljem meie talus töötanud Senniga, lapsi neil ei olnud. Siimul oli enne seda "romaan" ühe teise Kõnnu kandist tüdrukuga, kes temast ei hoolinud.

Hiljem oli Siim kuskil Alatskivi kandis tööl. Saksa okupatsiooni alguses läks venelaste poolt üle tee langetatud puud katki saagima ja sai okstesse peidetud miinist raskesti haavata, aga elas üle.

Karla Savimaa (varem Savostkin) oli meil pikka aega nn naisemees-sulaseks. Elas sulasemajas ja jäi talu pidama, kui mu vanemad küüditati. Ta jäi tallu, kui me Soome põgenesime.

Karla oli agar ja osav töömees, humoristliku eluvaatega ja lepliku loomuga. Hulk maad haritum kui tavalised põllutöölised. Sai minu isaga hästi läbi, oli "valitseja" positsioonis. Isik, keda alati võis usaldada. Isa andis talle talu serva peal Kivimurrus asuva maja koos kõrvalhoonete ja saunaga. Seal oli elanud mitu üürnikkku, tükk aega erameier, siis Võsamäe perekond.

Ta abikaasa Leeni (eelmainitud Senni Kase õde) oli väikeskasuline, väga agar ja äge naine. Haaras kiiresti kõikidest uutest asjadest kinni.

Neil oli tütar Marta (sünd. 1929), hiljem sündisid kaksikud tüdrukud, kellest üks varakult suri.

Peeter Uudel oli sepp, kes kolis meie kanti lõuna poolt, ta naine rääkis Lõuna-Tartumaa murrakut. Sepp elas talumaade serval, oli nn käsitöoline-pops oma maja ja kõrvalhoonetega, kasutas paari vakamaad põldu.

Polnud oma ala töömehena eriti lugupeetud. Lubas alati teha "väikest sooja", mitte iialgi "suurt". Tal oli naine, kes rääkis alatasa "meie Piidrest" ja poeg, keda peeti pisut tohmakaks. Tütar Taali oli priske, ema kiitis: "Taali om küll illos, aga ma esi olli noorest pääst viil palju ilosamb."

Sepa maja ja õu olid väga risused.

Hiljem kaldus sepp punaste poole. Olevat esimese Nõukogude okupatsiooni ajal oodanud, "millal Mägi ära viiakse". Kuigi tal isaga mingeid pahandusi polnud.

K i t s a k r a a v i **K a a r l i** oli taluperemees, meist paar talu põhja poole, suur jõmakas, teravate näojoontega. Tema ümber kogunes mingisugune selleaegsete "gangsterite" jõuk mitmesugustest väikemaapidajatest ja juhutöötegijaist. Nad põletasid (oma) hästi kindlustatud ja (teiste) kindlustamata hooneid, käisid metsavargil. Nad jõid kambaga linnas trahterites ja teemajades, meelitasid purjus meestelt välja vekslialkirju. Alati oli mõni pooleldi topakas salga liige, kes nad kohtu ees vabaks tunnistas. "Joss luges nagu raamatust," ütlesid kohtus pealt kuulamas käinud.

Nad viisid meil Laastiku küüni heintest tühjaks. Isa kaebas nad kohtusse, tegu oli ju teada. Aga tunnistajaid ei olnud. Naabertalu poissmehest vennad-peremehed, joodikud ja parajad tuiamid tunnistasid nii, et kaebus jaoskonnakohtuniku ees luhta läks.

Hiljem tuli asi ringkonnakohtus uuesti ette, sel korral juba valetunnistuse andmise ja sellele meelitamise teemal. Kohus mõistis Kaarli neljaks aastaks vangi kui valetunnistusele ahvatleja ja tunnistajad vist kaheks aastaks. Kui nad vangist välja tulid, jäid mehed vaikseks. Siis tuli Nõukogude esimene okupatsioon. Kaarli mõrvas ta oma "punane" sulane talu välja peal enne sakslaste tulekut.

Enne valetunnistuse protsessi 1935. a (mina olin Soomes), kui mu vend Lauri suri, aeti kamba poolt jutt välja, et mu vend olevat mürgitatud. Venna laip viidigi Tartusse lahkamisele, aga midagi ei leitud. Surnukeha oli olnud öösel rehealuses ilma valveta. Kardeti, et kurjategijad olid kuidagi mingit mürki kurgust alla katsunud kallata. Aga seda muidugi ei saanud teha.

Pärast protsessi ja peategelaste vanglasse sattumist hakkasid väikesed vennad kartma ja kõik jäi rahulikuks.

L u h a t a l u (Lõhmuse nr 56) oli meie põhjapoolne naaber. Talu oli umbes sama suur kui meie oma, aga põllud paremad.

Peremees Kaarel Luht ja juba ta isa Aadu olid osanud talu majanduslikult üles töötada. Hobustega veetav rehepeksumasin oli ostetud juba sajandivahetusel. See töötas niikaua,

kui mina kodumaal olin. Katelt kasutati väikese koduveski käivitamiseks, mis jahvatas peamiselt loomajahu.

Luhal oli vesiveskigi kahe talu vahelisel ojal, aga see seisis minu mälestuse järgi kogu aeg veepuudusel. Veski kõrval asus saekaater, mida sama katlaga käivitati. Sellest oli eriti kasu 1920. aastate alguses, kui Kavastu mõisa asunikud hakkasid hooneid ehitama ja vajasid suurel hulgal puumaterjali. Hõveldati ka laaste ja aeti sindleid. Meil vahel suveti elavad sugulased ("linnadaamid") kurtsid sindliajamise kärina üle. Aga neid häirisid ka hommikune kukelaul ja laudast välja aetavate lehmade ning lammaste hääled.

Rehepeksumasinaga käidi ümbruskaudu taludes reht peksmas, aga seda ei saadud mööda metsateid kõrvalistesse taludesse ja metsaasunike juurde vedada.

Ka teised masinad olid Luhal head — viljalõikusmasin ja külvimasin. Hiljem muretseti kahe talu peale kartulivõtmis-
masin ja vist mingi kunstväetise külvimasin. 1933. a paiku osteti sõiduauto — tuntud populaarne T-Ford. Sellega sõitsid poeg Olev ja tütar Salme. Kasutati vahel ka väiksel taksona.

Traktorit talus ei olnud. Meie kandi põllud ei tahtnud rasket masinat hästi kanda. Luha põllud olid küll torutatud.

Luha talul oli valla rikkaima talu kuulsus. Sinna min-
di meeeldi teenima. Nõuti korralikku tööd, kuid maksti ka korralikult. Igasugu töödega oli Luha talu rahvas alati teistest ees. Talus oli kõik kangesti korras. Poeg Olev, minust kolm aastat vanem, lõpetas kaks aastat enne mind H. Treffneri gümnaasiumi, õppis mõned aastad agronoomiat (EÜS). Pidas hiljem talu ja oli vallavanemaks. Pääses esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, teise puhul oli aastail 1948–1955 vangilaagris Intas. Hiljem elas Tallinnas ja töötas bussijuhi-
na.

Tütar Salme õppis Tartu ülikoolis rohuteadust ja töötas Tallinna apteekides. Perekonnas oli veel kolm tütart, kellest üks noorena suri.

Meist idas, Peipsi pool, igapäevases keeles "all", elas Pomboris ja Sookurgus ning nende ümbruses endises raiesmikus metsaasunikke.

Kõige suurem oli Joonase pere. Neid kutsuti tume-
da naha ja juuste tõttu Must-Joonasteks, sest ligiduses elas valgeverelisem pere Valge-Joonased. Olid lõuna poolt tulnud.

Joonasel — musta habemega jässakal vanamehel — oli neli poega ja tütar.

Arnold oli vanim poeg, tegeles äridega, muuseas ka sala-viinamütüliga. Sai Põlva ligidal kätte jõuka talutütre ja asutas seal poe. Pääses Rootsi ja elas Göteborgis, eestistas nime Ojariks.

Oskar oli teine poeg, sündinud 1900. a, käis Vabadussõjas, oli meie talus sulaseks, siis hakkas vananeva isa kõrval talu pidama. Mitte suur, aga laiaõlgne mees, ning ta suure jõu pärast kutsuti teda "Pombori Karuks". Noores eas sai igasuguste tükkidega hakkama — jõi viina, kakles, õiendas tüdrukute aitades jne. Aga ei tantsinud ega suitsetanud. Hiljem sea-dis talu korda, hankis võla peale traktori ja rehepeksumasina. Iseseisvuse lõpus oli see paarist onnist alanud hoonestik täiesti vanatalu moodi.

Kolmas vend Juulus oli väikest kasvu, väga elav õiendaja. Töötas mitmel alal — oli Luhale katlakütjaks ja muuks asjameheks, elas tükki aega Luunja vallas. "Kui Luunja vallale katus peale teha, siis on litsimaja valmis." Oli Koosa seltsimajas majahoidjaks jne. Tegi vanema venna tükke kaasa, aga mitte nii jõuliselt. Teadis inimestest palju ja põhjalikult, eriti nende armuasju. Minu isa pani ta "metsavahiks" — valvas teiste järele, aga näppas muidugi ise. Elu oli ju kitsas nagu teistelgi metsavarastel.

1941. a suvel olid Oskar ja Juulus kanged Omakaitse mehed. Kurtsid pärast, et paljud maale pakku tulnud linnamehed ei kuulanud nende nõuandeid ja sattusid seetõttu venelaste kätte. Hiljem aitasid Joonased metsi puhastada. Kirepi külalt (venelaste "maaküla") oli mitu meest Suvesõja ajal sooritanud samasuguseid tegusid nagu hävituspataljoniidki. Neid aeti hiljem taga ja saadi osalt kätte.

Must-Joonase tütar ja noorem poeg Johannes olid noored, ei paistnud eriti silma.

Joonase kõrval elas O t s a V i d r i k , kavala näoga haiglane mees, aga hea jutuga ja teadis palju teiste inimeste elust. Tal oli pisut topakas ja laisavõitu poeg Jaan, kes tegi küll suuga suure linna, aga... Oli hea suupillimängija tantsuks kiiresti organiseeritud simmanitel. Jaan abiellus kaugemalt tulnud tüdrukuga, kes oli ka pisut topakas, lapsed tulid paraku selle järgi.

Samas kandis metsas elas veel R u m m oma nelja pojaga. P a u l U d e l oli väga imelik maja, põles kaks korda maha. Samas elas P ü t s e p a J ü r i , omapärase loodusfilosoofiaga mees, kes andis haigetele alati head nõu. Imikule tulevat anda suhu riidenutsak, milles viinaga leotatud leib, siis jäävat laps varsti magama. Et tal polnud hobust, siis tegi endale inimesetaosed, millega vedas käru või rege.

Teisel pool, läänes, "üleval" Umbsoo serval oli kauemat aega talu pidanud Poska perekond. Ka Haljasmetsad ja Varesed. Harrastati salaviina keetmist. Kord oli Haljasmetsa "noorik", tugeva kerega naisterahvas, läinud kaklema oma naabrimehega, kelle nime ei mäleta. Naabrid olid pärast käinud vaatamas: "Sammal oli üles kistud ja kännudki upakil, nagu oleks kaks karu karvupidi koos olnud."

Kokkuvõtlikku

Aastail 1923–1939 moodustas maaühiskond tagantjärele taastatud muljete järgi üsna harmoonilise ja väga mitmekesise organismi. Toimus kindel areng suurema jõukuse, kõrgema haridustaseme ja parema kodukultuuri suunas. Aastail 1920–1940 puudusid välised tegurid, mis oleksid midagi muutnud või takistanud.

Erandiks oli küll aastail 1931–1933 põllupidajaid kiusanud ülemaailmne depressioon. Talusid läks oksjonile, aga mitte väga palju. Pikalaenu Pank leevendas talude võlakoormat. Mu isa oli panga "korrespondent", temalt küsiti, kas maksab sellele või teisele laenu anda. Isa katsus siis "katsealuse" naabritelt teada saada, kuidas asjad talus on ja kas laenuvõtmise põhjuseks on laiskus ning hooletus või väline majanduslik surve. Tööpuuduse probleemi suuremas ulatuses maal polnud.

Rahvastikukihtide vahed olid muidugi olemas. Jõuka talu omanikust popsideni ja päevatööliseni oli hulk maad. Aga polnud teravat kihistumist jõukate ja vaesemate vahel. Jõukamgi talumees elas võrdlemisi tagasihoidlikult. Olen siin rootslastele rääkinud, et meil talus polnud ei veevärki, kanalisatsiooni, elektrit, telefoni ega viimase ajani ka raadiot. Aga ikkagi peeti talu jõukaks, kuigi käidi kodukootud riietes.

Nälga polnud ja riided olid kõigil seljas. Korteriolud olid küll kohati primitiivsed. Noorematel inimestel olid võimalused "ülespoole" pürgida. Kel see maal ei õnnestunud, läks, kui

tal küllalt hakkamist oli, linna või siis hilisemal ajal põlev-kivikaevandusse.

Ei olnud suuri vahesid seltskondlikus mõttes. Külapidudel käisid nii talupidajad kui teenijad ja haritlaskond. Püsisid teatud patriarhaalsed vahekorrad.

Peab olema aukartlik selleaegsete talupidajate suhtes. See amet nõudis väga mitmekesiseid oskusi ja teadmisi. Talupida- ja pidi peale muu olema puusepp, väikselt sepp ja lukksepp, loomaarst, botaanik ja aednik. Tuli suhelda nii rändkaupmeestega maal kui pangahärradega linnas. Tuli teha õigeid töid õigel ajal tujuka ilmastiku kalendri järgi. See oli tegelikult suur kunst. Keegi ei õpetanud ega käsutanud.

Meie põllumajandus, terve riik ja rahvas jäi Venemaal ja hiljem Vahe-Euroopas teostatud maailmaajaloo suurima eksperimendi jalgu. Kommunistlik süsteem, mida rakendati vene rahva sajandite vältel arenenud mentaliteedi kohaselt, seadis oma esmaseks ülesandeks enda valdusse saadud ühiskondade endise struktuuri ja eliidi (kaasa arvatud ka vene eliit) hävitamise. Selle eksperimendi käigus hukkus suurem osa meie juhtivat kihti maal koos meie põllumajanduse struktuuriga. Esimese okupatsiooni ajal ei jõutud veel kuigi kaugemale, ent jätk tuli.

V. KOOLIAEG

1. Kultuurilooline taust

Eestlased olid oma maal sajandeid alamklassi olukorras. Et sellest pääseda, tuli kas muretseda varandust või hankida haridust. Rootsi valitsus (Lõuna-Eestis 1630–1710) oli alustanud koolide asutamise Eesti alal. Põhjasõda (1700–1710) hävitas palju sellest, mis oli loodud. Pikapeale läksid algkoolid käiku, rahva lugemisoskus oli juba XVIII sajandi lõpus üsna kõrge, eriti venelastega võrreldes. Üksikud pääsesid hankima paremat (gümnaasiumi-) haridust. 1802. aastast oli Tartus saksakeelne ülikool. Aga enne 1860. aastat pääsesid sinna vaid üksikud eestlased.

Haritud eestlasi ähvardas saksastumise oht. Haritud inimene oli endastmõistetavalt sakslane. Alles aegamööda hakkas tekkima eestikeelne haritlaskond. Haritud eesti perekonnas hakati kodus eesti keelt rääkima umbes meie sajandi alguses.

Palju aitas eesti haritlaskonna tekkimiseks kaasa teoloog Hugo Treffneri 1883. a asutatud eragümnaasium. Õppetöö oli seal alguses paratamatult saksa-, hiljem venekeelne, aga koolis valitses rahvuslik vaim, selle lõpetajad jäid enamasti eestlasteks.

Selles koolis oli põgusalt käinud mu isa. Ise hakkasin seal käima 1923. a sügisest viiendas klassis, mida hiljem kutsuti esimeseks põgümnaasiumi klassiks.

Soov lapsi koolitada oli pidevalt akuutne ka Vabariigi ajal. Et kutsekoole oli vähe, siis voolasid lapsed üldhariduslikesse koolidesse, tekkis nn haritlaste üleproduktatsioon. See oli tegelikult kutsehariduslik alaproduktioon. Levinud keskhariduse jaatavad pooled tulid ilmsiks okupatsioonide ajal. Rahval oli ikka veel välja panna haritlasi, maailma elu mõistvaid ja

rahvuslikult teadlikke noori, hoolimata seda kihti tabanud hävitustest okupatsioonide ajal. Hariduslikud traditsioonid püsisid ja rahvuslikku vaimu anti edasi, nii et seda on märgata ka pool sajandit pärast kestnud okupatsioon ja pagulust.

2. Koolipoisi linn

Eemalt vaadates (26 km, neli tundi hobusega) oli linn lapse silmis väga põnev nähtus. Räägiti linnasakstest, kes pidid igati peenemad olema kui maarahvas. Seal oli päris-sakslasi, keda maal polnud näha. Oli juttu linnavurledest, kes võisid olla ohtlikud. Petsid ja norisid tüli. Linna kombed pidid olema peenemad, aga linnas oli kuuldavasti ka pahu kombeid. Milles need seisid, polnud 10-aastasele eriti selge. Igal juhul oli linna pääsemise ootus ennekõike positiivne ja tekitas rõõmsat, pühapäevalikku ärevust.

Linnas endas kohanesin kiiresti — tänavad, tähtsamad majad ja liiklemise seadused said tuttavaks.

Noore poisi (10–14-aastase) linn oli eelkõige koolitee, mis oli suuremalt jaolt lühike. Esimesel aastal Jaani tänavat mööda otse ümber nurga koolimajja, elukoht asus koolimaja kõrval. Siis Vanalt tänavalt nr 1 sirge ja lühikesevõitu tee mööda Jaani tänavat — Barclay ausammas pargikese sees, teisel pool diviisi staap. Edasi raekoja tagakülg, teisel pool kõrge müürikaare taga kino “Central”, edasi ülikooli peahoone, teisel pool tänavat *Postimehe* maja.

Veel hiljem Aia tänavast nr 23 alla ja “Vanemuisest” mööda, siis Tillemanni kella juurest vasakule Promenaadi tänavale, Barclay platsi ja Kaubahoovi vahelt läbi Küüni tänavasse, kus oli sugulase Jaan Raudsepa raamatukauplus. Üle raekoja platsi, raekoda jäi vasakule, ja mööda Rüütli tänavat koolini, kooli vastas asus postkontor. Tee oli väga tuttav, vastutulijad kui mitte tuttavad, siis tuntud.

Põnevat leidis sellest kooliteest üleval- ja allpool. Üleval Toomemägi oma radade, tähtsate ehituste ja vaatega üle linna. Seal sai jalutada, pisut mängida ja seigelda, valvurit (“Toome tuge”) kiusata puude otsa ronimisega ja muu pahandusega.

Allpool olid turud ja Emajõgi sildadega. Kahe silla vahel asus sel ajal veel ujula. Kivisild oli vägevalt ja põnevalt kitsas, sealt jooksid kevadel kolisedes läbi suured jääpangad. Puu-

sillast (hiljem ehitati sinna Vabadussild) ülalpool olid paatide üürimise kohad, mida sai kevadeti kasutada.

Väljaspool linna olid tuntud Emajõe luhad (eriti ülalpool), Tähtvere park ja teispool Tähtvere mõisat Tähtvere mets. Pargi ja jõe vahel talvel kelgumäed — aeglasem ja ägedam.

Agulitesse sel ajal suuremat asja ei olnud. Küll aga Ülejõe linnaossa, seal olid ju sissesõiduhuovid, kuhu maamehed linna tulles panid hobused selleks ajaks, kui linnas asju aeti.

Teatud põnevus jäi ka linnas elades alles. Seal leidis mitut moodi ametimehi. Voorimehega sai harva sõita. Politseinike ("võmmide") ees tunti aukartust. Kerjuseid liikus siin-seal, joodikuidki. Liiklemises olid autod ja hobused segamini. Talurahva vankrid ja veovoorimehed tegid munakividel hirmsat lärmi. Kantkive oli ainult kesklinnas, asfalt tuli hiljem.

Bussid hakkasid liikuma vaksalist Kuperjanovi, Kindral Põdra, Riia, Promenaadi, Küüni, Rüütli, Laia, Vene ja Narva tänava kaudu Peetri kiriku juurde. Hiljem tuli juurde teine buss, mis sõitis Karlova linnaossa. Nendega oli põnev sõita odava raha eest (vist 5–10 senti).

Saunas käidi mõne vanema sugulase (harilikult Rudolf Kõva) saatel, tavaliselt käidi Pargi saunas.

Elu kihas turgudel ja Kaubahoovi ümbruses — maarahvast, venelasi, mustlasi, mitmet sorti "passatskeid" ja "kabaantsikuid".

Pilt muutus ja teisi detaile hakkas märkama vanem (15–18-aastane) koolipoiss.

Teiste koolide õpilasi tunti koolimütsidest (sel ajal kanti ju neid sunduslikult): Treffneri helesinine valge kandiga, Realgümnaasiumi must kollase kandiga, alguses ka Tehnikagümnaasiumi sinine roheline kandiga, Kommertsgümnaasiumi ("Kaubamaja") roheline punase kandiga, Tartu Tütarlastegümnaasiumi ("Naistemaja") sametmust sinise kandiga, ENKS Tütarlastegümnaasiumi ("Eestika") tumesinine barett, Seminari sinine sametmüts. Hiljem liideti Real- ja Tehnikagümnaasium Poeglaste gümnaasiumiks ("Poika"), müts must oranži kandiga. Lisaks saksa, vene ja juudi gümnaasiumide mütsid. Jalutuskäik Rüütli — postkontorist Tillemanni kellani. Hakati tähele panema tudengite värvimütse ja ära arvama, kellele need kuulusid.

Liiguti rohkem ja laiemalt — Toome-taguse rahulikel tänavail, käidi kaugemal Karlova linnaosas, Raadi mõisa muuseumis. Spordiväljakud ("Kalevi" oma asus Ülejõel) ja talvised liuväljad ("Naistemaja" õuel) kiskusid ligi.

3. Koolimaja

Väga häid detailseid mälestusi on Treffneri gümnaasiumist kirjutanud koolivend Arno Niitme (varem Arnold Niggol, sündinud 1909, lõpetanud kooli 1928). Tema teosest *Noorus ja kooliaastad Treffoonias* (California, 1983) on autori lahke loaga laenatud mõned katked, kus minu mälestused "lähevad kokku" vanema koolivenna omadega.

Koolimaja oli nagu vägev kahekorruseline kindlus nelja tänava vahelises kvartalis, peafassaad vastu Rüütli tänavat, sissekäik õpilastele Jaani kiriku poolt. Maja seinad olid vähemalt meeter paksud. See oli jaheda- ja niiskevõitu hoone, alumise korra osas — eriti klassiruumides — kaunis hämar. Koridorid asusid vastu õue, klassiruumid vastu tänavaid. Soojematel aastaegadel oli võimalus minna välja neljakandilisele hoo vile jalutama. Umbes viiendik hoo vlist oli direktori aed. Direktori korter asus alumisel korrusel vastu Jaani (Ülikooli) tänavat.

Leidusid eraldi klassiruumid loodusteaduse, füüsika ja keemia jaoks, samuti avar võimla, mida kasutati ka pidude pidamiseks. Aktusesaali ("aktisaali") kasutati laulmistundideks, õpilaste kogunemiseks palvetunni ja direktori teadaandmistepuhuks ning üldtunniks. Saali seinal asus marmortahvel Vabadussõjas langenud üheksa koolivenna nimega.

Klassiruumid olid selle aja kohta tavalised: kahe kohaga pingid, pisut kõrgem kateeder õpetaja lauaga, must tahvel. Kaartide ja plaanide jaoks oli omaette hoiukoht, kust need tunniks klassi toodi. Laudadel olid klapid, mis püstitõusmise puhuks tuli üles keerata, klapi all asusid raamatud ja vihikud. Tindipotid oli pisut sügavamal laua pinnasesse jäetud rennis, kus võis hoida ka pliiatseid ja sulepäid.

Klasse köeti ahjudega, ruumid olid hommikuti kaunis jahedad. Hiljem küllalt soojad ja üsna läppunud õhuga. Selle vastu võideldi vahetundidel akende avamisega ja õpilaste klassist välja kamandamisega. Osal klassidest oli aknaid ka sissepoole koridori. Tundide algust ja lõppu kuulutas automaatne helisemisseadeldis koridoris.

4. Õppetöö

Õppetöö koolis toimus igivana sajandeid kasutatud skeemi järgi. Õpetaja küsis õpilastelt seda, mis eelmisel tunnil oli seletatud ("läbi võetud") ja "üles antud" (vahel tuli ka lugeda ainult raamatust). Matemaatika puhul seletati ja anti kodus ülesandeid lahendada. Keelte puhul oli tegemist diktaatidega, grammatikareeglite päheõppimisega ("an, auf, hinter, neben, in..."), teatud osa teksti lugemisega ja tõlkimisega jne. Eesti keeles klassi- ja kodutööd. Testide kasutamist (1 × 2) veel ei tuntud.

Kevadel oli viimasele klassile vahel keskselt (koolivalitsuse poolt) organiseeritud suuremaid "lõputöid", mida tehti suures saalis. Õppetöö tulemused olenesid, nagu alati, palju õpetaja-test. Mõni oskas oma aine huvitavaks teha, teine mitte. Eriti matemaatika puhul oli oluline, et õpetaja oskaks uusi arutamisevõtteid "ära seletada". Kõik igivanad probleemid, aga noorematele lugejatele vist osaliselt võõrad.

Tunnistusi anti esimesest klassist peale kaks korda aastas: jõuluks ja kevadsemestri lõpuks. Peale selle hoiatati nõrku õpilasi veel kaks korda semestri poole peal: nn kliistripühadeks novembri alguses (hingedepäeval) ja umbes lihavõtteks. Kliistripühade nimi tuli sellest, et siis pandi külma vastu ette topeltaknad ja kleebiti kõik praod kinni kliistriste paberiribadega.

Hinded ulatusid minu ajal kahest neljani, kasutati ka miinuseid ja plusse. 4 oli "hea", 4- "kaunis hea", 3+ "täiesti rahuldav", 3 "rahuldav", 3- "vaevalt rahuldav", 2+ "nõrgavõitu", 2 "nõrk". Tige õpetaja võis panna hindeks ka 2- või 1, aga see oli mitteametlik. Räägiti, et Vene keiser Nikolai oli saanud oma õpetaja käest hinde "pool nulli miinusega".

Hoiatused kirjutati teatevihku ja neile tuli kodus allkiri võtta, samuti ka eri blankettidele kirjutatud tunnistustele. Kel üks või kaks ainet kevadeks rahuldavad polnud (3- läks vahel läbi), pidi tegema sügisel järeleksami, et järgmisse klassi pääseda. Kui nõrku oli rohkem või kui järeleksamil läbi kukuti, "jäeti istuma", s.t teiseks aastaks samasse klassi. Polnud suurem asi langeda klass allapoole, kaotada sõbrad ja sattuda "sipsikute" hulka (nii kutsuti noorema klassi poisse).

Kui kellelgi olid kooli lõputunnistusel kõik neljad, siis nimetati seda *cum laude* (kiitusega) lõpetamiseks. Hiljem tulid ka viied mängu ("väga hea").

Sel ajal koosnes koolisüsteem algkoolist (6 aastat) ja gümnaasiumist ehk keskkoolist (5 aastat). Vahepeal oli olnud kasutusel nimetus "eelgümnaasium" (4., 5. ja 6. klass), mis aga lõpetati 1923. aastal. Hiljem muudeti gümnaasium koos progümnaasiumiga 8-aastaseks, kusjuures progümnaasiumi võeti algkooli neljanda klassi lõpetanuid. Kuueklassiline algkool oli kõigile sunduslik.

H. Treffneri gümnaasiumil oli oma algkool, kõik 6 klassi, osalt peahoones, osalt väiksemas majas teisel pool Jaani (Ülikooli) tänavat. Algkoolist tulnud läksid gümnaasiumis tavaliselt a-klassi, mis koosnes niisiis rohkem linnapoistest kui otse alustanud b- ja c-klassid. C-klassis õppis osa poisse klassikaharu programmi (rõhk ladina ja kreeka keelel).

Kolmandast gümnaasiumiklassist peale läksid lahku humanitaar- ja reaalharu. Viimases polnud ladina keelt, õpiti rohkem matemaatikat, füüsikat ja keemiat ning joonistamist või (tehnilist) joonestamist. C-klass jäi endiselt jagatuks humanitaarse ja klassilise õppekava vahele.

Väärib märkimist, et õpetajad sinatasid algkooliõpilasi. Aga gümnaasiumiõpilasele öeldi kohe algusest peale "teie".

Vähemusrahvustel olid omad koolid, mida riik kultuur-autonoomia põhimõttel samuti üleval pidas kui eesti koole. Eesti keel oli neis esimeseks sunduslikuks võõrkeeleks. Tartus oli saksa gümnaasiume mitu, hiljem koondati neid linnavalitsuse survele, vene ja juudi koole oli kumbagi üks.

5. Õpetajad

Oma kooliõpetajatest on peaaegu kõik "mälestajad" suure rõõmu ja huviga kirjutanud. Kooliõpetajate hulgas on ju tavaliselt väljakujunenud karakteriga, tihti koomilisi tüüpe. Nendega põrkab noor inimene vahel teravalt kokku, vahel imetleb neid.

Käesolevas on piirdutud meelejäävamate pedagoogide iseloomustamisega.

H. Treffneri gümnaasiumi õpetajaskond oli suhteliselt "küpses vanuses", otse noori õpetajaid oli vähe. Selle tõttu oli kooli üldine mentaliteet suhteliselt konservatiivne. Kunst-

nik Eduard Ole, kes minu kooliajal joonistusõpetajana töötas, tähendas hiljem, et koolis valitsenud "vanamoodne ja osalt saksik vaim".

Viimane ei vasta küll tõele. "Saksik" oli peale saksa keele õpetajanna Elisabeth Selli ainult füüsikaõpetaja Victor Erlemann, kes hiljem läks Tallinna.

Kooli tähtsaim isik oli muidugi direktor. Koolivend Niitme-Niggol on oma mälestustes andnud nii hea iseloomustuse Konstantin Treffneri kohta, et ma seda siin kordan. Treffner oli ka minu ajal (kolm aastat hiljem) täpselt samasugune:

Ta oli kehaehituselt peenike ja omas pikad lokis juuksed. Kuuldes kellegi juttu, kallutas ta pea veidi allapoole ja vaatas nagu pörandat. Kui jutt oli lõppenud, tõstis ta pea jälle üles ja kerge liigutusega lükkas ettelangenud juuksed tagasi. Kandis alaliselt näpitsprille ninal ega olnud tal kombeks neid rääkimise ajal eest ära võtta, nagu palju prillikandjad tavaliselt teevad. Lõug oli tal kitsas ja lühike, huuled peened ja ülemine märgatavalt etteulatav alumisest. Nägin teda koolis ainult tumedas ülikonnas ja vist samuti alati murtud nurkadega kraes. Tema jutt oli teadaannete puhul lühike ja asjalik. Vahest harva oli ka kuulda kurjemat häält. Pikki noomitusi ta ei pidanud. Aga ka naeratust oli harva näha ja kui seda juhtus, siis oli see kuidagi leebe ja ainult hambaid paljastav. Muidu oli tal alati tuline kiire taga, kui juhtusid teda nägema vahetunni ajal kusagile minemas. Ei laskunud õpilastega jutuajamisse ilma vajaliku põhjusega, mille tõttu võis temast jääda kauge ja kättesaamatu mulje!

Sellele ilmekale portreele lisan mõned isiklikud muljed.

"Kosta" (seda hüüdnime ta teadis ja see talle meeldis) oli härrasmees ja soovis, et tema õpilasedki käituksid härradena. Kui vahel kogu gümnaasium aktuse saali kokku helistati ja direktor oma "palvetundi" pidas, siis oli tihti rõhk just õpilaste käitumisel.

"Kuidas te telefonis vastate! Kuidas te tänaval liigute! Kes on lubanud teil kaabuga käia?"

Kord korjati garderoobist kõik "härrade" kaabud kokku ja viidi direktori kabinetti. Igaüks pidi isiklikult oma kaabule järele minema.

Direktor andis meile reaalarhu III-V klassis matemaatikat; ta ei olnud väga hea probleemide seletaja. Läks viha-seks, kui sattus mõistmatusele, tagus kriidiga vastu tahvlit ja

vehkis käega, nii et lahtised mansetid lendasid: "Vares kuubis on vares korda vares korda vares!"

Aga kui ta sattus enne tundi õpilase selja taha, kes teda ei märganud ja seletas: "Ma pean ikka ülesande valmis tege-ma, muidu Kosta kurat kukub kärkima!", siis muigas ja läks klassist välja.

Võitles karskuse eest ja suitsetamise vastu. Koolipeol, kui poisid seinä ääres seisid ega söandanud tüdrukuid tantsima kutsuda, rabas esimesel kättejuhtuval poisil õlast, viis mõne tüdruku juurde ja kummardas poisi eest. Mille peale kõik teised poisid ruttu tõttasid tüdrukuid valima.

Oli väga innukas õpilaste isetegevuse õhutaja ja hooldaja. Õpilaskond, harrastusringid ja üldtund toimisid tema organi-seerimisel ja abiga.

Kostat kardeti, aga temast peeti lugu ja ta oli populaarne poiste hulgas. Aktustel ja muudel avalikel esinemistel oli-me uhked oma direktorile. (Vastandjuhtum seoses ühe teise kooli direktoriga, kes kevadel saatis Riigivanema juurde enda asemel oma inspektori. Poiste kommentaar: "K. ei julge ju Kadrioru lossi minna. K. kukub parketi peal perseli.")

Värvikas kuju oli meie kolme viimase gümnaasiumi klas-si klassijuhataja Anton Laar, kes õpetajaameti kõrval oli õigeusu preester. Õpetas ajalugu ja eesti keelt. Lühike ja suhteliselt väga paks, tegelikult neljakümnendais aastais, aga poiste meelest muidugi "vana". Aktiivne elutarkuse õpeta-ja koolitarkuse kõrval. Ortodoksina võttis ta ajaloo õpetamise puhul "erapooletu" seisukoha katoliiklaste ja protestantide tü-lisid selgitades. Oskas üldse ajalugu ja teisigi aineid kohati originaalsete seisukohtade najal elavaks teha. (Hiljem osu-tusid ta ajalooteoriad vahel amatöörlikuks.)

Rääkis poistega nagu mees meestega, ei kartnud "rahva-likke" sõnu. (Poisile, kes prostituudi käest tripperi oli saanud, mis kooliarsti kaudu välja tuli: "Mis sa siis niisugusega. Olek-sid läinud mõne korraliku naisterahva juurde, ega ta poleks sulle seda sitta asja keelanud.")

Tema esimeseks tunniks oli tahvlile joonistatud karika-tuur, teda hirmus paksuna kujutades, et vaadata, mis õpetaja teeb. Papi Laar tuli sisse, mõõtis pilti tahvilil ja lausus asja-likult: "Noh, ega ma nii paks ka ei ole. Korrapidaja, tehke tahvel puhtaks."

Oli õpetajaid, kes niisuguse karikatuuri puhul oleksid skandaali teinud. Papi Laar kohtles poisse meestena ja selle tõttu katsusid kõik meestena esineda, poisikesevigureid ei tehtud.

Minu kirjatöid lugedes soovitas Anton Laar mul õppida kirjandust ja pani sellega mulle n-ö kirbu kõrva. Temaga oli veel kontakti pärast kooli lõpetamist, sain tema käest laenata antiikajaloo raamatu jne. Suri kaks aastat pärast seda, kui meie olime kooli lõpetanud. Süda vist ei kannatanud liiga paksu keha.

Tagantjärele mõeldes oli papi Laaril palju omaaegsele rahvalalgustajale omaseid jooni: hea kontakt õpilastega, aine huvitavaks tegemise oskus (kuigi teaduslik täpsus selle all pisut kannatas). Ta on mulle mitu head ideed andnud ja õhutanud kodut kaasa toodud huvi ajaloo vastu. Üks neid õpetajaid, kellele olen väga tänulik.

Füüsikat õpetas alguses saksiku olemisega ja kerge saksa murrakuga Victor Erlemann. Ta oskas seiku näitlikuks teha:

“Kui panete kausi sisse kaane alla sipelgad ja teise kausi kaane alla gaasi. Mis juhtub nende kausside sisuga, kui kaaned ära võtta?”

Õpilane: “Sisu jaguneb laiali.”

Erlemann: “Jaguneb laiali... Mis vahe seal on? Sipelgad jagunevad laiali mööda pinda, gaas ruumis.”

Tema asemele tuli viimastes klassides kooli vilistlane Anatooli Mitt, lühidavõitu atleetliku kujuga mees, osava sõna ja elava käitumisega, üks väheseid noori õpetajaid. Võttis huvitatud õpilasi õhtupoolikute abiks, et füüsikakatseid ette valmistada. Lõi õpilastega niiöelda seltsimehelikud vahekorrad. Kui viiendas klassis hakkasime õppima kosmograafiat, ütles Mitt:

“Me õppisime füüsikat, mis näitab, kui suur on inimene. Kosmograafia näitab meile, kui väike on inimene.”

Eduard Ole õpetas joonistamist ja vanemates reaalklassides joonestamist. Käis vahepeal Pariisis ja tuli sealt tagasi “kunstniku välimusega”, nii et õpilased tegid laulu viisil “Siidilipp ja hõbeburjed”: “Olel oli kitsehabe, kirju lips ja prillid ees, fallera!”

Ole ei tulnud päris hästi toime nooremate poistega, kes teda vahel kiusasid. Enne tunde viskasid poisid koridoris õhku oma sünnipäeva pühitseva Emil Mauricius Partsi (kolonel Partsi poja). Ole tulles kadusid kõik, ainult üles visatud ja kinnipüüdmata jäänud Parts ei jõudnud ära kaduda. Ole käskis tal direktori juurde minna.

Parts: "Mina ei teinud midagi. Nad võtsid mu kinni ja viskasid õhku."

Ole: "Aga teie olite siin tsentrum."

Selle peale naersid poisid: "Ole otsib alati tsentrumit."

Vanemates klassides tuli Ole hästi toime. Ta jutustas kunstiajaloo, alates egiptlastega, viis poisid kunstinäitustele ja oli oma kolleegide maalide hindamisel alati väga leebe ja tunnustav. Kui poisid mõne pisut moodsama maali puhul naerma ja nõökima hakkasid, ütles: "Oodake, poisid, ma seletan..."

Ole oli terav keel ja poistega vastastikku lõõpides jäi ta alati peale, see poistele imponeeris.

Teine terava keelega õpetaja oli Walter Freymann, ülikooli filosoofiadotsent ja Tartu tuletõrje pealik. Kange murdega baltisakslane. Selgitas elavalt poistele ka muid maailma asju filosoofia, loogika ja psühholoogia kõrval (neid õpetati viimases klassis üks tund nädalas).

Ta oli millegipärast väitnud, et pummeldamisest minevat meestel pead paljaks. Tal endal oli läikiv kristallkuul.

Õpilane: "Kas teie, härra Freymann, olete ka palju pummeldanud?"

Freymann vedas käega üle palja pealae: "Ega teemanti peal karvat ei kasva. Aga seal mätta peal!" Viiulit mängival õpilasel (Edmund Alberg) oli "kunstnikusoeng".

Karl Hintzer õpetas võimlemist ja käsitööd, viimase tõttu sai hüüdnimeks "pappkingsepp". Ta polnud poiste hulgas populaarne — üleolev, pilkas poisse vahel labaselt. Nõökis neid, kelle kehalised võimed teistest väiksemad olid. Väga vaimustatud Saksamaast, kus sel ajal natsid pead tõstsid.

Saksa okupatsiooni ajal oli ta *Postimehe* fotoreporter ja samal ajal sakslaste *Sicherheitsdienst*'i (üsna vilets) agent.

Katsus end poistega semuks teha — spordi ja päevapildistamise teemal — aga see ei õnnestunud.

Saksa keele õpetaja Elisabeth Sell oli pitoreskne kuju ja sellisena tuntud üle kooli piiride. Tema võrumurdeline ja vigane eesti keel ning koomilised saksakeelsed fraasid jäid hästi meelde. Nõudis kõvasti, aga polnud eriti tige, kui tuli midagi tähtsamat otsustada õpilase edasipääsemise kohta.

“Kas niimoodi vastab üks abiturient veebruari kuu sees!”

“*Das ist eine Schande, Jungen.* See on üks hebi, poisid!”

Sünonüümide tagaajamise puhul: “Oh sa jummal — üks tõine sõna!”

Kiitis ülemäära saksa kirjandust ja eriti luulet, nii et võttis aastaid, enne kui hakkasin selle vastu huvi tundma, oli liigse kiitusega vastikuks tehtud. Eriti Goethe...

“*Goethe hatte grosse schwarze Sammetaugen!*” “*Goethe hat unendlich viel geliebt!*” (Hääl klassist: “*Wie, wann und wo?*”)

Johannes Silvet (Schwalbe) oli hea keelemees (kui ta inglise keele hääldamine oli vilets) ja sõnastiku tegija, aga pedagoogina lootusetu: lasi end poistel ärritada ja tegi siis kõiksugu lollusi. Saatis poisse “koolivalitsuse” juurde, kuhu üks pois läkski...

“Miks te naerate!” “Mina ei naera, härra õpetaja.” “Aga teie naaber naerab!”

Kui väga vihaseks sai, läks käsitsi poistele kallale. Kat-sus kord pingist jõuga välja kangutada poissi, kes oli pool-raskekaalu tõstmises Tartu maakonna meister. Sõimati teda paraku “magister Mõgaks”.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–12; 1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saada te ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73; +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1996:

USD 44, DEM 63, FIM 188, CAD 59, FRF 216, SEK 305, GBP 28, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1996:

USD 4, DEM 6, FIM 16, CAD 5, FRF 18, SEK 26, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Lloyds Bank PLC, London, LOYDGB2L; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1996

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Map in disguise: On Uralic matters again.	<i>Ago Künnap</i>	2019
Nationalism and national identity	<i>Tanel Mätlik</i>	2030
The subject and history of logic. I	<i>Tanel Tammet</i>	2043
Epistemic authority with regard to one's own mental states	<i>Bruno Mölder</i>	2060
What is it like to be a bat?	<i>Thomas Nagel</i>	2090
Poetry	<i>Jens Peter Jacobsen</i>	2109
Mathematics and history	<i>William Anglin</i>	2117
Domicile policy in Estonia 1918–1995.		2133
.	<i>Jüri Kõre, Mare Ainsaar, Margus Hendrikson</i>	
The evolution of the Hilda Taba curriculum	<i>Jack R. Fraenkel</i>	2165
<i>Review: Liberation from Lauri Vahtre's points of view. Tallinn: IM Meedia, 1996.</i>	<i>Viktor Niitsoo</i>	2196
Editorial note. Summaries		2201
What has stuck in my mind: Episodes and moods. II.	<i>Arvo Mägi</i>	2209

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163